

ISSN 1727-060X

2002 жылдың қазан айынан бастап екі айда бір рет шығады

ТҮРКОЛОГИЯ

TÜRKOLJİ

ТЮРКОЛОГИЯ

TURKOLOGY

№ 3 (59), 2012

Мамыр-маусым/mayıs-haziran

Журнал халықаралық сараптамалық кеңес арқылы шығарылады.
Журнал выпускается при участии международного экспертного совета.
Bu dergi uluslararası hakemli bir dergidir.
This journal is printed by international expert council.

Журнал Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігінде
2005 жылғы 18-ақпанда тіркеліп, N5597-Ж кәуәлігі берілген.

Журнал 2003 жылдың мамыр айынан бастап, Париж қаласындағы халықаралық
ISSN орталығында тіркелген.
ISSN 1727-060

Bu dergi Paris'te bulunan Uluslararası ISSN Merkezi'ne Mayıs 2003'te kaydedilmiştir.
Kayıt No: ISSN 1727-060

Түркістан 2012

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Редакция алқасы / редакционная коллегия

**Редакция алқасының төрағасы /
председатель редакционной коллегии**
Ташимов Лесбек Ташимұлы
Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ президенті,
техника ғылымдарының докторы, профессор

Бас редактор / главный редактор
Ергөбек Құлбек Сәрсенұлы
Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ вице-президенті
филология ғылымдарының
докторы, профессор

**Бас редактор орынбасары /
заместитель главного редактора**
Кенжетай Досай Тұрсынбайұлы
Түркология ғылыми-зерттеу институтының
директоры философия ғылымдарының
докторы, профессор

Хората О. (редакция алқасының құрметті мүшесі); ф.ғ.д.,
проф. Ахматалиев А. (Бішкек); проф. Айнурал С.
(Түркістан); ф.ғ.д., проф. Бақашова Ж.К. (Бішкек),
ф.ғ.д., проф. Бахадирова С. (Нөкіс); (Түркістан); ф.ғ.д.,
проф. Ыбыраев Ш. (Астана); т.ғ.д., проф. Бутанайев В.
(Абақан); ф.ғ.д., проф. Васильев Д. (Мәскеу); ф.ғ.д.,
проф. Егоров Н. (Чебоксары); ф.ғ.д., проф. Ергөбек Қ.
(Түркістан); ф.ғ.д., проф. Идельбаев М.Х. (Уфа), ф.ғ.д.,
проф. Илларионов В. (Якутск); ф.ғ.д., проф. Закиев М.
(Қазан); т.ғ.д., проф. Қызласов И. (Мәскеу); ф.ғ.д., проф.
Қайдар Ә. (Алматы); ф.ғ.д., проф. Махмеддин Н.
(Алжир); ф.ғ.д., проф. Миннегулов Х. (Қазан); ф.ғ.д.,
проф. Мұсаев К. (Мәскеу); ф.ғ.д., проф. Мырзахметов М.
(Алматы); ф.ғ.д., проф. Нуреддин М. (Бейрут), ф.ғ.д.,
проф. Орус-оол С. (Қызыл); ф.ғ.д., проф. Сарыбаев Ш.
(Алматы); ф.ғ.д., проф. Тұрал С. (Анкара); ф.ғ.д., проф.
Тухлиев Б. (Ташкент); ф.ғ.д., проф. Тыбыкова А. (Горно-
Алтайск); ф.ғ.д. Улаков М. (Нальчик); ф.ғ.д., проф.
Черемисина М. (Новосибирск); ф.ғ.д., проф. Хребищек
Л. (Прага); т.ғ.д., проф. Ювалы А. (Кайсері); ф.ғ.д., проф.
Қунафин Г.С. (Уфа); ф.ғ.д., проф. Шербак А. (Санкт-
Петербург); ф.ғ.к. Әбжет Б. (жауапты редактор);
Тавауова Ж. (жауапты хатшы).

SAHIBI / OWNER

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

Yayın Danışma Kurulu / Editorial Board

**Yayın Danışma Kurulu Başkanı /
Head of the Editorial Board**
Prof.Dr.Lesbek Taşimoglu Taşimov
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası
Kazak-Türk Üniversitesi Rektörü

Baş Editör / Editor-in-Chief
Prof.Dr.Kulbek Sarsenuli Ergöbek
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası
Kazak-Türk Üniversitesi Rektör
Yardımcısı

**Baş Editör Yardımcısı /The assistant to the
Editor-in-Chief**
Prof.Dr. Dosay Tursinbayulu Kenjetay
Türkoloji İlimi-Araştırma Enstitüsü
Başkanı

Horata O. (Yayın Kurulu Üyesi); Prof.Dr. Ahmataliyev A.
(Bişkek); Prof.Dr. Aynural S. (Türkistan); Prof.Dr. Bakaşova
J.K. (Bişkek); Prof.Dr. Bahadrova S. (Nökis); Prof.Dr.
Ş.Ibraev (Astana); Prof.Dr. Butanayev B. (Abakan); Prof.Dr.
Vasilyev D. (Moskova); Prof.Dr. Veliyev K. (Bakü);
Prof.Dr. Egorov N. (Çeboksan); Prof.Dr. Ergöbek K.
(Türkistan); Prof.Dr. İdelbayev M.H. (Ufa); Prof.Dr.
İllariyonov V. (Yakutsk); Prof.Dr. Zakyev M.(Kazan);
Prof.Dr. Kızlasov İ. (Moskova); Prof.Dr. Kaydar A.
(Almatı); Prof.Dr. Mahieddin N. (Aljir); Prof.Dr.
Minnegulov H. (Kazan); Prof.Dr. Musayev K. (Moskova);
Prof.Dr. Mırzahmetov M. (Almatı); Prof.Dr. Nureddin M.
(Beirut); Prof.Dr. Orus-ool S. (Kızı); Prof.Dr. Sarıbaev Ş.
(Almatı); Prof.Dr. Tural S. (Ankara); Prof.Dr. Tuhliev B.
(Taşkent); Prof.Dr. Tibikova A. (Gorno-Altaysk); Prof.Dr.
Ulakov M. (Nalçık); Çeremisina M. (Novosibirsk); Prof.Dr.
Hrebitsek L. (Praga); Prof.Dr. Yuvalı A. (Kayseri); Prof.Dr.
Kunafin G.S. (Ufa); Prof.Dr. Şerbak A. (Sankt-Peterburg);
Dr. Abjet B. (Genel editör); Tanauova J. (Genel sekreter).

Н.С. УРТЕГЕШЕВ

ВОКАЛЬНЫЕ НАСТРОЙКИ КАЛМАКСКОГО ЯЗЫКА
ПО ДАННЫМ МРТ*

Мақалада Сібірде өмір сүретін қалмақтың аз ғана тобының тіліндегі у дауыстысының тілдің қатысына қарай жасалуындағы дыбыстау мүшелерінің қалып-күйі сипатталады. Оған экспериментті-фонетикалық әдіс қолданылған. Сондай-ақ қалмақ тілі мен Сібірдегі түркі халықтарының тілдеріндегі түбірлес түркі сөздерінің айтылуындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар да сөз болады.

В данной статье, Сибиря'да yaşayan Калмакларда у sesli harfinin MRT bilgilerine göre yapılaş formları üzerinde deneysel-fonetik yöntemlerle bir inceleme yapılmaktadır. Ayrıca, Kalmak dili ile Sibirya'da yaşayan Türklerin dillerindeki aynı kökten gelen Türkçe kelimelerin telaffuzunda görülen benzerlikler ile farklılıklardan da söz edilmektedir.

Калмаков язык – бесписьменный исчезающий язык малочисленной группы выездных телеутов или калмаков (самоназв.: калмак ~ калмык), откочевавших в 1662 г. из-за междоусобиц из Приобских степей на р. Искитим под Тоский острог. Сейчас компактно проживают в нескольких населённых пунктах северных районов Кемеровской области – Юргинского (п. Зимник, Сарзас, Логовой) и Япкинского (д. Юрты-Константиновка) [1, 306-309].

В классификациях тюркских языков язык калмаков не представлен. Используя принципы генеалогической классификации Н.А. Баскакова [2], калмацкий язык можно отнести к киргизо-кыпчакской группе, так как он тяготеет к языку бачатских телеутов [3, 352], что свидетельствует об относительной близости языка калмаков к диалекту алтай-кижи и теленгитскому диалекту алтайского языка, а также и к казахскому языку.

Калмацкий язык является бесписьменным, используется только в общении между калмаками, представителями старшего поколения. Преподавание калмацкого языка не ведется. Некоторые калмаки трёхязычны – владеют калмацким языком, знают татарский литературный, но говорят преимущественно по-русски не только на производстве, но и в быту. Рассматриваемый язык фактически прекратил своё существование.

В своей работе мы рассмотрим только артикуляторные настройки гласного типа «у» по данным МРТ (магнитно-резонансного томографирования). Выбор был сделан не случайно, данный звук в

---

* Работа выполнена при финансовой поддержке Сибирского отделения РАН (конкурс междисциплинарных интеграционных проектов фундаментальных исследований 2012-2014 г., проект № 121 «Сравнительные исследования артикуляционных баз коренных народов Сибири методами высокочастотной магнитно-резонансной томографии, цифровой рентгенографии и ларингографии высокого разрешения»).

полнозвучном образовании встречается практически лишь в единственном слове в финальной позиции, а также в медиали в препозиции к согласным после наращения аффиксов, например: су ‘вода’, суда ‘в воде’ и т.д. Кроме этого констатируется в аффиксе обладания на -ту, например: ‘кольду’ ‘озерный’, атту ‘конный’, эндү ‘мучной’, отту кэжэ ‘человек с огнем’. В других словах общетюркский типа «у» заменяется в твердоядных словах на «ы» ~ «э» неполного образования, в мягкорядных – на «i» («и») ~ «э» («е») неполного образования, которые, в свою очередь, находятся в отношениях дополнительной дистрибуции как факультативные оттенки, т.е. могут заменять друг друга. Например: шор., телеут., тура ‘город’ – калмак. тыра, шор., телеут., алт., хак. сүт – калмак. ‘сет ~ ‘сит ‘молоко’; шор., телеут. күзүк ‘орех’ – калмак. қызык ~ қэзэқ, шор. чүс, телеут. жүс ‘сколько’ – калмак. йезек; шор., телеут., кум., қуш, алт., қуш, хак. хуш ‘птица’ – калмак. қыш, шор., телеут., мүүс ‘рог’ – калмак. ‘мыгыс, шор., телеут., кум., хак. пуға ‘бык’ – калмак. быға, шор., түлү, телеут. түлкү – калмак. ‘тэлыкэ ~ ‘тылыкэ ~ ‘тэлыкы ~ ‘тылыкы.

По нашим наблюдениям, гласный типа «у» сохраняется лишь в тех случаях, когда соответствует в финальной позиции шорско-хакасскому -ыг ~ -уғ, например:

Калмакский	Алтайский, телеутский	Шорский, хакасский	Значение
сУ	сУ	сУҒ	‘вода’
аттУ	аттУ	аттыҒ	‘конный’
‘кольду	көлдү	көлийҒ	‘озерный’
НО			
сарЭ	сарЫ	сарЫҒ	‘желтый’

По аудио-визуальному впечатлению во всех словах как в мягкорядных, так и в твердоядных произносится огубленный гласный центральнозаднего ряда типа «у».

В программу МРТ были включены: одно мягкорядное слова ‘кольду ‘озерный’ и два твердоядных – су ‘вода’ и атту ‘конный’, в которых в финальной позиции четко (без вариантов) произносится гласный типа «у».

МРТ-съемка производилась по методике, разработанной в ЛЭФИ Института филологии СО РАН совместно с «Международным томографическим центром» СО РАН. Снимаемые звуки одновременно записывались на цифровой диктофон для контрольного протокола эксперимента и для последующего слухового анализа.

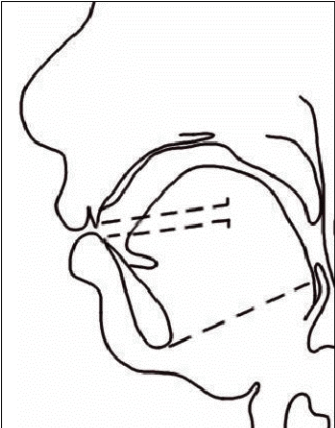

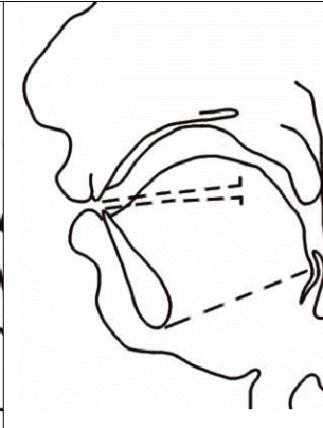
Для определения артикуляторной рядности гласных применялась методика, разработанная В.М. Надеяевым [4, 44-91; 5, 50-58], для

¹ Верхняя запятая в начале слова обозначает, что слово или словоформа мягкорядная, например: ‘кольду ‘озерный’, ‘коч ‘мясо’. Звуки в калмакских слова как пишутся, так и произносятся.

определения ступеней отстояния использовалась «Универсальная таблица» [6, 10-16].

Далее рассматриваются настройки модулирующих органов, описывается их работа при произнесении гласных типа «у» в калмакском языке².

		
<p>Рис. 1. Томосхема звука «$\underline{u}$» $\wedge$ $\mathfrak{Z}(\overset{o}{\gamma}/\gamma)$ = $(cd^{1/5})(^{4/5}de)$; $(78^{7/8})(^{1/8}89)$» в словоформе <i>‘кольду’</i> ‘озерный’.</p>	<p>Рис. 2. Томосхема звука «$\underline{Y}$» $\cdot$ $(\overset{o}{\gamma}/\gamma)$ = $(cd^{1/5})(^{4/5}de)$; $(78^{7/8})(^{1/8}89)$» в словоформе <i>‘су’</i> ‘вода’.</p>	<p>Рис. 3. Томосхема звука «$\underline{u}$» $\wedge$ = $(cd^{1/5})(^{4/5}de)$; $(78^{3/8})(^{5/8}89)$» в словоформе <i>‘атту’</i> ‘конный’.</p>

При артикулировании финального гласного типа «у» в мягкорядной словоформе *‘кольду’* ‘озерный’ на томосхеме (рис. 1) контур активности локально крутой КА-1. Активно работающим участком является межзубочная часть спинки языка (индекс МП: $(cd^{1/5})(^{4/5}de)$), направленная ко второй половине твердого неба (индекс НЛ: $(78^{7/8})(^{1/8}89)$), что характеризует настройку как **центральнозаднерядный сильновыдвинутой настройки**.

Отстояние активной части спинки от твердого неба (НП) составляет 66,67% по отношению к h_{max} , на основании чего рассматриваемый гласный можно определить как звук **третьей ступени отстояния сильно призакрытый** (переходная зона).

Зубное отстояние, т.е. отстояние точек режущих краев верхних и нижних медиальных резцов, составляет 10% l_{const} ; губное отстояние, т.е. взаимное отстояние верхней и нижней губ, составляет 5% l_{const} . Губы сближены и

² Диктор – Садькова Насима Разяповна, калмачка, родилась 7 мая 1964 г. в д. Юрт-Константиновке Яшкского района Кемеровской области. В настоящее время проживает в с. Юрт-Константиновке Яшкского района Кемеровской области. Образование – среднее. Калмакским и русским языками владеет с детства.

выдвинуты вперед. Большая величина зубного отстояния по сравнению с аналогичным губным отстоянием свидетельствует о огубленной гласной фонации.

Отсутствие щели между задней стенкой носоглотки и небной занавеской обуславливает одноканальный ротовой выход воздушной струи – настройка гласного определяется как *неназализованная*.

Язычок напряженно оттянут к корню языка, что говорит о *увуларизации* звука.

В области нижней части отмечается сильное сжатие корня языка и задней стенки фаринкса, что свидетельствует о том, что звук *сильнонапряженный фарингализованный*.

Совокупность выявленных артикуляторных характеристик рассматриваемого звука позволяет определить его как *центральнозаднерядный сильновыдвинутой настройки, третьей ступени отстояния, сильно приоткрытый* (переходная зона) *сильноогубленный увуларизованный сильнонапряженный фарингализованный*; точная индексация « $\underline{0}>_8 \wedge, 3(\overset{\circ}{Y}>)$ » = $(cd^1/s)(^4/sde); (78^7/8)(^1/889)$ ».

На второй томосхеме гласный типа «у» в словоформе *су* ‘вода’ (рис. 2) можно определить как *центральнозаднерядный сильновыдвинутой настройки, второй ступени отстояния, умеренно приоткрытый* (переходная зона), *огубленный увуларизованный сильнонапряженный фарингализованный*; точная индексация « $\underline{Y}>_8 \cdot (\overset{\circ}{Y}>)$ » = $(cd^1/s)(^4/sde); (78^7/8)(^1/889)$ ».

Артикуляторную настройку гласного типа «у» в словоформе *ату* ‘конный’ (рис. 3) можно охарактеризовать как *центральнозаднерядную сильновыдвинутой настройки, третьей основной ступени отстояния огубленную увуларизованную сильнонапряженную фарингализованную*; точная индексация « $\underline{0}>_8 \wedge = (cd^1/s)(^4/sde); (78^3/8)(^5/889)$ ».

Выводы

Результаты анализа трех томосхем рассматриваемой гласной настройки типа «у» свидетельствуют о следующем:

1. Как мы и предполагали во всех словах как в мягкорядных, так и в твердорядных произносится огубленный гласный центральнозаднего ряда типа «у».
2. Все вокальные настройки определяются как центральнозаднерядные сильновыдвинутые огубленные увуларизованные сильнонапряженные фарингализованные.
3. По степени отстояния спинки языка от небного локуса все вокальные настройки полуузкие.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. *Историческая* энциклопедия Кузбасса. Т. I. «А»-«К». Кемерово, 1996.
2. *Баскаков Н.А.* К вопросу о классификации тюркских языков // Известия АН СССР, Отделение литературы и языка. М., 1952. Т. XI. Вып. 2.
3. *Числяков Э.Ф.* Язык, история, культура тюрков Южной Сибири. Кемерово, 2004. С. 352.
4. *Наделяев В. М.* Экспериментально-фонетическое рентгенографирование артикуляторных настроек гласных (Методические заметки) / Приложение к статье «Артикуляционная классификация гласных» // Фонетические исследования по сибирским языкам. Новосибирск, 1980. С. 44–91.
5. *Селютин И. Я.* Кумандинский вокализм. Новосибирск, 1998.
6. *Ургегешев Н. С.* Артикуляторные характеристики гласных: методика определения ступеней отстояния // Гуманитарные науки в Сибири. Новосибирск, 2007. С. 10–16.

Условные обозначения

ИЭЖ – Историческая энциклопедия Кузбасса; **алт.** – алтайский язык; **калмак.** – язык калмаков; **кум.** – кумандинский язык; **телеут.** – телеутский язык; **шор.** – шорский язык; **хак.** – хакасский язык; **КА-1** – локальный крутой контур на части контура спинки; **НЛ** – небный локус; **МП** – максимальное превышение; **НП** – наименьшая прямая.

REZUME

**N.S.URTEGESHEV (Novosibirsk)
VOCAL SETTING KALMAKSK LANGUAGE ON MRT**

This paper describes the state of audio devices in the formation of a sound in the language Kalmaks living in Siberia. We used an experimental phonetic method. Also discusses the similarities and differences in the pronunciation of words in a single rooted kalmakskom language and Turkic languages of Siberia.

Т. МИКАЕЛЯН

ОБЗОР АРАБОПИСЬМЕННЫХ (ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ)
ЭПИГРАФИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ НА ТЕРРИТОРИИ РЕСПУБЛИКИ
АРМЕНИЯ

Арменияның кітапханалар қорында түркі әлеміне қатысты араб, парсы, шағатай, қышпак, Осман түріктері тілдерінде жазылып, сақталған көне қолжазбалар өте мол. Сонымен қатар Респулика аумағында түркілерден қалған қойтастар мен саядықтастар, құлыптастар да баршылық.

Мақалада Армения аумағында араб жазуымен сақталып жеткен эпиграфиялық ескерткіштерге шолу жасалады.

В данной статье, Эрменистан кутіпханелерінде Арап, Фарс, Чағатай, Қышпак және Османлы тілдерінде Түркі Дүниәсіне қатысты жазылған көптеген ескі деректердің бар екендігі, сондай-ақ Эрменистан тоpraklarında Түркілерден қалған мұра ретінде қалған жазулар және мазарлардың бар екендігі туралы мәлімет беріліп, Арап жазуымен жазылған және бізге қалған мұра ретінде сақталған жазулар туралы мәлімет беріледі.

Цель данной статьи дать обзор арабописьменных эпиграфических надписей на территории современной Республики Армения.

Современная Республика Армения сформировалась на осколке Восточной Армении, сохранившейся от территории исторической Армении. Часть исторической Восточной Армении и вся Западная Армения осталась инкорпорированной в территорию современной Турции.

Эпиграфические надписи арабским письмом на территории Республики Армения выполнены в основном на арабском языке (так как в количественном отношении большинство их составляют надгробия с традиционными исламскими формулами для эпитафий), малая часть - на персидском и тюркском языках.

Армения оставалась под властью мусульманских правителей довольно долгий промежуток времени. Армения попала в зависимость от Арабского халифата уже с середины VII и до начала IX вв. и вместе с Грузией, Арраном и Дербендом составила наместничество *Арминийа*, который управлялся наместниками халифов (известными как *востиканы* по армянским источникам). К нач. IX в. армянам удалось ликвидировать власть арабов и восстановить самостоятельность. Так в 862 г. Ашот Багратуни был провозглашен царем Армении.

Государство армянских Багратидов охватывало значительную часть Великой Армении и просуществовало до середины XI в. после чего данная территория была насильно присоединена к Византии.

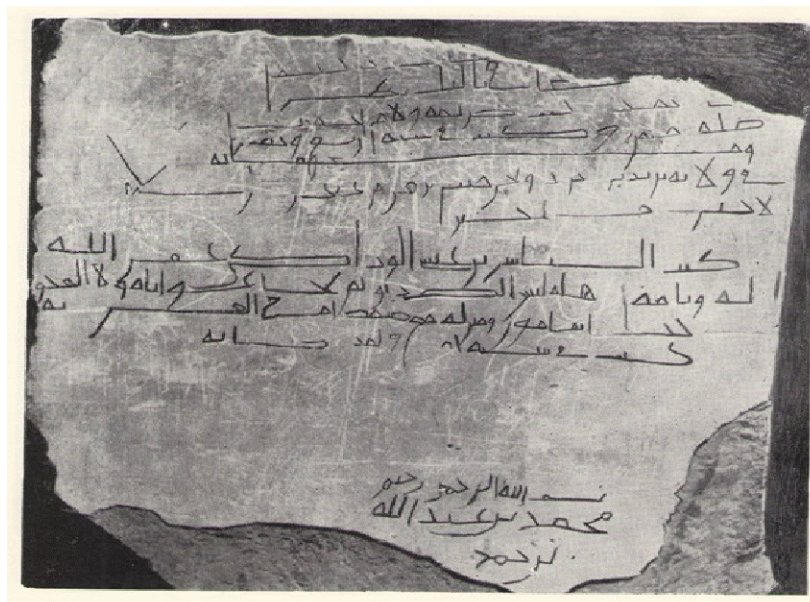
В дальнейшем с XI века и с некоторыми перерывами до 1828 г. (присоединения к Российской империи) Армения пребывала в зависимости от различных мусульманских династий (часто одновременно под властью нескольких, самыми значительными из которых были Сельджуки, Шаддадиды, Ильханиды, Кара-Коюнлу, Ак-Коюнлу, иранские династии), хотя кое-где армянским княжеским домам (Орбеляны в Сюнике, Пропяны в

Вайоц Дзоре, Вачутяны в Арагацотне, и т.д.) удалось сохранить свои владения вплоть до XV в. [1, 642-644; 2, 65-113].

Завоевание Армении сопровождалось, массовым проникновением и оседанием в ней в различные периоды арабов, курдов, персов, представителей разных тюркоязычных народов, и соответственно вытеснением коренного армянского населения. В этом отношении особенно плачевным было для Восточной Армении правление иранского сефевидского шаха Шах-Аббаса, который взяв на вооружение тактику выжженной земли против экспансии османских султанов в сторону Восточной Армении, в 1604 г. насильно выселил почти все армянское население в глубь Ирана [3, 41-47], взамен поощряя проникновение в Армению воинственных тюркоязычных племен, на которых он широко опирался в военном отношении.

Поселенцы-мусульмане на протяжении веков оставляли след в Армении также в виде мемориальных, эпиграфических, строительных и иных эпиграфических надписей.

Древнейшие эпиграфические надписи на территории Республики Армения арабским письмом обнаруживаются на различных деталях армянских церквей. Самая древняя известная нам надпись в двенадцать строк сделана в 154 году хиджры или 770-1 г. н. э. на штукатурке величественного памятника армянской средневековой архитектуры - храма Звартноц [4, 39, 47].

Надпись на штукатурке храма Звартноц

Перевод надписи [4, 48]:

.....	[1] .....
..... و ضرب	[1] .....
..... لا صريحة ..... جمعت (?)	[2] .....
..... خيله ..... و كتب في سنة اربع	[3] .....
..... و خمسين و مائة	[4] .....
..... في ولاية يزيد بن جرد و جرهه ²	[5] .....
..... بن فرم (?) ..... احسانه (?)	[6] .....
..... كتب العباس (العباس) الوداكي ³	[7] .....
..... غفر الله له و امة اهله	[8] .....
..... اعوانه	[9] .....
..... جباية اجور (?) و جبر (خير) ..... خرج	[9] .....
..... (خرج) القرية	[10] .....
..... كتب في سنة	[10] .....
..... بسم الله الرحمن الرحيم	[11] .....
..... محمد بن عبد الله بن محمد	[12] .....

Далее по древности следуют надписи Багаванского монастыря 171/787-788гг., Ахпатской церкви Св. Нпана датированная X в. и графитги на стенах Гарнийского языческого храма [4, 39-40, 65, 81].

Данные надписи в основном мемориального характера, указывают имена их авторов, которые просят прощение у Всевышнего.

Нужно подчеркнуть, что эти надписи исполнены разновидностью древнейшего арабского почерка - простым куфи.

Несколько древних надписей на арабском языке найдено из столицы средневековой Армении и одновременно местопребывания арабского наместника в *Армении* на начальном этапе - города Двина. Данные надписи датируются IX-X вв. [4, 51-52]

Следует подчеркнуть, что из Двина также были найдены предметы материальной культуры – утварь, стекло, фарфор, люстры, печати и другие предметы, содержащие надписи на арабском языке, а также художественная керамика с имитацией арабской каллиграфии [5, 23, 27, 81, *passim*].

В качестве примеров крупных и важных надписей последующих эпох можно указать надпись на полукруглой башне расположенной в центре цитадели села Дашгадем недалеко от города Талин Данная надпись является строительного характера выполнена по приказу Фахр- ад-дина Шаддада из династии Шаддадидов. Надпись датируется 570/1174 г. [4, 46]. Она свидетельствует о строительстве цитадели в Нижнем Талине и о распространении власти Шаддадидов Ани до Арагацотна, включая селение Талин [4, 25].

Строительная надпись на нижнеталинской цитадели

Фахр-ад-дина Шахдада, 570/1174г.

Крупным мусульманским памятником является гробница туркменских эмиров Са'адлу (эмира Саада сына Пир Хусейна) в села Аргаванд близ Еревана датируемая 816/1413 г [4, 50; 6, 68-75]. Она содержит самую длинную надпись найденную на территории Республики Армения. Надпись строительно-мемориального характера, высечена на широком поясе фриза под куполом двенадцатигранной гробницы. Интересно, что строение сделано из местного туфа и явно построено не без участия местных мастеров о чем свидетельствуют знаки армянских каменщиков, некоторые в форме армянских букв [6, 72].

Гробница туркменских эмиров Са'адлу, надпись на фризе датируется 816/1413г.

Другой крупный средневековый эпиграфический памятник - большое надгробие эмира Са'д ад-дина ибн Сайф ад-дина, которое датируется 704 г. 1305 г. Надпись вырезана в одну строку грубым наском в обрамлении этого сундукообразного надгробия [4, 66]. Надгробие находится к западу от селения Норатус или Норадуз, (Гегаркуникский марз, бассейн озера Севан).

Надгробие примечательно тем, что принадлежит важному лицу монгольской эпохи.

Надгробие эмира Са'д ад-дина ибн Сайф ад-дина 704 г./1305г.

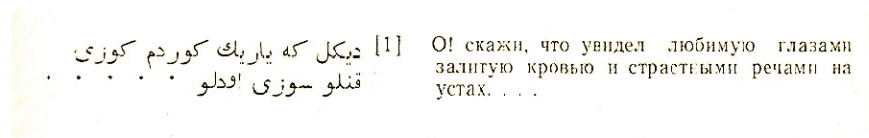

Нужно указать однако, что арабский, а в более поздние периоды также персидский язык, в силу своего преобладания как международного и языка торговли на Ближнем Востоке и Закавказье применялся в надписях также самими армянскими правителями. Например известная арабо-персидская строительная надпись на портале Селимского каравансарая (марз Вайоц Дзор) князем Липаритом сыном Иване Орбеляна свидетельствует о сооружении данного каравансарая им в 710/1310 г. [7, 164] Таким примером является также надпись спасалара Закарии и Иване Арцруни ('ас-Саруни' по-арабски) на плите из туфа в западной части церкви, в селении Анберд [4, 47].

Кроме одиночных памятников с эпитафическими надписями, на территории Республики Армения встречаются также остатки позднесредневековых мусульманских кладбищ, указывающие место поселений и кочевий тюркоязычных племен. Одно из таких кладбищ находится в селе Воротн (или Уруг по-тюркски). Селение расположено недалеко от города Сисиан. Кладбище представляет собой до 30 сундукообразных надгробий из эпитафических надписей на арабском и тюркском языках [4, 68-77].

В частности на тюркском языке встречается надпись на вырезанном обрамлении покрывала надгробия в виде каменного изваяния барана.

Надпись на тюркском языке следующая [4, 68]:

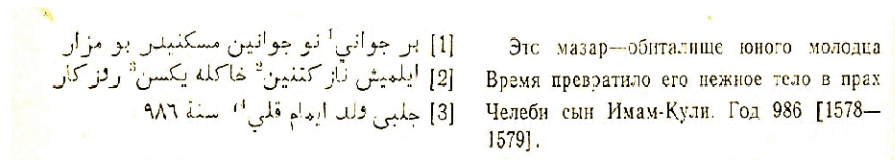

[1] دېكىل كه ياربك كوردم كوزى
قنلو سوزى ادلو . . . . .
[2] . . . . .
[3] . . . . .
[4] . . . . .
[5] . . . . .
[6] . . . . .
[7] . . . . .
[8] . . . . .
[9] . . . . .
[10] . . . . .
[11] . . . . .
[12] . . . . .
[13] . . . . .
[14] . . . . .
[15] . . . . .
[16] . . . . .
[17] . . . . .
[18] . . . . .
[19] . . . . .
[20] . . . . .
[21] . . . . .
[22] . . . . .
[23] . . . . .
[24] . . . . .
[25] . . . . .
[26] . . . . .
[27] . . . . .
[28] . . . . .
[29] . . . . .
[30] . . . . .
[31] . . . . .
[32] . . . . .
[33] . . . . .
[34] . . . . .
[35] . . . . .
[36] . . . . .
[37] . . . . .
[38] . . . . .
[39] . . . . .
[40] . . . . .
[41] . . . . .
[42] . . . . .
[43] . . . . .
[44] . . . . .
[45] . . . . .
[46] . . . . .
[47] . . . . .
[48] . . . . .
[49] . . . . .
[50] . . . . .
[51] . . . . .
[52] . . . . .
[53] . . . . .
[54] . . . . .
[55] . . . . .
[56] . . . . .
[57] . . . . .
[58] . . . . .
[59] . . . . .
[60] . . . . .
[61] . . . . .
[62] . . . . .
[63] . . . . .
[64] . . . . .
[65] . . . . .
[66] . . . . .
[67] . . . . .
[68] . . . . .
[69] . . . . .
[70] . . . . .
[71] . . . . .
[72] . . . . .
[73] . . . . .
[74] . . . . .
[75] . . . . .
[76] . . . . .
[77] . . . . .
[78] . . . . .
[79] . . . . .
[80] . . . . .
[81] . . . . .
[82] . . . . .
[83] . . . . .
[84] . . . . .
[85] . . . . .
[86] . . . . .
[87] . . . . .
[88] . . . . .
[89] . . . . .
[90] . . . . .
[91] . . . . .
[92] . . . . .
[93] . . . . .
[94] . . . . .
[95] . . . . .
[96] . . . . .
[97] . . . . .
[98] . . . . .
[99] . . . . .
[100] . . . . .

О! скажи, что увидел любимую глазами
залитую кровью и страстными речами на
устах. . . . .

Данная тюркская надпись вместе с арабскими формулами эпитафии на ней датируется XVI веком [3, 69].

В качестве еще одного примера эпитафии на тюркском языке, можно указать надпись на другом каменном баране [4, 72; 8, 22]:

[1] بر جواني^۱ نو جوانين مسكنيلر بو مزار
[2] ايلميش نازكتين^۲ خاکله يکسن^۳ رنرکار
[3] جلبی ولد امام قلی^۱ سنه ۹۸۶
Этс мазар—обиталище юного молодца
Время превратило его нежное тело в прах
Челеби сын Имам-Кули. Год 986 [1578—
1579].

В качестве мест, в которых имеются мусульманские кладбища можно указать село Базмахбюр (марз Арагацотн), местечко Урцадзор (марз Арарат) и др.

Одним из любопытных декоративных видов памятников, часто содержащих эпитафии являются надгробия в виде каменных изваяний баранов, о надписях на которых уже было указано выше. Уникальность этих памятников в том, что они применялись в качестве надгробий как армянами, так и тюрками (мусульманами), то есть на них высечены эпитафии как на армянском так и на арабском/тюркском языках. Таких каменных баранов по всей территории Республик Армении по нашим подсчетам насчитывается около 70 и более [9, 148-161; 10, 534-540].

*Каменное изваяние барана с арабской эпитафией, 1109/1697-8 г.,
Рядом армянское изваяние барана с крестами, Сисиан, Краеведческий музей*

*Каменное изваяние барана с арабской эпитафией, 993/1585 г., Сисиан,
Краеведческий музей*

Изучением и изданием арабских и арабописьменных надписей, занимались такие известные выдающиеся востоковеды как М.Броссе, В.В.Бартольд, В.А. Кравчковская, Н.Ханыков, Н.Март, А.Папазян, А.Тер-Гевондян и другие. Однако надо сказать, что изучение им эпиграфических надписей Армении носило эпизодический характер и не имело цели систематического изучения.

Особенно хочется отметить вклад в изучение исламского эпиграфического наследия Армении покойного Александра Арутюновича Хачатряна, кто впервые собрал воедино значительную часть арабописьменных эпиграфических памятников исторической Армении. Его "Корпус Арабских надписей Армении" является монументальной работой в области изучения и опубликования арабских надписей Армении. Заслуга ученого, кроме того состоит также в том, что он сумел прочесть множество трудночитаемых важных надписей, исправить и дополнить уже изданные другими авторами, и дать ценные комментарии к ним. Однако, кризис финансирования науки после распада СССР в Армении, который можно сказать продолжается до сих пор, и безвременная смерть ученого остановили его важное дело.

В последние несколько лет автор данного доклада (статьи) пытался внести свой посильный вклад в дело обнаружения, изучения и издания арабописьменных, включая тюркоязычных надписей находящихся на территории Республики Армения [9, 148-161; 10, 534-540; 11, 226-233; 12, 279-282], однако систематическое изучение исламской эпиграфики на территории Республики Армения требует соответствующих финансовых вложений, и коллективной работы группы ученых. Пользуясь данным случаем, хочу призвать ученых Казахстана к тесному сотрудничеству и осуществлению совместных программ в данной области. Такое сотрудничество будет чрезвычайно ценным в деле систематического изучения арабописьменного эпиграфического наследия Республики Армения.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. История армянского народа, т. 3, Издание Академии наук Армянской ССР, Ереван, 1976 (на армянском языке).
2. Григорян Гр. Сюник при Орбелянах, -Ереван, 1981 (на армянском языке).
3. Аракел Даврижеци. История, - Ереван, 1988 (на армянском языке).
4. Хачатрян А.А. Корпус арабских надписей Армении, VIII-XVI вв. Выпуск I. -Ереван, 1987; см. также Хачатрян А.А. Нижнеталинская арабская надпись 570/1174 года. // Историко-филологический журнал, т. 4(87), 1979.
5. Кафадарян К.Г., Калантарян А.А. Двин II. Город Двин и его раскопки (1973-1980 гг.). // Археологические раскопки в Армении № 20, Институт Археологии и этнографии, Издательство «Гитутюн» НАН РА, - Ереван, 2002 (на армянском языке).
6. Папазян А.Д. Арабская надпись на гробнице туркменских эмиров в селе Аргаванд. // Ближний и Средний Восток, - Москва, 1962.
7. Левонд Алишан, Сисакан. - Венеция, 1893 (на армянском языке).
8. Нейматова М.С., Мемориальные памятники Азербайджана (XII-XIX вв.), -Баку, 1981.

9. Mikayelyan T. Armenian Ram-shaped Tombstones, Aramazd Armenian Journal of Near Eastern Studies, Volume IV, Issue I, 2009.
10. Микаелян Т. Надгробия в виде каменных изваяний баранов. // Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, НАН РА, Институт Востоковедения, XXIII, -Ереван, 2004 (на армянском языке).
11. Микаелян Т. Новоявленное средневековое надгробие из Мартуни. // Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, НАН РА, Институт Востоковедения, XXII, -Ереван, 2003 (на армянском языке).
12. Микаелян Т. Персидская надпись относящаяся к каналу близ села Лернарт (Арагацотнский марз) // Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, НАН РА, Институт Востоковедения, XXVI, -Ереван, 2007 (на армянском языке).

REZUME

T.MIKAELYAN (Erevan)
REVIEW ARABOPISMENNYH (TURKIC) EPIGRAPHIC MONUMENTS IN THE
REPUBLIC OF ARMENIA

In the library collection are ancient Armenian manuscripts, written and stored in Arabic, Persian, Chagatai, Qypchaq languages and language Ottoman Turks, related Turkic world. And also on the territory of the republic has enough boulders and headstones left by the Turks.

This article provides an overview of epigraphic monuments, preserved in Arabic on the territory of Armenia.

N.BAZYLKHAN

ESKİ TÜRÜK BITİKTAŞ YAZITLARINDAKİ ETNONİM ADLARI VE
GÖÇEBE TÜRÜK BOYLARININ «TEGREK, TEREĞ, QANKLI, ALAŞ,
KAZAK» ARABALARI HAKKINDA

Мақалада көне түрік дәуірінің этнонимдері мен далалық көшпелілерде кеңінен қолданылған киіз үйлі арбалардың атаулары «тегрек, терек, қаңлы, алаш, қазақ» деп аталғаны туралы баяндалады.

Негізгі сөздер: түріктану, көне түрік бітіктас, көне түрік этноним, этнополитоним, көшпелі арбалар, қазақ

В древнетюркском периоде часто использовались переносные юрты (еб) на высоких колесных повозках tergek. В данной статье автором рассматривается этимология некоторых древнетюркских этнонимов и этнополитонимов, в частности названия одного из тюркских народов qaz+aq> // (qaz+yaq?>) kaz+ax «казах» –«кочевники на юртах в повозке».

Ключевые слова: древнетюркские письменные памятники, этнонимы, этнополитонимы, номады в повозках, казах

Kök Türukler kendi yazısın **türuk bitik /bitig** demiştir. Bunu bugün de halen «runik yazı» diyorlar. Türuk bitik - fonolo-morfemik (ses ve hece yapısı denk olarak kullanılan) esaslı, grafemleri ise eski damgalara dayanarak tek ve heceli kurulumlu olarak yapılan eski Türukçenin dil yapısın tamamiyle ve tüm dialektikleri bir yazı ile belgeleme bilen universal yazıdır. Bu nedenle yazıt taşlarını eski türukçesiyle **bitiktaş** diye adlandırmak lazımdır. Orkon, Enisei, Talas, Altay, Turfan, Fergana, Bayköl Saha, Edil Don bölgelerindeki yazıtların hepsisi türuk bitik ile yazılmış eski türuk bitiktaşları ve yazıtlarıdır. Demek ki, **türuk bitik araştırması (TBA)** adını vermemiz uygun olan turkolojide bir ilmi sahada vardır.

Eski türuk bitiktaş yazıtlarında «Türuk, Oğuz, Toquz Oğuz, Segiz Oğuz, Üç Oğuz, Qırqız, Üç Qırıqan, Otuz Tatar, Toyuz Tatar, Türuğış, Qara Türuğış budun, On oq budun, Qarluq budun, Üç Qarluq, Az budun, Izgel budun, Ediz, Eki Ediz, Basmil, Çek budun, Uyyur, On Uyyur, Çigil, Çigsi, Bayırqu, Qadar, Qaşar, Bedi, Bersel, Aj taz, Alfi bay budun, Tölberi qara budun, Qıtañ, Tatabi» gibi etnonim adları (Küli-çur, 731; Kültegin, 732; Bilge qagan, 734; Tonuquq, 728-734; El etmis qagan, 760-762 v.s.) geçmektedir. Burada biz bu etnonimlerin etimolojisini hakkında uzun süre açıklama yapmak mümkün olmadığı için, kısaca böyle bir açıklama yapmak istiyoruz:

Türuk > Törü+k//Türü+k. Etnopolitonim. Kelime anlamı: «törelilik, töre (hukuki yönetim) yapanlar, siyasi hakimiyet yapanlar». VI-XI yy. Avrasiyanın en büyük imparatorluğunu resmi adı da - Türuk Eli. Eski Türuk kağanlığı veya Kök türukler dediklerimiz, sadece ilmi araştırmacılar veren ilmi yöndeki adlandırmalarıdır.

Eski türuk bitiktaş yazıtlarında Türuk Eli diye geçmektedir. Türuk budun dedikleri de türuk halkı diyen genel adı. Eski moğolcada türuk//törüg, çince de –tukuyu, tujuzu, tujio, tuet-kiwet, parsi sogduca - turan, turki, hindus-sanskritçede-turuska, tibetçe- drok, drug, rusçada –turok, tyurk, turk, ingilizcede -turkish, turkie

diye adlandırmışlardır. Türuk – kelimenin etimolojisi hakkında çeşitli fikirler var: - «güçlü, iyi», «semiz», «doğmak», «törkin- kız ailesi tarafı», «turkun, turkut», «duliga», «tör», «ilki, başlangıç» v.s. . Türkmen < türuk +man (sogdu-parsica: +man «insan, adam»). Anlami : «Türükler givi insanlar».

Türuk esir budun > Türuk yirtici kuş givi halik. Bu da eski dönemdeki etnosemantik adlardan birisi. Araştırmacılar tarafınan çeşitli fikirler söylenmiştir. Bazıların dile getirsek: «Sir» - etnonim adı olarak (W.Radlov, H.N.Orhun, S.E.Malov), ser+yanto – iki boyların adı olarak (Grum-Grjimalo:1926, 284:), altı Sir – (Tekin, 1968, 243, 350), sie –yen-to (=sir tardus), (Tekin: 1994. 3, 27, 64), sir // kipcak (Klyashtorniy: 1986, 153-154), «sir budun- the good (?) Turku people» (Clauson, EDT:1972.842-843), aşina (kök türk- qagan tarafı) ve aştak (türk şir- qatun tarafı), sogduca sir-arşlan (Zuyev:2002, 79,168-169,215), tuvaca ve tofalarca ezir> kartal , yakutca esir> turna givi kus (TRS: 1995, 578; Rassaddin: 1971, 183), esir –kartal (Amanjolov: 2003, 176,180), eski moğolca eseri //isiri> sandaliya, göçebelerin sandaliya, tahtisi (Bayar: 2002, 128-133) , esir – at egeri (Butanayev: 1999, 31-32).

Türüg+eş > türüklere eş boylu kavim, türgeş < türuk+es//eş. Bu sözün anlami – türüklerin eşi, denkteşi, benzeri demektir. Türuk Elinin batı kanatı tarafında türük boylarının genel adı. Jetisu (Ile, Su), Talas, Tanrı dağı boyunde bulunmuştur.

Qara Türgeş – Kara türgeşler. Batı türgeşler demektir.

Açına // Açide - // tr-'wkt '(')şy-n's > Turkut asinas - Tatpar qağan hurmetine dikilen sogudca bitiktaşta Türuk aşına diye geçmektedir. Bundan başka hiç bir eski türuk bitiktaş yazıtlarında bu açına // asina ismi rastlanmıyor. Dolayısıyla çin kaynaklardaki A-schi-na'dır. Demek ki, çinliler (veya sogduluklar) türükleri moğol boylarının adlandırmasıyla çinu-a> çinu >çono (börü, kurt) olarak kullanılmışlar. Açın+de >Açı+de ise onun çokluk türüdür, yani kurtlar, börüler demektir. Bazı araştırmacılar orta parsi ve qotan-sak dilinde asena, assejna –mavi, gök, Tanrı, qağan, aşide ise – azdahak, ejdeher, qatun, iki jylytz , iki özel boy olarak bakıyorlar (Zuyev:2002,25.86-87)

Oq+uz > Oğuz «ok» boy kavimler birleşmesi. Etnopolitonim. Türuk boylarının genel adı. Kelimenin anlami: « Oklardan kurulan, kavim veya boylar ». Eski türuk bitiktaş yazıtlarında çok geçen adlardan. Bu kelimenin etimolojisi: - «oguz», «uwuz», «ok-uz (ok+adam)», «og +uz//og+ur (o- /akilli/+insan)» diye araştırmaktadır. Genel olarak Ok- eski türüklerin kavim-boylarının birlik adidir. Oq+uş> Oğuş - « kavimdeşler, boydaşlar».

On+Oq> on boylu kavim, adı da bundan türemiştir. Türgeşlerin on boylu kavimler birleşmesi.

Toquz oğuz > dokuz boylu kavim. Etnopolitonim. Türuk Elinin en büyük boylarından. Onlar şimdiki Moğolistan'ın Orkon, Tugul nehri boylarında yaşamıştır. «Moğolların gizli tarihi» eserinde adı geçen Kereyit > Kerei+ler etno-siyasi birleşikler bu boydandır.

Sekiz oyuz > sekiz boylu kavim. Etnopolitonim. Türük Elinin en büyük boylarından. Onlar Orkondan batiya Altay, Ertiş nehirlerine kadar yerlerde yaşamıştır. «Moğolların gizli tarihi» eserinde adı geçen Nayman > Segiz etno-siyasi birleşikler bu boydandır. Genel olarak bu boyları segiz boydan oluşan türük dilli kavimler diye (Howorth: 1927; Murayama: 1959,188-198; Viktorova: 1961, 137-155; Viktorova: 1980, 155-183, Amanjolov:1959, 7-126; Margulan: 1984, 203-205; Margulan:1991, 70-76) , nayma- nehir adı olarak (Aristov: 2003, 126-128) tanımaktadır.

Üç oyuz > üç boylu kavim. Bu boylar tam olarak kimler olduğu belli değildir.

Qırqız > Kırgızlar. Etnopolitonim. Onun etimolojisi hakkında bir kaç fikirler var. «Kiriq-kiz (40 kız)», «Qir+kisi», «kir+oyuz», «kizil+oguz v.s.s. Nasıl olursa da, 40 boydan oluşan Qırqız kırk boylu kavim veya qırqın +quş > kartal, şahin kuşlar anlamında olması gerekir. Çin kaynaklarında higas, hakas, tsegu, kitkut, tsziyan+kun diye geçmektedir. Şimdiki Moğolistan'ın küzei batı tarafında Kırgız diye göl var. Demek, şimdiki Moğolistan'ın küzei batı Tuva, Hakasiya, Krasnoyarsk, Minusa bölgelerinin Enisei, Abakan, Kem, Kemçik nehirleri boyunca yaşayan boylarının genel adı. Eski moğolcada kirkis , Kırgız+üd denir.

Toquz Tatar > dokuz boylu tatarlar. Etnopolitonim. Kelime kökeni-«Dokuz+Tatanlar». Eski Türük döneminde moğol asilli boyları böyle dokuz tatar adlandırmıştır. Çince : tatan datan, dada. Juanjuan devletinin qani Datan'ın isminden böylece adı gelmiş diyorlar (G. Suhbaatar). Bununla birlikte tat// jat > yabancı, gayri, başka , tat+ar – çok işleri görmüş insan anlamlı diyorlar. Eski mancu dilinde «tatan» – mekan, yer, tarla demektir.

Otuz Tatar > otuz boylu tatarlar. Kelime anlamı : «Otuz Tatar». Moğol asilli otuz boydan oluşan boylardır. Bayköl ve Mancuriya boyunda yerleşmiştir. «Moğolların gizli tarihi» eserinde Tatar irgen, Aluqai Tatar, Alçi Tatar, Çayan Tatar, Dutayud Tatar diye geçiyor. Bunlar o zamanda Buyur, Kölün, Kerlen, Kingan civarında yaşıyorlardı.

Uyyur > uyumlu boy, uyumlu kavimler birleşmesi. Etnopolitonim. Bu adın anlamı hakkında G.Ramstedt eski türükçedeki uy- uyuşmak, uyumlu olmak anlamlı kökenden gelmektedir diyor. Belki de, bu kelimenin kökeni ise - *Qoy+qur > Oy+qur > Uyyur > Uyyir, onun semantik anlamı: qoy (küzei) + quri (quşları), küzeilikler diyen ola bilir. «Moğolların gizli tarihi» eserinde Uyyurtay Qarluyud diye iki boy adları birlikte geçiyor. Çince eserlerde huy-gu, hoi-gu, hoi-hu , gao-giyu, chile. Bu etnopolitonimin adı şimdiki Uygurstan denilen Doğu Türkistanlık Turfanlılar, Kaşgarlılar, Kotanlılar v.s.s. sogdu-parsi kökenli türükleşmiş kavimlerle hiç bir ilgisi olmadığı (sarig yugur, taglig yugurlar) hatırlatmak gerekiyor.

On uyyur > on uygurlar, on boydan oluşan uygur boyları.

Quriqan > küzei boyları. Etnonim. Eski türükçede «küzeydeki qanlıq» kavim diyen anlamlı ve moğolcada «qoyi+yur (<quri)» – küzei taraf demektir.

Üç Quriqan > üç boylu kurikanlıklar.

Bayırqu > Baygöl'deki kavimler birleşmesi. Etnonim. Kelimenin kökeni Bay (zengin)+jer (yerli)+qu > Bayırqu ola bilir. Eski türük bitiktaşlarda Jer Bayırqu diye de geçmektedir. Çince metinlerde bae+gu. «Moğolların gizli tarihi» eserinde Maşaliq isimli Bayayuday > Bayayud boyunun atası olduğunu anlatıyor.

Toquz bay+ırqu > Baygöldeki dokuz boy kavimlerin birleşmesi.

Qarluq > Karluk. Etnopolitonim. Kelimenin anlamın: Qar+luq> qar+li «karlı dağlık» boylu kavim.

Üç Qarluq> «karlı dağlık» üç boylu kavim.

Basmil> basmil boylu kavim. Bas+mül (bas örtülü?) > basmil kelimenin anlamı belli değildir.

Çek > çek boylu kavim. Şimdiki Tuvadaki Kem+çek>Kemçek nehrinin ismi ile bağlantılı olmalı. Öyle ise çek boyları yurt eden nehrinin adı da Kem-Çek olduğunu görüyoruz.

Çek budun Qırqız > Çek halkı , Kirgizlar.

Az budun > az halkı. Az denilen göçebe boyların adı.

Tatabi > tatabiler.Moğol-tungus asilli göçebe kavimler. Şimdiki İç Moğolistan ve Mancuriyada yurt etmiş boylar. Kelimenin anlamı belli değildir.

Qıtañ > kidan, kitaylar. Moğol-tungus asilli göçebe kavimler. Şimdiki Mancuriya ve Küzei Çinde yurt etmiş boyların adı. Qıt+añ >qıtañ kelimenin anlamı belli değildir.

Sönüz> sönüzler. Günei Gobi ve Tıpet'in küzeinde yaşayan yarım göçebe Moğol-tungus asilli göçebe kavimler.

Tuyğun> tuıgun. Günei Gobi ve Tıpet'in küzeinde yaşayan yarım göçebe boyların adı.

Ediz > Ediz. Toguz Oguz etno-siyasi birleşmesinin içinde bulunan «uygur, bugu, qun, baiyruq, tonira, sigir, cibi, ade //ediz» boylarını birisi diyorlar. Şimdiki Moğolistan'ın küzei-batısında Ider denilen nehir vardır. Ediz de işte bu nehrinin adı olabilir. Kaşgarlı Mahmudun sözlüğünde «ediz- yüksek, yüksek yer, dağın tepesi» (DLT-I:1985,55).

Izgil > Izgil. Türük asilli göçebe kavimler.Bu boylar hakkında tarihi bilgiler azdır.

Igdir > Igdir. Türük asilli göçebe kavimler. Bu boylar hakkında tarihi bilgiler azdır.

Qadar > Kadar. Türük asilli göçebe kavimler. Bu boylar hakkında tarihi bilgiler azdır.

Qaşar // Qasar > Kasar. Türük asilli göçebe kavimler. Bu boylar hakkında tarihi bilgiler azdır.

Bedi > ? Türük asilli göçebe kavimler. Bu boylar hakkında tarihi bilgiler azdır.

Bersel > Türük asilli göçebe kavimler. Bu boylar hakkında tarihi bilgiler azdır.

Isig>? Türük asilli göçebe kavimler. Bu boylar hakkında tarihi bilgiler azdır.

Aj taz > Ay taz? Türük asilli göçebe kavimler. Bu boylar hakkında tarihi bilgiler azdır.

Aba > ? Aba? Türük asilli göçebe kavimler. Bu boylar hakkında tarihi bilgiler azdır.

Boz ok > ? (Şirin:2009,154-169) Türük asilli göçebe kavimler.

Aq bas > ? Türük asilli göçebe kavimler. Bu boylar hakkında tarihi bilgiler azdır.

Qay > Kai. Türük asilli göçebe kavimler. Bu boylar hakkında tarihi bilgiler azdır.

Çigil > Çigil. Türük asilli göçebe kavimler. Bu boylar hakkında tarihi bilgiler azdır.

Toñıra > Tonira. Türük asilli göçebe kavimler. Bu boylar hakkında tarihi bilgiler azdır.

Bazi araştırmacılar K.Cegledy , M.Dovrovits, Suzuki Kosetsu Türüklerin 12, 11, 10, 9, 5, 3 gibi boyları olduğunu, sonra hepsisi 30 boydan oluştuğunu ispatlamaktadır.

Japon araştırmacısı Suzuki Kosetsu Türük El-'inin ilki qağanlığı devrinde 552-630 yılları çin kaynaklarda adı geçen 12 boyları dediği - Türüklerin en esas kavim-boylar olduğunun öne sürmektedir (Suzuki: 2006, 197-198).

Macar araştırmacısı K.Cegledy Tan döneminde hayat sürmüş Kapagan qağan kızı Bilge qatun'un armağanına 691 yılı dikilmiş çince yazıtta Kapagan qağan tahta geçtiği zaman 30 boyların qağanı olduğu hakkında metin geçmektedir ve ilki önce 9 boy olduğunu, ondan sonra 12 boy vekilleri törene geldiğini söylemektedir (Cegledy: 1972, 275-281).

Tan döneminin «Tunyaquyao» (Tan devletin tarihi) adlı çince eserde «aşına, helu, da-aşide, bayan aşide, sitsze, fuliyui, cibi, kigie, huse, hula» gibi 11 boylarının at sürülerine koyulan damgaları hakkında metin yazılmıştır (Zuyev, 1960, 91-140).

Çin yazmalarında göçebe türükleri genel olarak «kaoche, gaoche, gaogiyu» – yüksek tekerlekli arbalılar, «tele, çili, dili, dinlin» – tekerlekli arbalılar diye adlandırmışlar. Eski türük dilinde tegrek>, tegre>- dönmek, dolaşmak, yuvarlamak, tegire> yuvarlak, top, tegirmen> değirmen /yuvarlak tasli değirmen/ anlamını verir. Bu kelimeler da eski moğolcada terge // tergen > araba (Bazilhan: 2000, 25), çağdaş kazak-türkçesinde «terek» (bit tür ağaç, populus), «terte //tarte» (arabanın ağacı) gibi kelimelerde genel anlamları ve semantic ortak ilişkileri bulunmaktadır.

Eski türükçede **eb** > keçeli çadır ve o çadırlarını arabani üstüne koyarak göçüp giderler. İşte bu arabalarını türükler **tergek** veya **terek** diye söylerler.

Göçebe türük boylarının bu adeti XV yy. kadar ulaşmıştır. Doguya gezi yapan seyahatçılar (Marco Polo, Plano Karpini, Rubruk v.s.) işte böyle bir arabalarının: yüksek araba, çadırlı araba, iki veya dört ondan fazla at, sigir, develi arabaları hakkında gördüklerinin yazmışlardır.

Dolaysıyla biz Kazak kelimesinin esası, onun etimolojisini **qas+aq**

(qaz+yaq?) > // kaz+ak olarak bakıyoruz ve onun semantic anlami da **çadırli arabali göçebeler** demektir. XIII yy. “Moğollarin gizli tarihi” eserinde qasag tergen // qasgaq tergen>> demirli tekerlekli araba diye geçmektedir. Çağdas kazak-türkçesinde *qas- // *qaz- kökenli «yuvarlak, döngelek, tekerlek, arabanin ağaci» gibi anlamlari bildiren «qas, qasaga (tekerlek demirleri), qazan (yuvarlak demir), qazuq (araba bağlanacak yer), qosaq (iki hayvanli araba, çadır ev)» (KTS:1999.385.), kelimelerinin hepsisi arabayla ilgili ve genel semantic ortak anlamlarini bildirmektedir. Budan dolayı «alasa, qanlı, kazak» adlari ise arabayla ilgili **çadırli arabali göçebeler** diyen anlamlari taşımaktadır diye kendi fikirimizi sunmaktayız (Resim-1).

		
<p>Resim-1. Hunnu donemi. Mogolistan, Yamaan usun</p>	<p>Kidalar, Cin miniatyuresi</p>	<p>Kazakistan, Sawuqandı</p>

KAYNAKLAR

1. Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка .Часть первая. - Алма-Ата, 1959. (-452.). -7-126. 183.
2. Аристов Н.А. Труды по истории и этническому составу тюркских племен. -Бишкек, 2003.(-460). -126-128.
3. Баяр Д. Монголчуудын чулуун хэрэг XIII-XIV зуун. -Улаанбаатар, 2002, -128-133
4. Базылхан Б. Қазақ және моңғол тілдерінің салыстырмалы тарихи грамматикасы (Сравнительная историческая грамматика казахского и монгольского языков). Морфология. - Алматы, 2000. - 446 б.
5. Базылхан Н. Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері (Орхон, Енисей, Талас). Серия «Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері» - 2 том. - Алматы: Дайк-Пресс, 2005. - 252 с. + 144 илл.
6. Бутанаев В.Я. Хакасско-русский историко-этнографический словарь. -Абакан, 1999. -С.31-32
7. Clauson S.G. An etymological Dictionary of Pre- Thirteenth- Century Turkish. -Oxford, 1972.- pp.842-843.
8. On the Numerical Composition of the Ancient Turkish Tribal Confederations. — Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 1972, t. XXV,- p. 275-281.
9. Divanü lugat-it-Türk. Tercümesi. Çeviren Besim Atalay. -Ankara: Türk Tarih Kurumu Basimevi, 1985. I cilt.- -530 s.
10. Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Том второй. Исторический очерк этих стран в связи с историей Средней Азии. Составлен Г.Е. Грумм-Гржимайло.-Л., 1926. - Том-2. -898с.

N.Bazylkhan. Eski türük bitiktaş yazıtlarındaki etnonim...

11. Howorth H.H. History of the Mongols from the Ninth to the Nineteenth Century. Vol.1-3. London, 1876-1888.vol.4. Supplement and Indexes. London, 1927.
12. Кляшторный С.Г. Кипчаки в рунических памятниках //Turcologica –1986. - Л.,1986. - С.153-154.
13. Қазақ тілінің сөздігі. Алматы, 1999. - 355, 385, 410 бб.
14. Марғұлан Ә.Х. Қазақ жазуының тарихы // «Жұлдыз» журналы, Алматы, 1984. № 8, 203-205 б.
15. Марғұлан Ә.Х. Найман, Керей, Оңгіттердің жазулары // «Жұлдыз» журналы, Алматы, 1991. 70-76 б.
16. Murayama S. Sind die Naiman Turken oder Mongolen? / Central Asiatic Journal,1959. Vol.№3, 188-198.
17. Путешествие в восточные страны Платона Карпини и Гильома Рубрука. - Алматы, 1993. - С. 24,80.
18. Рассадин В.И. Фонетика и лексика тофаларского языка. Улан-Уде, 1971. С.
19. Şirin User Hatice Köktürk ve Ötüken Uygur kaganlığı yazıtları. Söz Varlığı İncelemesi. – Konya: Kömen yayınları, 2009.- 548 s.
20. Suzuki Koosetsu The Turks of Thirty Tribes: From Standpoint of the Northern Asian Situation Surrounding the Second Turk Qaganate // SZ. Vol. CXV,№ 10. - Tokyo.2006. p. 165
21. Tekin T. A Grammar of Orkhon Turkic . - Bloomington: Indiana university publications, 1968. – 419.
22. Tekin T.Tunyukuk yaziti. - Ankara, 1994.s. 3, 27, 64.
23. Тувинско-русский словарь. М.,1995. -578.
24. Викторова Л.Л. К вопросу о найманской теории происхождения монгольского литературного языка и письменности (XII-XIIIвв.).Ученые записки ЛГУ. Серия востоковедческих наук. Вып.12. 1961, №305. –С. 137-155.
25. Викторова Л.Л. Монголы. Происхождения народа и истоки культуры. М.,1980. (- 224.). –С.155-183.
26. Юдин В.П. Центральная Азия в XIV-XVIII веках глазами востоковеда / К этимологии этнонима казах (қазақ). – Алматы, 2001. -3 84с.+ вкл.4 с.
27. Зуев Ю.А. Тамги лошадей из вассальных княжеств // Труды ИИАЭ АН Каз ССР. Т.8. Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. - Алма-Ата, 1960. - том-8., -С.91-140.
28. Зуев Ю.А. Ранние тюрки : очерки истории и идеологии. Алматы, Дайк-пресс. 2002. - С.79,168-169,215.

REZUME

N. BAZYLKHAN (Astana) ANCIENT NOMADS IN CARTS «TERGEK, TEREK, KANKLY, ALASH, KAZAKH» AND ETHNONYMS IN ANCIENT TURKIC INSCRIPTION MONUMENTS

In the ancient period, is often used portable yurts on high wagons kolecnyh tergek. In this article the author examines the etymology of some drevnetyurskih ethnonyms etnopolitonimov and, in particular the name of one of the Turkic peoples qas + aq> // (qaz + yaq?>) "Kazakh" - nomads in yurts in the wagon. "

Key words: Old Turkic inscriptions, writing, nomads on the yurts (tents), kazakhs.

Г.ИЖБАЕВА

ЗАГЛАВИЕ ПОВЕСТИ М. КАРИМА "ДОЛГОЕ-ДОЛГОЕ ДЕТСТВО" В ЕГО КОНЦЕПТУАЛЬНОМ ЗНАЧЕНИИ

Шығарманың мазмұнын ашуда тақырыптаң атауы үлкен рөл атқарады. Әңгімедегі ең басты проблема – адам өміріндегі естен кетпес балалық шақ жайы.

Әңгімеде қолданылған «бала сак» – «балалық шық», «бәхетле ил» – «бақытты ел», «уйын» – «ойын», «бәлекәй» – «кішкентай», «бала» – «бала», «гүмер» – «өмір» лексемалары және олардың синонимдерне талдау жасалады. Олар имплицативті семантикалық белгілерді анықтауға мүмкіндік береді.

В данной статье, автор анализирует заглавие повести М. Карима "Долгое-долгое детство" в его концептуальном значении. В статье рассматриваются лексемы «бала сак» – «балалық шық», «бәхетле ил» – «бақытты ел», «уйын» – «ойын», «бәлекәй» – «кішкентай», «бала» – «бала», «гүмер» – «өмір» и их синонимы. Также рассматривается семантика этих слов и их роль в раскрытии темы повести.

В конце XX в начале XXI века в языкознании в центре внимания лингвистов оказывается человек как носитель языка, являющийся представителем той или иной культуры.

В рамках этой научной парадигмы сформировались два научных направления: лингвокультурология, изучающая язык как носитель определенной национальной ментальности, и когнитивная лингвистика, рассматривающая отражение в языке познавательных процессов (Маслова 2001: 5-8).

Объектом исследования в когнитивной лингвистике является концепт. Ю. С. Степанов определяет концепт как "сгусток культуры", в виде которого она входит в ментальный мир человека (Степанов 2001: 43). Из концептов той или иной культуры, словно из мозаики, складывается концептосфера определенного языка, рисующая национальную картину мира. Акад. Д.С. Лихачев так определяет концептосферу: "В совокупности потенции, отраженные в словарном запасе отдельного человека, как и всего языка в целом, мы можем назвать концептосферами... Концептосфера ... языка, созданная писателями и фольклором, исключительно богата. Концептосфера языка-это в сущности концептосфера ... культуры" (Лихачев, 1997: 284).

На материале художественного текста подробно разрабатываются аспекты языковой личности писателя, концептосферы произведения, художественной картины мира как варианта взаимодействия языковой картины мира общего и индивидуально-авторского в творческом идиостиле.

Нами был проведен лингвокультурологический и когнитивный анализ ядерного художественного концепта - заглавия повести М. Карима "Долгое-долгое детство", который несет потенциал раскрытия самой важной темы повести - проблему выбора описания одного из этапов жизни человека как основу становления личности - детство. Выявление ключевого слова-концепта, описание его не только языковой, но и речевой семантики, возможно лишь на основе анализа текстовых употреблений ключевого слова.

Для достижения назначенной цели нам потребовалось решить следующие конкретные задачи: выявить возможности когнитивного подхода к изучению отношения автора и текста (через прослеживание истории становления лингвистической категории автора; через осмысление таких понятий, как концепт, концептосфера) и на этом основании определить возможный механизм раскрытия авторской концептосферы в макротексте; установить факторы, позволяющие текстовой парадигме концепта "Долгое-долгое детство" выступать в качестве репрезентанта авторской концептосферы в повести.

Исследование ядерного концепта, репрезентируемого в произведении посредством художественного слова или тематической текстовой парадигмой, помогает установить, почему "слово, не вызывая никаких художественных "образов", создает художественное впечатление, имеющее своим результатом какие-то духовные обогащения" (Аскольдов, 1997: 268). Ядро концепта заглавия "Долгое-долгое детство" репрезентируется через дерево чудес, которое исполняет желания. Реализация его семантического радиуса способствует реальности описываемых событий, выраженной множественными лексическими единицами и структурами, глагольными конструкциями: *"тылсымлы", "сәскә аткан", "сәскәне өзөп өлгөрә альһаң", "ете төн", "рухка әйләнһең", "колдарзы азат итәм", "кара сәстәремде йылдар һоро көлгә әйләндереп бөткән заманда", "сәскә атасагына ышандым, ышанасакмын"*. Композицию жанрового содержания данного контекста можно определить как «контрапунктное повествование», для которого характерно параллельное развитие нескольких сюжетных линий, переплетение прошлого и настоящего, перемещение в пространстве, в том числе и в ментальном, использование разных типов речи и их комбинаций: *Безең баксала бер сәтләүек кыуагы үсә. Был агас беззә тылсымлы ицәпләнә. Әгәр ете төн уртаһында уның сәскә аткан сагына тап буһаң. әгәр бер сәскәне өзөп өлгөрә альһаң, әгәр ус төбөңдә үткер бәке менән ярып, шул сәскәне тирең астына кыстырһаң, һине һис ниндәй әзәм заты күрмәйәсәк. Бер рухка әйләнһең дә куяһың. Теләһәң кайза бар. Теләһәң нимә әшлә - һине һис кем тыя алмаясак. һуңырак, беләккә көс, йөрәккә теүәккәллек инә башлағас. Атайымдың һакал-мыйык кыра торған иң үткер бәкеһен тотоп, күпме йәйге төндәрзе мин шул сәтләүек төбөндә үткәрмәнем! Күзгә күренмәй торған затка әйләнгәс, мин нимә әшләйәсәгемде якшы белә инем; ер шарындагы бөтә буржуйзарзы берәм-берәм кырып бөтөрәм дә изелгән колдарзы азат итәм.*

Сәтләүек, әлбиттә, мин артабан да, кара сәстәремде йылдар һоро көлгә әйләндереп бөткән заманда ла, сәтләүектең сәскә атасагына ышандым, ышанасакмын. Шуға ышанмаһам, йәшәүемдең кызыгы калмаған буһыр ине (338).

Ключевыми словами контекста являются "тылсымлы кешәнән", "тәмле-томло нәмәләр шакмак шәкәр, дүрт-биш бөртөк йөзөм емеше, перәник валсыгы, кипкән муйыл, курлган борсак". Немаловажную роль для выражения основного концепта играют слова со значением возраста: "бәләкәймен әле", "буйым сак-сак етә". С их помощью реализуется репрезентация концепта заглавия повести, представляющая детство как процесс становления личности. Например: *Минең Оло инәйемде "кендек әбейе", ә үземде "кендек бабайы" тип йөрәтәләр. Мин бәләкәймен әле. Оло инәйемдең камзул кешәненә буйым сак-сак етә. Ул тылсымлы кешәнән тәмле-томло нәмәләр һис вақытта ла өзөлмәй. Йә берәй шакмак шәкәр, йә дүрт-биш бөртөк йөзөм емеше, йә перәник валсыгы, йә кипкән муйыл, йә курылган борсак була. Хатта ара-тирә бакыр таңкәләр зә сылтырап куя (Без аксаның көзрәтен күптән беләбез!). Торғаны менән бер хазина инде ул хеҗә - бөтмәҗ-төкәнмәҗ хазина (329-330).*

Для актуализации смысла автор использует фразеологизмы. Группа фразеологических единиц "Тамак һыйға тейенеп тора", "кот керзе", "буш калмай", "өлөш сыгып қына тора", "һурпа өҗтөндәге өрө төслө йәшәүем", "донъяның көйө киткеләп куя" входят в древнейший слой лексики башкирского языка, несут в себе национально-культурные характеристики, из которых складывается концепт "детство": *Донъя шулай ипле генә бара. Тамак һыйға тейенеп тора. Оло инәйемдең, камзул хеҗәненә генә түгел, минең салбар кешәмә лә кот керзе. Кустым менән һеңлемә унан өләш сыгып қына тора. Дуҗым Әсгәт тә осраганда буш калмай. Шулай за көйлө донъяның ара-тирә көйө киткеләп куя. Бөтһе лә шул малайзар аркаһында. Минең һурпа өҗтөндәге өрө төслө йәшәүемдән көнләшеп, улар мине үсекләй, хатта кыйырһыта башланьлар (338).*

В следующем контексте видно четкое разграничение между жизнью ребенка и взрослого человека. В детстве человеку свойственна вера в чудеса, в сказку. Он легко приспосабливается ко всему новому и ничему не удивляется, все его желания наивные и добрые. Например: *Узган төндө мине озак йоко алманы. Башымдан төрлө-төрлө уйзар уззы. Байрам килгәс тә, ерзә ботә нәмә кинәт үзгәрер төслө тойолдо миңә. Оло инәйем һөйләгән әкиәттәге һымак, ут менән һыу бергә кушылар, бүреләр менән һарыктар аралашып, бер көтөүзә йөрөр, яуыздар - изгегә, дошмандар дуҗка әйләнер. Быга мин қыуанам да, бер аз шикләнәм дә. һарыктар өсөн борсолам. Аңгармаҗтан ғына уларзы мәкерле бүреләр бүлеп ташламагайы. Ут өсөн дә хәүефләнәм. абайламаҗтан һыу үзен һүндереп қуймагайы. Дуҗтар өсөн дә күңелем урынында ук түгел. Дошмандар, хәйлә короп, үззәрен харап итмәгәйе, тим... (340).*

Концептуально значимые признаки связаны с игрой, свойственным детям. Игра воспринимается как нечто приятное, представляет важную роль в развитии ребенка. Например: *Байрам иртәһендә башлык, могайын, һуғышсан оран һалгандыр. Тик-томалга*

Рукавказ тип сакырмас. Мин барып еткәндә, малайзар тыкрык тулы ине инде. Тик Әсгәт хенә юк. Кайһылары кәнбагыш яра, кайһылары сертләтеп киккән муйыл сәйнәй (с. 342).

Харап ирмәк ул Шәһизулла агайым. Уйлап сыгармаган уйыны, әйтмәгән йомагы юк уның. Бына әле лә уйын тиһәң, уйын түгел, йомак тиһәң, йомак түгел, бер мәрәкә тамаша уйлап сыгарзы (343).

Прозвища существуют в детском языке, и они свойственны для детского возраста. Например: *Баишта: «Кендек бабайы! Кендек бабайы!» - тип иреширтеләр. Быныһына артык иҫем китмәне. Дөрөҫө шул булгас, ни кылаһың? Әйзә агайзарым да миңә, шаяртып, «Кендек бабайы» тип өндәшләр. Әйзә, әйтә бирһендәр (338). Ә «Кендек» тирә-якта берәү генә. Бәлки, үтә насар за түгелдер әле (339).*

Средством репрезентации авторской концептосферы является не только слово, но и текстовая тематическая группа слов в совокупности их значений - номинатема, единицы которые связаны в семантическом и художественно-функциональном отношении: они служат не только для номинации определенного сегмента действительности, но и для выражения авторского представления о мире в целом. Художественное время и способы его воплощения: в повести используется прилагательное озон-озак. Следовательно, действия, описанные в повести, протекают в протяжном времени. Авторская речь представлена в форме рассуждения с элементами описания, используемые в нем языковые средства направлены на выражение отношения автора к детству, которому посвящено произведение: *Бына шулай икән. Бәхетле буһа ла, бәхетһез буһа ла, беззең бала сагыбыз озон-озак йылдар буйынса артыбззан әйәреп килә. Дөрөҫәрәге, беззең күңелебеззән китмәй. Кесе инәйемде әйтәм, һикһән йылдан артык вакыт үткәс, ялан аяк кар өстөнән йүгереп килгән бала сагын кызганып илай. Был үзе сабийлык түгелме? Сабийлыктыр, могайын, ә сабийлык, могайын, сафлыктыр (572).*

В начале чтения название повести воспринимается как тема произведения, а потом после глубокого прочтения, оно наполняется концептуальным смыслом, отражающим интерпретацию авторского замысла.

Считаем, что заголовок выступает в качестве вполне самостоятельного концепта текста, несущего информацию, способную предопределить читательское впечатление о содержании и создать условия для соответствующего восприятия последнего. Заглавие функционирует отдельно от текста как его полномочный представитель, как предельно сжатая свертка целого произведения. "Вобрав в свой незначительный объем весь художественный мир, заглавие обладает колоссальной энергией туго свернутой пружины. Раскрытие этой свертки, использование всей этой энергии носит

сугубо индивидуальный характер, и начинается оно с ожидания знакомства с текстом, с формирования установки на чтение данного произведения, с периода, который условно можно назвать предтекстовым" (Кухаренко, 1988: 92).

В заглавии текста, понимаемом как имя собственное манифестируемого текстом произведения, реализованы три важнейшие интенции: референтная -соотнесенность текста с художественным миром, с внешним хронотопом бытия героя или с самим героем (внутренним хронотопом); креативная -соотнесенность текста с творческой волей автора как организатора некоторого коммуникативного события; рецептивная - соотнесенность текста с сотворческим сопереживанием читателя как потенциального реализатора этого коммуникативного события (Тюпа, 2001: 116).

Таким образом, заголовок оказывается мотивированным самим произведением: его семантическое развертывание и прагматическое наполнение осуществляется во всем текстовом пространстве. По мнению В.А. Лукина, "семантика заголовка обладает тенденцией к расширению, к тому, чтобы вместить содержание целого текста" (Лукин, 1999: 61), что мы и наблюдаем в повести М. Карима "Долгое-долгое детство".

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Аскольдов, С. А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. Под ред. проф. В. П. Нерознака. М, 1997. - С. 267 - 279.
2. Кухаренко, В. А. Интерпретация текста / В. А. Кухаренко. -М: Просвещение, 1988. - С. 92.
3. Кәрим, М.С. Озон-озак бала сак. III том. - Өфө, 1987. - 325-578-се биттәр.
4. Лихачев, Д.С. Концептосфера русского языка // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. М.: Academia, 1997.-С. 284.
5. Лукин, В. А. Художественный текст / В. А. Лукин. - М.: Ось-89, 1999.-С. 61.
6. Маслова, В. А. Лингвокультурология. М., Academia, 2001. -С. 5-8.
7. Степанов, Ю. С. Константы: Словарь русской культуры. Изд 2-е, испр. и доп. М, 2001. - С. 43
8. Самситова, Л.Х. Культурные концепты как отражение башкирской языковой картины мира (на материале стихотворений М. Акмуллы) // Вестник Челябинского государственного университета: Филология. Искусствоведение. Выпуск 22, 2008, № 20 (121). - С. 106 — 113.
9. Тюпа, В. И. Аналитика художественного (введение в литературоведческий анализ) / В. И. Тюпа. - М.: Лабиринт, РГГУ, 2001. -С. 116.
10. Хайруллина, Р.Х. Фразеологическая картина мира в русском и башкирском языках: от мировидения к миропониманию. - Уфа: БГПУ, 2008.-300 с.

REZUME

G.IJBAEVA (Ufa)

TITLE OF STORY 'THE LONG-LONG CHILDHOOD' BY M.KARIM IN THEIR
CONCEPTUAL MEANING

The role of title occupies the leading position to reveal the contents of fiction-concept 'the long-long childhood'. In this program the first representation of basic fiction-concept possesses the potential to develop the most important theme of story. The problem is how to describe 'the childhood' in one of the periods of humane life as base of personal formation. The words (adjectives) 'Long-long' definite the moral and philosophic potential of contents of story, which formation is realized by means of conception of the and philosophy of life of author, and reflects the image of a language of M.Karim.

Analysis of author's normative and valuative attitude to concept 'childhood' fixed in the contexts including lexemes such as 'childhood', 'land of happiness', 'game', 'small', 'child', 'life', (and the synonyms) permits to assign the implicative semantically signs.

A. KAFKASYALI

ALLAHVERDİ PİRİYEV VE “AHISKA TÜRKÜSÜZ KALDI” DESTANI

Мақалада Ахыска драмасы қайраткерлерінің соңғы нар тұлғасы, жазушы-ақын Аллахверди Пириевтің өмірі мен оның «Ахыска түріксіз қалды» атты дастаны қарастырылған. Дастанда Ахыска түріктері 1944 жылы Кеңес үкіметі тарапынан қолындағы бар мал-мүлкі тәркіленіп, өз жерінен Орта Азияға қуғындалуы туралы мейлінше құнды деректер берумен қатар сол кезеңнің айтылмай қалған көлеңке тұстары да ашып көрсетеді.

Кілт сөздер: Аллахверди Пириев, Ахыска қуғын-сүргіні, Ахыска түріктері

В этой статье рассматривается жизнь поэта-писателя Аллахверди Пириева – одного из последних очевидцев исторической драмы турков-ахыскинцев и его произведение «Оставшийся без турков мой Ахыска», книга о печальных событиях 1944 года, когда турки-ахыскинцы по решению Советского Правительства были сосланы из родных мест в Центральную Азию, а также даются ранее неизвестные материалы.

Ключевые слова: Аллахверди Пириев, Ссылка Ахыскинцев, Турки-ахыскинцы.

Ø Giriş

Tarih sayılmayan ancak tarihî olaylara ışık tutan destanlardan yola çıkılarak, mensubu olduğu halk hakkında çok şey öğrenmek mümkündür. Halkın arzusu, dileği, kederi, gamı, başına gelen, başından geçen, hülâsa çok şey... Keşke, halkın başından geçen her bir olay destanlara yansısız ve bu destanlar muhafaza edilse. Genel anlamda destanların kahramanları kadar onları yazanlar da önemlidir. Destanlar, kahramanların kahramanlıklarını daha belirgin kılmaktadır. Türk milletinin güzide kahraman halklarından biri olan Ahıska Türklerinin başına gelenlerin büyük bir bölümünü ancak destanlardan öğrenmek mümkündür. Allahverdi Piriyev'in yazdığı ve insanlık tarihinin büyük dramlarından biri olan Ahıska Sürgünü'nü konu alan “Ahıska Türksüz Kaldı” adlı destan bunlardan biridir. Bu destan Adigün, Ahıska, Aspinza, Ahılkelek ve Bogdanovka adlı beş kent ve bu kentlere bağlı 219 köyde sakin bulunan bütün bir halkın ölümüne gönderilişinin destanıdır. Birkaç yıl içerisinde 47 bin evladı cepheye sürülen, binlerce insanı Sibiryaya çalışma kamplarına gönderilen, yüzlerce aydın, yazar ve din adamı gözlerinin önünde kurşuna dizilen, en nihayet İkinci Dünya Savaşı'nın bütün şiddetiyle devam ettiği günlerde (15 Kasım 1944) geride kalan 92.307 insanı Orta Asya'ya sürgün edilen, 14.895 insanı yollarda soğuktan ve açlıktan öldürülen Ahıska Türkünün destanıdır.

Piriyev, daha 8 yaşında ilkokul ikinci sınıfta okurken bu dramı yaşamış ve olayların tanığı olmuştur. 35 günlük sürgün yolculuğunu çocuk gözüyle izlemiş ve çocuk bedeni ile hissetmiştir. Daha sonraki yıllarda ise görüp, duyup, hissettiklerini, bütün bir halkın ortak acısı, ortak kederini, ortak ifadeyle kaleme almıştır. Yeni okuma yazma öğrenmişken yurdundan çıkarılan Piriyev, yerleştirildikleri Kazakistan'ın Çimkent şehrinde, ana dilleri Ahıska Türkçesi ile

---

* Ahmet Yesevî Uluslararası Türk - Kazak Üniversitesi, Filoloji Fakültesi Öğretim Üyesi, Türkistan - Kazakistan. akafkasyali@hotmail.com

A.Kafkasyali. Allahverdi Piriyeve ve “Ahıska türksüz kaldı” destanı.

öğrenim görme imkânı bulamamıştır. Kazak Türkçesi, Özbek Türkçesi ve Rusça öğrenim görmüştür. Buna rağmen ana dili Terekeme/Karapapak Türkçesi ile halkının başından geçen o uğursuz olayı destan şeklinde yazmayı başarmıştır. Bu çalışma ile Piriyeve'in hayat hikâyesinden ve destan metninden yola çıkarak Ahıska Türklerinin sürgün dramı değerlendirilmeye çalışılmıştır.

1. Allahverdi Piriyeve

Allahverdi Piriyeve, 1936 yılında Gürcistan'ın Aspinza ilinin Koyundere köyünde dünyaya gelmiştir. Tamamen Karapapak/Terekeme Türklerinin yaşadığı bu köy 1927 yılına kadar Ahılkelek iline bağlı idi. 1927 yılında Ahılkelek'in bazı köyleri Aspinza'ya bağlanır. Piriyeve, ilkokul ikinci sınıfta okurken 15 Kasım 1944'de sürgün edilen ailesi ile daha doğrusu bütün Ahılkelek-Ahıska Türkleri ile birlikte Kazakistan'a gider. Tahsiline yerleştirildikleri Kazakistan'ın Çimkent şehrinde devam eder. 1952 yılında 7. sınıfı başarı ile bitirir. Kazak öğretmenlerinin yönlendirmesi ile Çimkent Pedagoji Yüksekokulu'na girer. Bu okulu da 1956 yılında başarı ile bitirir. 1958 yılında Devlet Pedagoji Enstitüsü'ne girer. 1963 yılında bu enstitünün Tarih ve Filoloji bölümünü üstün başarıyla bitirir. Liselerde dil ve tarih öğretmeni olarak görev alır. Uzun yıllar öğretmenlik ve müdürlük yapar.

“Eğitim ve metot” konusunda önemli çalışmaların altına imza atar. Bu konuda yazdığı kitaplar çeşitli eğitim, öğretim kurumları tarafından yayımlanır. 1975'te Kazakistan'ın “Üstün Eğitimci”si (Maarif elaçısı); 1985'te “Metodist Muallim”; 1988'de “Üstün Eğitim-Öğretimci” (Tehsil Elaçısı) unvanlarına layık görülür. 2007 yılında “Vektor” Uluslar Arası Eğitim Merkezi tarafından fahri doktora unvanı verilir. 2008 yılında hac ziyaretini yapar. Kendisi gibi çocuk yaşta sürgün gelen kendi köylüsü Anakız hanımla evlenir. 5'i erkek 4'ü kız 9 çocuğu ve 21 torunu vardır.

Allahverdi Piriyeve, öğretmen ve idareci olarak çalışırken bir yandan da Ahılkelek-Ahıska Türklerinin tarihî, kültürü, siyasî ve sosyal hayatları üzerine araştırmalar yapar. Ahıska Türklerinin sürgün hatıralarını, kültürel değerlerini derler. Yaptığı bu derleme ve araştırma çalışmalarını yayımlar.

Piriyeve'in ilk kitabı, kızı Sevil Piriyeve ile yazdığı “Ata Yurdum Ahıska”³ adlı 256 sayfalık kitabıdır.

Kitap, Prof. Dr. Gamerşah Cavadov'un, “Evlad Borcu” başlığı altında yazdığı ön söz ile başlamaktadır. “Müelliflerden” başlığı ile yazılan takdim yazısının iki sayfasını Allahverdi Piriyeve, üç sayfasını da Sevil Piriyeve yazmıştır. Müelliflerin her bir cümlesi insanın ciğerini yakıp, kalbini göynütür. Piriyeve, her konuyu öğrencilere rahatlıkla anlattığını ancak bir mevzuyu anlatırken çok zorluk çektiğini söyler: “O mövzu “Veten” mövzusudur. Veten mövzusunda dersi izah edende nedense üreyim döyünür, gözüm ğaralır, heyecanlanıram, demeye söz tapmıram, dilim tutulur. Dilim tutulur ona göre ki, men Vetensizem. Menim kimi minlerle

³ Allahverdi Piriyeve, Sevil Piriyeve, *Ata Yurdum Ahıska*, Mütercim Yay., 2001, Bakı.

Ahıska Türkü vetensizdir. Bu mövzuda eger şagirtler mene “Sizin veteniniz haradır?” dese men nece cavap verebilirem?

Bes⁴ men, ya{ud bir tayfa Ahıska Türkü ne üçün Vetensizdir? Bu suala cavap vermek asan deyil....” [1, 6].

Piriyeva'nın bir vesile ile ata yurdu Ahıska'yı ziyaret ettiğinde gördüklerini anlattığı cümleler de onların vatan hasretini ve bu kitabı yazma maksatlarını göstermektedir: “... senelerden beri hesreti ile yaşadığımız ata-baba yurdum Ahıska'nı ziyaret etmek mene nasib oldu. Atamın {ahişi ile babamın ve nenemin mezarlarına sepmek üçün öz yurdumuzdan bir ovuc torpağ götürmeyi de unutmadım. Piri Bulağı'ndan iller uzununu bu suyun hesretini çekenler üçün bir {ab da su götürdüm. Hundun Dağı'nın yamaclarından {ız gelinler üçün ter çiçekler de topladım. Bu füsünkâr gözeliği görenden sonra Ahıskalıların bu yurddan deportasiya olunmalarının bir sebebinin siyasî niyetlerle bağı olduğunu derk etmekle yanaşı, diger sebebinin bu yerlerin heyretamiz gözelliklere, bereketli torpaqlara malik olmasında gördüm.” [1, 8].

Çalışmanın bölümleri yoktur. Konular 10 başlık altında toplanmıştır. Çalışmada Ahıska Türklerinin soyu, Türklüğü, coğrafyası, onların sürgün edilmesi, sürgün hatıraları, kahramanları, âlimleri, âşıkları ve folklor örnekleri yer almıştır.

Piriyev'in ikinci çalışması yine kızı Sevil Piriyeva ile yazdığı “Türksüz Kalan Ahıskam”⁵ adlı 233 sayfalık kitabıdır.

Kitap Tamilla Abbashanlı'nın “Hicrandan Körpü Salanlar” başlığı ile yazdığı bir ön sözle başlamaktadır. Abbashanlı'nın şu cümlesi kitabın muhtevasını göstermektedir: “Kitap başdan başa Ahıska olaylarını, gerçeyini gösteren faktlarla doludur. Kitabı heyecansız o{umağ olmur. Bezen heceanlanırsan, gözlerin yaşla dolur. Bu da seni heyatı ya{ından öyrenmeye, tarihini sevmeye, keçmişini unutmamağa, geleceyine ayığ gözle ba{mağa sesleyir” [2, 5].

“Müelliflerden” başlığı ile kitabı takdim eden müellifler, kitabı yedi başlık altında, yedi fasıl şeklinde oluşturmuşlardır. Birinci fasıl “Veten Feryadı” adını taşımaktadır ve Ahıska'nın tarihine ve tarihî mekânlarına işaret edilmiştir. İkinci fasıl “Ahıska'nın İntizar ¼etireleri” adı altındadır. Burada, hatıralara, biyografilere, folklorik bilgilere yer verilmiştir. Üçüncü fasılda “Unudulmaz Döyüşçüler” başlığı altında 1993 yılında Ermenilere karşı Azerbaycan ordusunda savaşırken şehit olan İskender Aznaur ve İkinci Dünya Savaşı'nda üstün başarı gösteren kahramanlar anlatılmaktadır. Dördüncü fasılda “Ahıska Türklerinin Hekayeleri”, beşinci fasıl “Ahıska'nın Çağdaş Neveleri” başlığını taşımaktadır. Burada da Ahıska Türkleri ile ilgili yazılmış şiirlere yer verilmiştir. Bu yazının esasını oluşturan “Ahıska Türksüz Kaldı” destanı bu fasılda bulunmaktadır. Altıncı fasılda “117 tane “Türk Atalar Sözü” yer almaktadır. Yedinci ve son fasılda ise kendilerini ziyarete gelen

⁴ Bes: Peki, pekâla, öyle ya.

⁵ Allahverdi Piriyev ve Sevil Piriyeva, **Türksüz Kalan Ahıskam**, Vektor Neşrler Evi, 2007, Bakı.

A.Kafkasyali. Allahverdi Piriyeve ve “Ahıska türksüz kaldı” destanı.

misafirlerle yapılan görüşmeler, iştirak edilen toplantılar mevzu edilmiştir. Faslın sonuna da Ahıska Sürgünü'nün yol güzergâhını gösteren bir harita konulmuştur.

Allahverdi Piriyeve'in üçüncü çalışması ise kızı Sevil Piriyeve'nin birinci yazar olarak yer aldığı “Türk Dünyası ve Ata Yurdum Ahıska”⁶ adlı 298 sayfalık kitaptır.

Müellifler, kitabın ilk iki sayfasına Mustafa Kemal Atatürk'ün bir sözü ile Türklerin soy ağacını koymuştur. Bu kitabın ön sözünü de ilk kitabın ön sözünü yazan Prof. Dr. Gamersah Cavadov yazmıştır. Müellifler bu kitabı, çeşitli Türk devlet ve topluluklarında, hatta bazı Türk olmayan toplumlarda yaşayan Ahıska Türklerinin, Türk Dünyası ve Türk dünyasının içinde küçük bir cüz olan Ahıska Türkleri hakkında kısa yoldan ve sağlıklı bilgiler edinmeleri için yazdıkları anlaşılmaktadır.

Eserde bölümlenme yapılmamıştır. Gelişigüzel bir yol takip edilen kitabın ilk yüz sayfası Türk dünyasını, Türk devlet ve topluluklarını tanıtmak için ayrılmıştır. Ardından Türkiye'de yaşayıp, yazan Ahıskalılar tanıtılmıştır. Sonra diğer kitaplarda olduğu gibi bu kitapta da Ahıska sürgünü meselesi anlatılmıştır. “Ahıskalı Ziyalılar” ve “Gurbet Hatıraları”nı müteakiben Ahıska Türklerinin Azerbaycan'a yerleştirilmesi meselesi incelenmiştir. Çalışmanın sonunda her iki müellif hakkında kısa biyografi yer almıştır.

2. “Ahıska Türksüz Kaldı” Destanı

Allahverdi Piriyeve, Kazakistan'a sürgün edilen Ahılkelek-Ahıska Türkleri ile birlikte ailesinin yanında, bir aydan fazla süren sürgün zulmünü ve sürgün sonrası yaşanan sıkıntıları bizzat yaşayan insanlardan biridir. Bugün sayıları çok azalan sürgün olayının tanıklarındandır. O, ailesi ile aynı zamanda tamamı Terekeme/Karapapak Türkü olan Ahılkelek halkı ile sürgüne birlikte gittikleri ve hasbelkader kendi tayfalarının büyük bir kısmı ile birlikte Çimkent civarına yerleştirilmiştir. Başından beri hemen hemen bütün olaylar, ortak hadise, ortak hatıra şeklinde gelişmiştir. Piriyeve, bütün olup bitenleri, Ahıska, Ahılkelek Türklerine yapılan zulüm ve haksızlıkları, hak ve hukuklarının gasp edilmesini, binlerce kardeş, anne, bacı, hala, teyzenin gözlerinin önünde ölüme terk edilmelerini, katliama tabi tutulmalarını bir bütün olarak, halkı adına ortak bir destan şeklinde kaleme almıştır. Destana da “Ahıska Türksüz Kaldı” [2, 148] adını vermiştir.

Destan, çok büyük zulme uğramış Ahıska/Ahılkelek Türklerinin hayatını ele alması bakımından çok önemlidir. İkinci Dünya Savaşı'nın kanlı, dumanlı günlerinde hiçbir suçları olmadığı hâlde Ahıska ve Ahılkelek halkının başına getirilenleri kayıt altına alması bakımından büyük öneme sahiptir. Eğer Piriyeve gibi birkaç şair ve kalem erbabı bu benzeri görülmemiş vahim olayları kaleme almasaydı, Moskova yönetiminin yaptığı bu zulüm önemini ve hassasiyetini koruyamayacaktı.

⁶ Sevil Piriyeve ve Allahverdi Piriyeve, **Türk Dünyası ve Ata Yurdum Ahıska**, Tuna Yay., 2007, Bakı.

Bu destan, gizli olarak yazılmış ve gizli olarak elden ele yayılmış, binlerce kimse tarafından yıllarca okunur olmuştur. Bu konularda yazmak ve konuşmak yakın tarihlere kadar yasak olduğu için bu destanlar, âşıkların sazına, sözüne zamanında sirayet etmemiş, halkın ortak hatırası olmasına rağmen halkın ortak ifadesine dönüşmemiştir. Destanın şiirselliği, anlatımı, sanat ve estetik gücü Piriyev'in annesinden öğrendiği Terekeme/Karapapak Türkçesi ile sınırlı kalmıştır. Türkçe yazmak ve yayımlamak yasak olmasaydı, ilk günden itibaren bu destan halkın diline düşseydi, elbette ki halkın ortak irfanı, ifadesi, sanat gücü ile çok büyük incelik kazanırdı. Belki konu zenginliği de artardı. Ancak bu hâliyle de sadeliği, duruluğu, akıcılığı, konu bütünlüğü ile çok değerli bir destan durumundadır. Destanın tamamı 97 hanedir.

Şair, 97 haneden oluşan destanın “âyırlık” destanı olduğunu, hatta bu ayrılığın, anneden, babadan, yârdan değil, onlar kadar aziz olan “vatan”dan olduğunu, destanın başına aldığı anonim bir dörtlülle hissettirir.

“Köç köç oldu éller obalar,
Başı ğarlı dađlar ğal indi.
Daha içmek olmaz abu-züel sulardan
Ađan çaylar, buz bulađlar ğal indi”.

Destan benzer konuda söylenmiş “Göç göç oldu, göçler yola dizildi” mısrası ile başlayan Erzurum türküsü veya “Elveda elveda dumanlı dađlar” mısrası ile başlayan Kafkas muhacirlerinin Türkiye’ye göçerken söyledikleri türküler gibi ayrılık konusunu işleyen bir anonim türkü hanesi ile başlar. Dörtlüğün ilk iki mısrasında Ahıska’nın dađlarına hitap ederek, elin, obanın göçtüđünü, artık başı karlı dađların yalnız kaldıđını söyler. Son iki mısradan ise şair, ümitsizliğini ifade ederek, artık âb-ı zülâl, berrak, billur sularından içmenin mümkün olamayacağını, akıp duran derelerin, buzlu çeşmelerin arkada kaldıđını vurgular.

Şair, komünist Moskova yönetiminin İkinci Dünya Savaşı’nın şiddetle devam ettiđi günlerde, 37 bin evladı Rusya adına cephede olan Ahıska Türklerinin nasıl bir sinsi plânla sürgün edildiklerini destanın ilk mısralarında söyler:

“Seher tézden sarı esgerler ğapını döydü,
Kommunistlerin hedefi bize deydi.
“Göz gördüyünden görđar” déyerler,
Çel çocuđ néylesin başın eydi”.

Şair, sabah erkenden sarı askerlerin, Rus askerlerinin kapıyı çaldıklarını, söyler. O kadar sinsice ve kurnazca davranmışlardır ki, günün ilk saatlerinde halk uykuda iken silahlı sarı Rus askerleri, kapılarının önüne dikilmiştir. Komünist yönetim hedefine ulaşmıştır. Karşılarında eli silahlı Rus askerlerini gören çoluk çocuk, kadın, ihtiyar çâresiz baş eđerler. Herhangi bir itirazlarının olması mümkün değildir. Çünkü yıllardan beridir, köylerin, kasabaların yiđit, kahraman, nüfuzlu

A.Kafkasyali. Allahverdi Piriyeve ve “Ahıska türksüz kaldı” destanı.

insanlarının nasıl zindanlara, sürgünlere gönderildiklerini, aydınların, âlimlerin, önder insanların nasıl gözlerinin önünde kurşuna dizildiklerini gören mazlum halk korkudan istenileni yapmak zorunda kalır.

Sürgün hazırlıkları Moskova Yönetimi'nin Stalin'in imzası ile gönderdiği 31 Temmuz 1944 gün ve 6279 sayılı emirde plânladığı şekilde 14 Kasım akşamına kadar büyük bir gizlilik içinde yapılır. 20 bin silahlı asker, 900 yük kamyonu ve onlarca vagonluk 57 yük treni hazırlanır. Stalin, savaş ortağı Amerika'nın yardım için kendilerine verdiği “Studabekker” kamyonlardan 900 tanesini bu iş için ayırır [2, 12]. Şair, kamyonların gelişini, insanları alışıını şöyle anlatır:

“Studabekker” maşın durdu yolda,
Esgerler eli silahlı sağda solda.
Kimin imkânı var yémek aldı,
“Ganayağlı” imkânsızlar ümitsiz ğaldı”.

Kamyonlar evlerin arasındaki yollara sokulur. Silahlı askerler etrafı sarmıştır. İmkânı olanlar verilen iki saatlik süre içerisinde yanlarına yiyecek şeyler alır. İmkânı olmayan veya ne yapacağını bilemeyen kadın, çocuk, ihtiyar insanlar ise askerlerin tehdidi, kamyonların gürültüsü altında ne yapacaklarını bilemezler. Şaşırıp kalan bu insanlar, ağlama, sızlama, feryâd sesleri arasında kamyonlara doldurulur.

Şair köylerinin son hâlini şöyle tasvir eder:
“Ev, eşyaları kimlere ğaldı?
Mal, dövlətini kimler aldı?
1944-cü il 15 Ğoç ayından üzü beri,
Ahıska toprağı Türksüz ğaldı!”

Ev, bağ, bahçe ve bütün mal varlıklarının, Ermeni ve Gürcüler tarafından talan edildiğini ve 15 Kasım 1944 tarihinden beri Ahıska'nın Türksüz kaldığını ifade eden şair köyden ayrıldıkları sıradaki manzarayı da şu şekilde anlatır: Tavlada bağlı kalan atlar, kişneyip nara attı, duvar diplerinde kalan köpekler arkamızdan uludu. Ocaklar söndü, bacalardan, şen ocaklara mahsus gök renkli duman çıkmaz oldu, sanki melekler de bize küsmüştü.

“Kişnedi tövlede bağlı atı,
Divar dibinde uludu iti.
Çı{madı bu{arıdan göy tüstü,
Déyesen melekler de bizden küsdü”.

Şair, olayın cereyan ettiği zaman ile sonraki zamanı birlikte kullanır. Ahıska'nın sürgün sırasındaki durumunu daha sonra hatırlayarak şöyle ifade eder:

Dillerde Ahıska'nın adı ğaldı,
Ğocalar gümansız fikire daldı.

Pestil, bekmez, bal, ğaymağı,
Yeyenlerin damağında dadı ğaldı.

Ahıska'nın sadece dillerde adı kaldı. Kocalar ümitsiz düşünceye daldılar. Yaz ve güz boyunca hazırlanan pestil, pekmez, bal gibi kışlık yiyecekler kilerlerde kaldı, onları yiyenlerin damağında tadı kaldı.

Onların ayrılması ile, Ahıska'nın yeşil dağlarının buz tuttuğunu, bostanlarını, bağlarını duman bürüdüğünü, Ahıska'nın güzel çağlarının yitip battığını, kısacası Ahıska'nın Türksüz, yetim kaldığını söyler.

“Buz bağladı yeşil dağları,
Duman bürüdü bostan bağları.
İtdi, batdı Ahıska'nın güzel çağları,
Ahıska Türksüz yetim ğaldı” .

Destanın dokuzuncu dörtlüğünde, Moskova Yönetimi'nin, Ahıska'yı ve Ahıska Türklerini hedef aldığını, dünyada eşi görülmemiş bir şekilde, sanki göçmen kuş imişler gibi bölgeden uzaklaştırdıklarını, aldatarak tuşa getirdiklerini, böylece Ahıska'nın Türksüz, yetim kaldığını belirtir.

“Ahıska, Moskov'un hedefine tuş oldu,
Déyesen Türkler köçeri ğuş oldu.
Héç zaman görülmemiş iş oldu,
Ahıska torpağı Türksüz ğaldı”.

Ezanların sustuğunu, medrese ve camilerin düzeninin bozulduğunu, Ahıska'dan ayrıldıktan sonra, ezan sesinin duyulamaz olduğunu, şarap içip abdestsiz gezenlerin ortalığı sardığını, Ahıska camilerinin Türksüz kaldığını ifade eder.

“O gündən eşitmez oldu { ezeni,
Pozuldu medrese, cami düzeni,
Ço {dur şerab içib abdestsiz gezeni,
Ahıska camileri Türksüz ğaldı”.

Sünnet merasimlerinin, düğün/toyların terk edildiğini, Dede Korkut'un Müslüman boyları olan “Yerli” ve “Terekeme” Türk boylarının sürgün edildiğini, Ahıska'nın Türksüz kaldığını söyler:

“Terk oldu sünneti, düyün toyları,
Dede Ğorgud'un Müselman boyları,
Yérliler, Terekeme, Türk soyları,
Sürgün oldu Ahıska Türksüz ğaldı”.

A.Kafkasyalı. Allahverdi Piriyeve ve “Ahıska türksüz kaldı” destanı.

Ahıska Türkleri, Kıpçak asıllı iki Türk tayfasından oluşmaktadır. Bunlardan biri Kıpçak Türklerinin bakiyesi olan ve bölgenin otoktan/yerli halkı olan Türklerdir. Bu sebepten de onlara halk “Yerli” der. İkincisi ise yine Kıpçak Türklerinden olup sonradan Kazak Borçalı bölgesinden gelip Ahılkelek bölgesine yerleşen Terekeme/Karapapaklardır. Kazak, Borçalı, Ahılkelek, Çıldır, Arpaçay Terekeme/Karapapak hattının Ahılkelek kent ve köylerinde yaşayan Terekeme/Karapapaklar Ahıska Türklerinin bir hissesi olarak sürgün edilmişlerdir. Şairin kendisi de Ahılkelek’in Koyundere köyündendir. Mono etnik Terekeme Karapapak köyü olan Koyundere sonradan Aspinza’ya bağlanmıştır.⁷

Şair, destanın devamında, komünist Ruslar tarafından Türk yurdu Ahıska coğrafyasının Türk kültür varlıklarının ortadan kaldırılışından ve âşık, ozan, âlimlerinin yok edilişinden söz açmaktadır:

“Hanı sazın, ğaval, tüteyin sesi?
Âşığı, ozanı, âlim kimsesi?
Béle idi komünistlerin besi,
Ahıska torpağı Türksüz ğaldı?”

Adıgün, Aspinza ve Ahılkelek arasına yani Ahıska bölgesine, iyileşmez yara vurulduğunu, sürülerinin, nahırlarının, yıkıllarının gasp edildiğini, dağlarının, yaylalarının Türksüz kaldığını belirtir.

Adıgün, Espinse, Ahılkelek arası,
Sağalmaz oldu milletinin yarası,
Görünmür ğoyun sürüsü, mal-ğarası,
Dağ döşünde yaylaları Türksüz ğaldı.

Şair, destanın giriş bölümünün son iki hanesinde Ahıska’nın bahçelerinin, hanlarının bozulduğunu, pazarlarında ünlü Ahıska bal, yağ ve pekmezinin satılmaz olduğunu, dükkânların boş kaldığını, Ahıska halkının on yedi ülkenin üç yüz bölgesine dağıtıldığını neticede Ahıska’nın Türksüz kaldığını bildirir:

“Ahıska’nın bağçaları, {anı, bazarı,
Görünmür bal, bekmez, yağı, azarı,
Satan yo {, alan hanı, milletin ğuzarı,
Dükânlar da boram-boş ğaldı.

⁷ Sürgün edilen Ahıska Türklerinden yaklaşık 10-15 bin kadan Terekeme/Karapapak Türktür. Asbindza ve ona bağlı Ağara, Alanza, Arda{, Bezir{ana, Buzmaret, Damala, Daşlıĝışlağ, Donet, Ğavét, Goyundere, Karzemel, Marğistan, Ota, Peneket, Tezeköy, Üsküre, Van ve Yukarı Varnet adlı 18; Ahılkelek kentinin Azmana, Dabaniya, Damkal, Ğarta, Ğoğaşen, ¼avét, Kersef, Miraş{an, Murakval, Yeniye adlı 10 ve Bağdanovka kentinin Hoğam, Sağamoy adlı köylerinin tamamı Terekeme / Karapapak Türkleri ile meskûndü. Geniş bilgi için bkz.: Ali Kafkasyalı, “Kazakistan Karapapakları: Dünün Ahıska- Ahılkelek, Bugünün Kazakistan Terekeme/Karapapakları”, Türkoloji Dergisi, S. 3 (59), 2012, Türkistan-Kazakistan.

Ahıskalı élden éle tepelendi,
Günahsız insanlar on yeddi dövletin,
Üç yüz bölgesine sepelendi,
Ahıska torpağı Türksüz ğaldı”.

Şair, destanın 23 hanelik giriş bölümünde sürgün olayını özet olarak yorumladıktan sonra “Borjom’da Gara Vağon Ğarşıladi” başlığı ile destana başlar. Borjom kasabası, Ahıska Bölgesini, yani Adigün, Ahıska, Aspinza, Ahılkelek ve Bogdanovka Türk yerleşim yerlerini Tiflis’e bağlayan ana yol üzerinde bir Gürcü şehridir. Aynı zamanda ana demiryolu istasyonudur. Bu beş şehircik ve bunlara bağlı 129 köyde sakin bulunan Ahıska Türkleri, yük kamyonlarına doldurularak Borjom tren istasyonuna getirilir. Burada kamyonlardan yük trenlerine aktarılır.

Şair Piriyevev, destanın ana bölümüne de bir mani ile başlar. Manide elinde kalem, kalbinde iman, iki dileğinin bulunduğunu, birinin “dil”, diğersinin “vatan” olduğunu ifade ederek gece gündüz hayalinin ve isteğinin vatana sahip olmak olduğunu bildirip, Ya Rabbim, arzumu kabul et, bizi vatana sahip et, diye dua eder. Dikkat edilirse şair Allah’a “vatana kavuştur” diye dua etmez. “Ya Rabbim vatana sahip et” der. Çünkü, onlar dönme şansı ile yurtlarından sürgün edilmemişlerdir. Sovyet Yönetimi, onları bir daha dönmek üzere vatanlarından koparıp almıştır. Geride kalan taşınır, taşınmaz her türlü mal varlıklarını yoldaşlarına üleştirdikleri gibi yerlerine de Ermeni ve Gürcüler getirilip yerleştirilmiştir. Burada şair haklı olarak Allah’tan vatanlarına yeniden sahip olmayı istemektedir.

Ahıska Türklerinin gönül tercümanı olan şair, “Yunus gönüllü” Ahıskalıların, “Köroğlü” yanlarına da dikkat çekmektedir. Destan okuyucularına ve dinleyicilerine, “biz Ahıskalıyız, ilim, irfan, sanat sahibi, medenî insanlarız. Ancak bir tarafımız da dağlıdır. Biz düşmanın göz dağımız. Gerek olduğunda Kafkas Dağları bizim mekânımızdır. Dağa çıkmasını da çok iyi biliriz. Yıllarca ağır eziyet ve sıkıntı çeksek de ağlamadık, ağlamayız” der:

“Éy ğardaş Ahıskalıyam, dağlıyam,
Bil, yağı düşmene göz dağıyam.
İller boyu çeksem de ağır eziyet,
İstemirem bu çağımızda ağlıyam”.

Borjom Kasabası’nın Ahıska Türklerinin nezdinde ayrı bir yeri vardır. Borjom, Ahıskalı çocuk ihtiyar, kadın kızın zorla kolhozlarda, demiryolu yapımında 3-4 yıl boyunca çalıştırılıp, emeklerinin gasp edildiği yerdir. Borjom, yük kamyonları ile getirilip, yük trenlerine bindirilip 35-40 günlük yola sürgüne gönderildikleri yerdir. Borjom, dört yıl önceden cepheye gönderilen 47 bin vatan evladının cepheden dönmeyen, sağ kalanları görmeden, 118 bin insanının sürgüne gönderildiği yerdir. Borjom, yüzlerce caminin, medresenin, mektebin, ata ocağının, ata ana kabirlerinin, ziyaretgâhların son kez olsun görülmeden gidildiği yerdir. Şair bu durumu bildiği için birkaç sözle Borjom’la ilgili duygularını ifade etmeye çalışır:

A.Kafkasyali. Allahverdi Piriyeve ve “Ahıska türksüz kaldı” destanı.

İzi var oğulların Borjom’un sağ solunda,
Onlar ter tökmüş idi demir yolunda.
Yorğanda yatmağ ğalsın bir yana,
Yağış yağanda yatardı tepede, kolda.
Üstü açığ “Studabekker” insanları götürdü,
Sarı esgerler Türkleri vağzala⁸ yétirdi.
Doldurdular vağonlara dustağ teki⁹,
Ġardaş bacıdan buradayken ayrıldı.
Çel çocuğun ağlaşması bir yana,
Demir yolu çekenler ğaldı yan yana,
Doldurdular vağona insanları héyvan teki,
¾eberi yo {dur bilmirler ğedir hayana”.

Her ıslık, her düdük sesi ya bir bitişin ya bir başlangıcın işaretidir. Birileri için ayrılık, birileri için kavuşmaya gidiştir. Ahıska Türkleri için her ikisinin de işaretidir. Trenin ıslık sesi onlar için hem vatandan ayrılışın hem de ölüme, zulme, gurbete gidişin başlangıcıdır. Tren hareket eder, Borjom’un halkı bile ağlar...

“Fit vérdi, paravoz da vızıldadı,
Türklerin damarında ğanı buzladı,
Ahıskalının günahı ne idi déye
Ġalan yerli ehali de sızladı.
Dayanmadan ğatar vız ğedir,
Yonu Tiflis’e sarı düz ğedir,
Moskovdan emir var onun üçün
Yol açığ dere tepe düz ğedir”.

Kazak şairi Abdul Rauf Fitret “Zulüm, mazlumları birleştirmek için en büyük silahtır.” [3, 21] der. Daha zulmün ilk saatlerinde birbirlerine kırgın, küskün olanlar barışır. Acılar, kederler paylaşılır. Göz yaşları birbirine, gök kubbenin yaşları da onların göz yaşına karışır. Tiflis’e yaklaştıklarında müthiş bir sağanak başlar, Yağmur, dolu, gök gürültüsü, yıldırım ortalığı sele suya gark eder. Kura Nehri taşar. Sel ve taşkın sular trene yol vermez. Moskova’ya bilgi verilir. Geceyi Tiflis’te geçirmek için izin istenir. “Moskova” kükrer. Derhal yola devam edilmesi, emredilir.

“Tiflis’e varanda küsülüler barışdı,
Gün ya {dı, ğaranlığ düşdü,şer ğarışdı,
Gülen yo {, ağlayan sızlayan ço {,
Yağan yağış göz yaşına ğarışdı.

⁸ Vağzal: Tren istasyonu.

⁹ Dustağ teki: Tutsak gibi, esir gibi.

Tebiet de dayanmadan ađladı,
Vetene dönecek ğapılar da bađlandı,
Milletin sesi héç bir yana çatmadı,
Evlilyeler de rahat yatmadı.
Bulud köçür Ahıska'dan Tiflis ğolu,
Yađış sonu, řađğıldadı, töktü dolu.
İldırım çađdı, göy gürlüdüdü,
Daştı Kür, keçmeye kesdi yolu.
Tiflis Moskov ğabađında titredi,
Moskov da téz yola sal, dédi kükredi.
Dédiler: Bir gün ğonađ olaydıđ ne ola,
Dinlemedi mayor, paravoz düřdü yola”.

Tren “Kırmızı Köprü”den Azerbaycan sınırına geçer. Kadim Türk yurdudur, kardeş ülkedir diye sevinirler. Dertlerini paylaşmak, kardeşlerini görmek ümidindedirler. Gence’de duracaklarını, Azerbaycan Türklerinin onları karşılayacaklarını, en azından onlara el sallayacaklarını beklemektedirler. Ne mümkün? Tren Gence’den, Nizamî’nin diyarından aynı hızıyla geçer, bir dakika bile durmaz.

“Ğatar keçdi Ğırmızı Körpü’den bu üze,
Ğedim Türk toprađı Azerbaycan’da düze,
Kimi sevinir, kimi ađlayır, sızlayır,
Fit vérdi paravoz ğalđdı elliden yüze.
Gence idi esil Türk veteni,
Onlar da yol boyu bürünmüş idi keteni,
- Éy Nizamî halal ét! - Déyen olmadı,
Dolađdı diller, halallařa bilmedi”.

Bakü’ye varırlar. Bakü iyi duyan iyi gören insanların, aydınların, âlimlerin bol olduđu yer. Vurgunların, Bahtiyarların yurdu... Ahıska Türkleri soydařlarından, kardeşlerinden, Bakü’den çok şey beklemektedirler. Yollar kesilecek, trenler durdurulacak... Umdukları gibi olur. Azerbaycanlılar tren istasyonuna dökülmüştür. Savaş yıllarının kıtlık ve yokluđuna rađmen kiminin elinde mısır, buđday, nohut kavurgaları, kavutları; kiminin elinde kurutulmuş lavař, yufka sepetleri, kiminin elinde kurut, kimininkinde meyve kuruları... Kimin evinde ne varsa, kim ne bulup buluşturmussa istasyona getirmiş. İşportacılar gibi vagonlara atılmaya çalışırlar. Talihsiz mazlum kardeşlerine vermek için çırpınırlar... Yazık, yazıklar ki ne elleri ne dilleri ulaşır!.. Hava bulutlanır, güneş batar. Bu bulutlanma, gerçekten havanın bulutlanması mıdır? Yoksa trenin dumanının gök yüzünü kaplaması mıdır? Yoksa gözlerin yaşla dolması mıdır? Herhâlde hepsidir.

A.Kafkasyali. Allahverdi Piriyeve ve “Ahıska türksüz kaldı” destanı.

Şair, Bakü tablosunu şöyle çizer:
“Moskova’dan gorşurdu néylesin Bakı,
Yazdı tarihi geleceye söylesin Bakı.
Ĝan ĝardaşı ayrıldı birbirinden,
Ahıska Türklerine {eyir dua éylesin Bakı.
Bakı’da vaĝondan héç kes düşmeye ĝoymadı,
Mayor, millete vérdiyi eziyyetden doymadı.
Dédi: - “Çut naruşenie, ne jaléyté,
Kim olursa olsun, prikazıvayu, strelyayté!”¹⁰
Kim gorşmasın éşidende bu sözleri,
Kimin dolaşdı dili, yaşa doldu gözleri.
Milletin Bakı’dan da üzüldü ĝümanı,
Pay vérmek isteyenlere ĝünah éyledi.
Kiminin elinde lazutu yola düzüldü,
Ĝardaş Türklerinden elleri üzüldü,
Getirdiyi payı véremedi ĝardaşıma,
Bastı bulud, ĝün de süzüldü”¹¹.

Borĝom’dan ayrılırken “vatan”dan ayrılışın ıstırabı ile yanıp yakılmışlardı. Gence’de, Bakü’de kardeşlerinin onları beklediğini düşünmüşlerdi. Bu heyecan ve arzuyla saatleri geçirmişlerdi. Asıl ayrılık Bakü’de başlamıştı. Bu defa kardeşlerinden ayrılmışlardı. Hem de savaşa gidip dönmeyen 47 bin evlatları gibi yüz yüze göz göze gelemeyen, seslerini duymadan ayrılmışlardı. Hani derler ya “Ümit Allah’a kalmıştır!”, ihtiyarlar yönlerini Dede Korkut’un mezarına dönüp, ellerini havaya açarlar. Gözlerinden yaş yerine kan akıtarak dua ederler? Duadan ziyade hiç kimseden öğrenemedikleri sürgün edilme sebebini Allah’a sorarlar. “Bu ayrılığa kimin deydi kargışı?”

“Éşolan ĝede ĝede, Dede Ĝorgud mezarına
Ellerini açdı, başını eydi atam.
Bu ayrılığa kimin deydi ĝargışı,
Ayırdı élden, ağlamasın néylesin anam”.

Moskova’nın plânına göre sürgün kabilelerinin güzergâhı, Bakü’den sonra Daĝıstan Limanı’ndan gemilerle Hazar’dan karşı tarafa geçmektir! O tarihte Daĝıstan’ın Komünist Partisi birinci kâtibi Aziz Aliyev’dir. Aziz Aliyev, Haydar Aliyev’in kaynatasıdır. Aziz Aliyev, tecrübeli, bilgili ve Rus “oyunlarını” iyi bilen biridir. Gemilere doldurulan Ahıska Türklerinin, ihtilâl sonrasında Azerbaycanlı aydınlara yaptıkları gibi denize dökülme ihtimalinin olduğunu hisseder. Böyle olmasa da hayvan vagonlarındaki bu insanların Hazar’ın dalgalı ve soĝuk

¹⁰ Söz dinlemeyeni, kim olursa olsun, emrediyorum, çekinmeyin vurun!..

¹¹ Hava bulutlandı, güneş battı.

havasında karşıya geçmeleri mümkün değildir. Tamamı soğuktan donacaktır. Bütün gücünü ve yetkisini kullanarak Moskova'yı arar. Sürgünleri, Haçmaz, Derbend, Mahaçkala, Heşterhan, Saratov, Ural demir yolu ile devam ettirmeye onları ikna eder.

“Moskov emr étmişdi ¾ezer'den kéçmeye,
Allah rehmet éylesin Eziz Eliyev'e.
Dédi: Soyuğda ¾ezer bilirsən ne édecek?
Bu insanlar bütöv suya gédecek.
Ağır veziyyeti götürdü boynuna,
Parom ğaldı demir yola ötürdü.
Mařaçğala'dan öz fikrini Moskov'a yétirdi,
Başğa néylesin ona Allah rehmet éylesin.
Mařaçğala'dan eşalon¹² düşdü yola,
Péncereden ba řır kimi sađa, kimi sola.
Buz bağlamış çaylar denize a řır,
Deniz de insanların göz yaşına ba řır”.

Heşterhan, 35-40 gün süren yolculuğunun ilk kırılma noktasıdır. Günlerdir kapıları açılmayan vagonlar açıldığında onlarca insanın öldüğü, onlarcasının da ölmek üzere olduğu görülür. Görevli doktorlar, hemşireler, sağlık memurları önceki trendekiler için yaptıklarını yaparlar. Ölenleri belediye morglarına, hastaları hastaneye taşırlar. Şairin bulunduğu tren ilk olarak Heşterhan'da kontrol edilir. Bazı trenler daha önceki, bazıları daha sonraki istasyonlarda... 57 yük treninin yüzlerce vagonundan binlerce insan ölüsü indirilir. Sovyet yönetiminin kayıtlarına göre, Adigün, Ahıska, Aspinza, Ahılkelek ve Bogdanovka adlı beş kent ve bu kentlere bağlı 219 köyden kamyonlarla taşıyıp Borjom'da yük trenlerine doldurularak Orta Asya'ya sürgün edilen 92,307 kişiden 14.895'i son istasyona kadar sürgün boyunca açlıktan, soğuktan ölmüşlerdir [4, 22].

Şair, masum ve mazlum Ahıska Türklerine bu insanlık dışı muamelenin yapılmasını kabullenemez. Heşterhan'da, gördüklerinden çok etkilenir. Allah'a yönelir, ona dayanır, ona sığınır, ve ona sorar: “Yâ Rabbim günahımız ne idi?”

“Allah'ım sensen gümanımız,
Bilmirem ne idi günahımız!”
Heşterhan Tren İstasyonu'nu mısralarına şöyle taşır:
“Heşterhan'da eşalon řeyli dayandı,
Kilime bürünenler yu řudan, oyandı.
Kimilere donmuş çörek de çatmadı¹³,
Kimileri kipyatok¹⁴ içmemiş yatmadı.

---

¹² Eşalon: Tren, gatar.

¹³ Çatmadı: Ulaşmadı, yetmedi.

¹⁴ Kipyatok: Sıcak su.

A.Kafkasyali. Allahverdi Piriyeve ve “Ahıska türksüz kaldı” destanı.

Ağ {eletliler {esteleri götürdü,
Ölenleri yére, ğalanları {este{anaya yétirdi.
119 min Ahıskalı bir azını,
Aclığdan, soyuğdan Heşter{an'da itirdi”.

Heşterhan'dan Orta Asya'ya yöneldiklerinde hava daha da soğur. Vagonlar buz kesmektedir. İnsanlar donmak üzeredirler. Şair, vagonların durumunu da gözler önüne serer:

“Vağon soyuğ titreyene ba {,
Ağlayana ba {, kükreyene ba {.
Donana ba {, sızlayana ba {,
Daş kimi buzlayana ba {”.

Şair, gördükleri iyilikleri de minnetle anar. Kovalar dolusu “kipyatok” ve “kaşa”¹⁵ veren Saratov halkından helallik diler.

“Saratov {algı Türkleri görende,
Védre védre “kipyatok”, “kaşa”nı vérende, mısır {aşılı...
Onu yéyenler ümid édír yaşamağa,
Ĝola ğüvve, dize teğet, göze işığ gelende.
Tiren Saratov'dan üz tutdu bir başa,
Gédir Ural Dağları'nı aşa aşa,
Ecel pencesinden sağ ğalanlar déyir,
Éyle halal vérdiyin etmeye aşa”.

Her durulan istasyonda, görevliler vagonları kontrol edip ölenleri alırlar. Bazı “yolcular”, kucaklarında, dizlerinin üzerinde can veren yakınlarını, nereye götüreceklerini ne yapacaklarını bilmedikleri için görevlilerden saklarlar. Belki kısa süre sonra uygun bir zemin, uygun bir zaman buluruz diye, belki indirilecekleri yer yakındadır düşüncesiyle vermezler. Yol uzayınca çâresiz kalırlar. Duraklarda kendi elleriyle karlara, kumlara gömerler. Kimileri, ölülerini son vagona toplanan cenazelerin içine götürüp bırakırlar. Ne ölülerinin üzerinde Kur'an okuyabilirler, ne onlara dünyadan götürecekleri yegâne nesne olan bir arşın kefen bezi sarabilirler ne de toprağa tapşırabilirler.

“Her dayanacağda donmuş méydleri,
Ĝatardan yol kenarına atana ba {,
Kimileri son vağona götürüb atana ba {,
Kimileri ölmüş, gizli yatana ba {.

¹⁵ Kaşa: Mısır lapası.

Kimileri götürdüler {este{anaya,
Kimilerini ğara basırana ba {.
Kimileri bürüdü ölüm hâlında cecime,
Göstermeden esgere gizledene ba {.
Kimilere ğur'an ğismet olmadı,
Kimilere kefen ğismet olmadı.
Kimileri göz yumdu demir vağonda,
Atdılar yola, heç torpa { da ğismet olmadı”.

Şair, kış mevsiminin ilk ayında Ural Dağları'nı geçerlerken karşılaştıkları manzaraları ve havanın durumunu da yazar:

Buz bürümüş Ural Dağı'na çatanda,
Ğar, tüpü, boran birbirine ğatanda,
Demir vağon déşik¹⁶, çocuklar dondu,
Kimiler kilim arasında yatanda.

Piriyev, Moskova Yönetimi'nin Ahıska Türklerine reva gördüğü insanlık dışı, ahlâksız muamelelerden bazılarını da dikkat çeker. Şairin maksadı, insanlığa medeniyet sunduklarını iddia eden bu insanların(!), sürgün olayını ne derece rencide edici boyutlara ulaştırıldıklarını, ölümden daha beter duruma getirdiklerini göstermektir. Edep, irfan, ahlâk duygularından habersiz bu komünist yöneticiler, Ahıska Türklerini, çocuk, büyük, gelin, kaynata, kaynana, kız, kardeş demeden hepsini aynı vagonlara doldurup, onları, yeme, içme, uyuma, tuvalet gibi her türlü ihtiyaçlarını aynı mekânda yapmaya mecbur bırakırlar.

“Vağonda ğaynata var, ğardaş var,
Ğız var, gelin var, bacı var.
Oğul var, ğanyana var, ana var,
Hani, dé görüm ayağ yolu hardadı?¹⁷”

Karıncayı bile incitmeyen bu insanlar, Sovyet yönetiminin vahşi uygulaması sebebiyle bir müddet sonra ölümü kanıksarlar. Ölüm korkusunu aşarlar. Ölüm korkusunu yenen insanın ise hiçbir korkusu olmaz. Rus askerlerinin silahından, süngüsünden, yumruğundan çekinmezler. Her türlü tehdit ve cezaya rağmen ölümlerini duraklarda kendileri kara, kuma gömerler.

“Öyrenmişik, ğor {muruğ, ğaçmırığ,
Ba {mırığ yumruğa, göz açmırığ.
Sürüyüb vağondan méyidleri atanda,
Yol boyu ğara ğuma atanda.”

---

¹⁶ Déşik: Delik deşik.

¹⁷ Hani, söyle göreyim tuvalet nerededir?

A.Kafkasyali. Allahverdi Piriyeve ve “Ahıska türksüz kaldı” destanı.

Tren, bir ay yol aldıktan sonra Kazak steplerinde ilerlemektedir. Yönü Doğu’ya, Güneş’in doğduğu, Türk medeniyetinin boy verdiği Türkistan’a doğru yol almaktadır. Kazak ova ve çöllerinde gördüklerini yorumlarlar: Yılkılar görürler. “At murattır, at olan yerde hayır, bereket vardır”, der uğurlu hayvan gördükleri için sonlarının hayırlı olacağına inanırlar:

Dédiler görünen il{ı, atdır,
Héyvanlar içinde ağıllısı atdır.
İnşallah at olan yerde {éyir var,
Atalar déyib: At muraddır.

Deve sürüleri görürler. Bir deve başını kaldırır. Kendilerini selamladığını, hayra işaret olduğunu söylerler. Artık kar durmuş, tipi dinmiştir. Hava insafa gelmiştir.

Kenarda baş ğaldırdı deve,
Déyirler: Salam vérdi, erva{dır deve.
Déyesen yağmadı ğar, dayandı hava,
Esmedi tüpü, déyesen geldi insaf.

Merinos koyun sürüleri görürler. “Koyun cennetten çıkmıştır, onun kokusu insan için dermandır”, yorumunu yaparlar:

Yola ya{ın göründü merinosun sürüsü,
O bir sürüde ğaragölün üç illik irisi.
Ğoyun çı{ıbdır cennetten, déyerler,
Ğoyundan gelir “dermane”nin {oş iyi.

Kazakistan’da olduklarını öğrenirler. Bir kısım Ahıskalının, içinden geçtikleri, Kızılorda, Kentav ve Türkistan’da indirildiğini görürler. Bu trendekilerin de Kazakistan’da indirileceğini düşünerek sevinirler. Hayallerindeki Kazakistan’ı tarif ederler:

“Dédiler: Ğor{mayın bura Ğaza{ıstan’dır,
O yanı Ğırğızistan, bu yanı Özbekistandır.
Türk soyludur, özü Türk, dili Türk, ğelbi Türk.
Onlar da Kıpçağ, Uyğur Türkleridir.
Bu sözü eşiden i{tiyarlar sévindi,
Olsaydı isti {örek, év indi.
Dizlere tağet, gözlere ışğ geldi,
Dincelmek üçün ürekleri sévindi”.

Türkistan'ı geçtikten sonra Çimkent yakınlarında kadim Türk yurtlarından Arıs'ta tren durur. Bunlar burada indirilip Gızıl Say'a götürüleceklerdir. Şair, Kazakistan'a ayak basışlarını ve ilk karşılaştığı Kazak insanını şöyle tanımlar:

“Arıs'da. Gızıl Say'da insanları tökür gédir.
Déyesen ekindi, ekir gédir.
Bizi düşürdüler Gızıl Say'da,
Kürk géymiş igid orta boyda.
Dédi: Men İztay, gól{oz Gızıl Su,
Onlar gédecek gól{oz Gara Su'ya
Bunlar gédecek gól{oz Gızıl Esger'e,
Bu sözleri biz aydın düşündük¹⁸.
Kimileri mindi eski öküz arabaya,
Kimileri mindi at {izeğinen¹⁹ araya.
Ĝar yağır, buz altında su a{ır,
¾ebersizdi gédirler hansı {arabaya²⁰”.
Şair, o anki hava durumunu da belirtir.
“Ĝar yağır tüpü esir,
Boran, tufan yolları kesir.
Moskovun {eberi var mı,
Eziyet çekir bizim nesil”.
At, öküz arabaları, kızaklar ile bin bir zorlukla, karda boranda köye varırlar.
“Gün batmış geldik bir köye,
Yirmi beş nefer doldurdular bir öye²¹.
Uşag hem sızlayır, hem ağlayır,
Onun ağlaması, ana üreyini dağlayır.”
...
Yirmi beş nefer oturdu bir otağda,
Déyesen arı yapışıb bu otağa.
Ayağ basmağa yér yo{,
Otağ boğanağ, eşik şa{ta.
Ĝaza{lar dayanmadan²² yardım étدی,
Çuval çuval tezek vérdی.
Önce evimizden tüstü ç{ardı,
İndi isineceksiniz déye inandırdı.

¹⁸ Aydın düşündük: İyi anladık. (Şair zaman zaman herhâlde bilmeden Kazar Türkçesine ait sözlere yer vermektedir. Kazak Türkçesinde “düşünmek” anlamak demektir.

¹⁹ At {izeyi: At kızıağı.

²⁰ ¾araba: Harabe, ören yeri. Onlar için ayrılmış eski, yıkık dökük evler.)

²¹ Öye: Eve.

²² Dayanmadan: Durmadan, devamlı.

A.Kafkasyali. Allahverdi Piriyeve ve “Ahıska türksüz kaldı” destanı.

Kazaklar, çok şuurulu davranır. Bir asırdan beridir Rusların her türlü mal varlıklarını sömürüp, yoksul ve perişan bırakmasına rağmen, ellerinden gelen her türlü yardımı yaparlar. Kimi yakacak, kimi kurut, kimi talğan getirir. Lokmalarını, imkânlarını paylaşırlar. Ahıska Türklerine yardım etmek için birbirleriyle yarışır.

“Ğazağlar Allah’ın yolunu gétđi,
Ellerinden gelen yardımı étdi.
Kimi tezek²³, ğurud²⁴, talğan²⁵ getirdi,
Yardım édenler birbirinden ótdü²⁶.”

Şair Allahverdi Piriyeve, destanı halk hikâyesi geleneğine uygun olarak taşıma hanesiyle bitirir. Destanı, olayları bizzat gözüyle gören ve gönülden hisseden, Gökçe muhitinden, Koyundere köyünden Allahverdi’nin yazdığı belirtir:

“Soruşsalar kimdir bunu yazan,
Gözüyle gören, könülden bézen.
Göyçeli soyundan, Goyundare köyünden,
Allahverdi’dir, vetenden aralı ğürbetde gezen.”

3. Sonuç

Allahverdi Piriyeve, öğretmen ve idareci olarak çalışırken bir yandan da Ahılkelek-Ahıska Türklerinin tarihî, kültürü, siyasî ve sosyal hayatları üzerine Sevil Piriyeve ile birlikte “Ata Yurdum Ahıska” “Türksüz Kalan Ahıskam” ve “Türk Dünyası ve Ata Yurdum Ahıska” adlı üç kitap yayımlamıştır.

Piriyeve’in hayatı ve “Ahıska Türksüz Kaldı” destanı, Ahıska Türklerinin İkinci Dünya Savaşı ve sonrasında başından geçenleri ve o dönemin sosyal, kültürel, siyasî durumunu pek çok yönü ile aydınlatmaktadır. Destan, Adıgün, Ahıska, Aspinza, Ahılkelek ve Bogdanovka adlı beş kent ve bu kentlere bağlı 219 köyde sakin bulunan bütün bir halkın, Moskova yönetimi tarafından önce 47 bin seçme evladının Sovyetler Birliği adına cepheye sürülüp, yüzlerce aydın, yazar ve din adamının halkın gözünün önünde kurşuna dizilip, nicesinin Sibirya çalışma kamplarına gönderilip, geri kalan 92.307’isinin İkinci Dünya Savaşı’nın bütün şiddetiyle devam ettiği günlerde, 14 Kasım 1944 gecesini, iki saat içerisinde, bütün taşını, taşınmaz mal varlıkları ellerinden alınarak Orta Asya’ya sürgün edildiğini,

²³ Tezek: Hayvan gübresinden yapılan katı yakacak.

²⁴ Ğurud: Kurut. Süzme yoğurda tuz katılarak ceviz büyüklükte topak yapıp kurutulmuş yapılır. Genellikle mantıda kullanmak için birkaç topak kurut ılık suda birbirine sürtürülerek çözümler ve yemeğe katılır. Çerez olarak da yenilir.

²⁵ Talğan: Talgan, kavut. Kavrulmuş buğday veya darı gibi tahılların öğütülmesiyle elde edilen un. Bu un ballı, pekmezli, şekerli suya katılarak yenir. Sde suya katılarak da yenir. Kavut da kurut gibi kadim göçebe Türklerin kullandıkları yiyeceklerdendir.

²⁶ Óttü: Geçti.

bunların 14.895'inin yollarda aç ve soğukta bırakılarak öldürüldüğünü gözler önüne sermektedir.

Ahıska bölgesinin Kıpçak asıllı otoktan/yerli halkı ile aynı soydan olup sonradan Kazak, Borçalı'dan gelip Ahılkelek bölgesine yerleşen Terekeme/Karapapak Türkleri de Ahıska Türklerinin bir hissesi olarak sürgün edilmişlerdir. Şairin kendisi de ikinci Türk grubundandır.

Ahıska Türkleri, 1944'te sürgüne giderken maddî kültür değerlerini geride bıraksalar da dil, edebiyat, âşıklık geleneği gibi pek çok soyut kültür değerlerini beraberlerinde götürmüşler, bu maddî ve manevî hazineleri koruyup, geliştirmişlerdir.

Ahıska Türkleri, sürgün günlerinde ve sonrasında Azerbaycan ile Kazakistan başta olmak üzere diğer Türk devlet ve topluluklarının çok büyük ilgi ve desteklerini görürler.

KAYNAKÇA

1. PİRİYEYEV, Allahverdi - PİRİYEVA, Sevil, Ata Yurdum Ahıska, Mütercim Yay., 2001, Bakı.
2. PİRİYEYEV, Allahverdi - PİRİYEVA, Sevil, Türksüz Kalan Ahıskam, Vektor Neşriyat Evi, 2007, Bakı.
3. HAYİT, Baymirza, Türkistan'da Öldürülen Türk Şairleri, Kardeş Matbaası, Ankara 1971.
4. TÜRKİ, İbrahim - PİRİYEVA, Sevil (2009), Ahıska Türklerinin Tarihi, İslam ve Aile Durumu Ansiklopedisi, "Kitap" Baspası, 2009, Şimkent.
5. KASANOV, Ziyaeddin - HASANOV, Sedir - KURBANOV, Hetem, Ahıska Türkleri, O Cümleden Terekemelir Tarihi ve Örf-Âdetleri, "Kitap" Baspası, 2007, Şimkent.
6. PİRİYEVA, Sevil - PİRİYEYEV, Allahverdi, Türk Dünyası ve Ata Yurdum Ahıska, Tuna Yay., 2003, Bakı.
7. KAFKASYALI, Ali, Kazakistan Karapapakları: Dünün Ahıska - Ahılkelek, Bugünün Kazakistan Terekeme / Karapapakları, Türkolojiya Dergisi, S. 3 (59), 2012, Türkistan.

b- Sözlü Kaynaklar

- 15 Nisan 2012, Çimkent - Kazakistan, Allahverdi Piriyev anlatımı, özel arşivimiz.
15 Mayıs 2012, Türkistan - Kazakistan, Allahverdi Piriyev anlatımı, özel arşivimiz.

REZUME

A. KAFKASYALI (Türkistan) ALLAHVERDI PIRIYEV AND HIS POEM "MY AHISKA WITHOUT TURKS"

The life of poet and writer, Allahverdi Piriev, one of the last eyewitnesses of historical drama of Ahıska Turks and his work named as "MY AHISKA WITHOUT TURKS" ("Turksuz galan Ahıskam"), the book about sad events of 1944th, when Ahıska Turks were exiled from native places to Central Asia according to the order of Soviet Government give materials never mentioned before.

Key words: Allahverdi Piriev, exile of Ahıska, Ahıska Turks.

Қ.МӘМБЕТОВ

ТҮРІК ҚАҒАНАТЫ ДӘУІРІНДЕГІ ҚАҒАРМАНДЫҚ ДАСТАҢДАР –
БАБАЛАР ДӘУІРІНЕН ЖЕТКЕН ІНЖУ-МАРЖАНДАРЫМЫЗ

Автор в статье сопоставляя достоверную древнюю историю тюрков и эпосы написанные на камнях говорит, что произведения Тонькок и Культегин не просто летопись-родословная, а героические произведения написанные поэтической традицией. И отмечает, что есть много источников указывающих на то, что древнетюркские литературные памятники являются общим богатством современных тюркских народов.

Bu makalede, eski Türklerin gerçek tarihi ile taşlara oyularak yazılan destanlar karşılaştırılarak Külügün ve Tonyukuk anıt taşlarının vakayiname değil, şiir niteliğinde yazılan kahramanlık destanları olduğu ve bunların Türk Halklarına ait ortak miraslardan sayıldığı kanıtlayan birçok kaynaklara rastlandığı yazar tarafından kaleme alınmaktadır.

Түрік халықтарының көне дәуірден бүгінге дейін дәстүрлі жалғастық тауыш, дамыш келе жатқан қаһармандық дастандарының болғанын жазба тарих ескерткіштері айғақтайды. Қазақ әдебиетінің қайнар бастаулары Түрік қағанаты (VIII ғасыр) тұсында өмірге келген «Күлтегін» және «Тонькөк» жырларында жатыр.

Ата-бабамыздан жеткен ұлы сарын – асқақ ерлік жырлары қаншама дәуірлерді көктей өтіп, рухымызды жанып, намысымызды қайрап, ұрпақтың асыл қазынасына, қымбат мұрасына айналды. Академик Ә. Марғұлан сөзімен айтсақ: «Оны ең алғаш келістіре шығарған елдер ерлік дәуірін бастан кешірген қазақтың байтақ сахарасына қоныстанған сақтар, ғұндар, үйсіндер, қаңлылар, олардың соңын ала қарыштаған ұрпақтары – оғыздар, қыпшақтар, қарлұқтар (қызылықтар), наймандар, керейлер, хазарлар» [1, 3], - дейді. Шынында да елдігіміздің, ерлігіміздің көркем шежіресіне үңілгенімізде, ежелгі дәуірімізден жеткен қаһармандық дастандарға ерекше назар аударамыз.

Жалпы қазақ әдебиетінің тарихын жетік білу үшін екі нәрсеге көңіл аударған абзал. Біріншіден, адамзат қоғамының жалпы даму заңдылықтарын, әсіресе қазақ халқының қалыптасып, дамуына ықпал ететін қоғамдық-әлеуметтік мәселелерге көңіл бөлу, екіншіден, көркем әдебиеттің кемелдену сатыларын, әдеби жанрлар мен әдеби тілдердің даму кезеңдерін, әдеби ағымдардың пайда болу себептерін танып-білу керек.

Осыған орай, түрколог-ғалымдар бүкіл түркі тілдес халықтардың сан ғасырлық әдебиет тарихын негізінен үш кезеңге бөліп қарастырады. Бұл кезеңдерді белгілі ғалым Н.Келімбетов былайша жіктейді: «Бірінші кезең – тәңірлік дәуір әдебиеті, ал екінші ислам дәуірі әдебиеті болып табылады. Тәңірлік дәуір әдебиетінің өзін үш дәуірге бөліп қарастырған: «Біріншісі – ежелгі түркілердің ата-тегі саналатын сақтардың (б.з.б. I ғ. – III ғғ.) қаһармандық дастандары, олар – «Алып Ер Тоңға» дастаны, «Шу» дастаны. Екіншісі – бізге ғұндар дәуірінен (б.з.б. II ғ. – б.з. V ғ. аралығы) жеткен

батырлық жырлары. Ғұндардың батырлық жырларына «Оғыз қаған», «Аттила», «Көк бөрі» және «Ергенекон» дастандары жатады. Үшіншісі – Түрік қағанаты (VIII ғ.) тұсында өмірге келген «Күлтегін», «Тонькөк», «Білге қаған» сияқты ерлік жырлары.

Қыпшақ даласына ислам діні тарағаннан кейінгі дәуір әдебиетінен бізге жеткен рухани мұраларды да үш топқа бөліп қарастырған: «Біріншісі – Қайта өрлеу дәуірі (X-XIII ғғ.) немесе ислам дәуірі әдебиеті. Оған Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігі» т.б. енеді. Екіншісі – Алтын Орда дәуірі (XII-XV ғғ.) әдебиеті. Бұған көне түркі әдеби тілінің оғыз-қыпшақ варианттарында өмірге келген туындылар енеді. Үшіншісі – тарихи тақырыпқа жазылған көркем шежірелер. Бұған Бабырдың «Бабырнамесін», Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Тарихи-и-Рашиди» атты еңбектерін жатқызуға болады.

Сайып келгенде, ежелгі түркі әдеби жәдігерліктерін, жоғарыда атап көрсеткендей, даму кезеңдеріне бөліп қарастырудың өзі көне дәуір мұраларын көркемдік дәстүр жалғастығы контекстінде танып-білуге мүмкіндік береді» [2, 8], - деп жазды ғалым Н. Келімбетов.

Бұл ғылыми пікір, біріншіден, руникалық жазбаларда жатқан қазақ көркем сөз өнерінің қайнар-бастауларын жоққа пығармайды. Екіншіден, ғасырлар тереңіне бойлап, сақтар мен ғұндар дәуірінен сыздықтап жеткен сәулелерден әдебиетіміздің нұрлы ағыстарын табуға жетелейді. Үлкен де арналы өзендер теңізге яки мұхитқа мол суын әкеп құю үшін жол бойы мыңдаған мөлдір тұмалар мен бұлақтардан, қар суы мен жаңбыр суынан т.б. қуат алып отырады емес пе?! Ауыз әдебиетіне аса бай ұлттық әдебиетіміздің тек-тамырларын іздегенде, ендеше, жыл санаудағы біздің дәуірімізбен шектеліп қалмай, тым әріге, сағымды сайын даланың төсіне елдегі салтанат құрған бабаларымыздан жеткен жәдігер жырлардың ең көнесіне, ең ежелгісіне ой көзімен үңілгеннің, салыстыра салмақтағанның бағасы жоғары болмақ.

Түрік халықтарының ерлігін, батырлығын дәріштеген жыраулар, ақыл-парасаты мол ақындар халықтың рухани қазыналарын сақтаушы болған. Ердің ерліктерін қаһармандықтарын кейінгі ұрпағына қалдырып отырған.

Түркі әлемінің батырлық эпостары қазіргі түркі тектес халықтардың мәдени мұрасы, асыл қазыналары. Сонау есте жоқ ежелгі замандардан бері бауырлас түркі халықтарының асыл қазынасы болып табылатын батырлық дастандар олардың даму тарихындағы небір қиын-қыстау, тар жол, тайғақ кешу, жауға қарсы қаһармандық көрсету кезеңдерінде халықпен бірге жасасып, сақталуда. Түркі әлемінің мұрагер ұрпақтары бір-бірінен, өздерінің ерік-жігерінен қол үзіп қалған тар замандардың өзінде де, ерлік жырлары түркі халықтарының басын біріктіруге қызмет етті.

Қ.Мәмбетов. Түрік қағанаты дәуіріндегі қаһармандық дастандар...

Түркі жазба жәдігерліктері (VIII-IX ғасырлар) туралы сөз қозғағанда, сақтар мен ғұндардан кейін тарих сахнасына шығып, бүкіл дүниені дүр сілкіндірген халық ежелгі түркілер болды.

Көне түркі жазба жәдігерліктері тасқа қашап жазылған «Күлтегіні» және «Тонькөк» жырлары түркі халықтарының ерте дәуірден бүгінге дейінгі көркем әдебиеттегі қаһармандық дастандар деп аталатын бір саласының болғандығын жазба тарихи ескерткіштері де айғақтайды.

Қазақтың көрнекті ақыны Қадыр Мырза Әли «Күлтегіні» ескерткішінің әдеби нұсқасын жасаған жыр жолдарында:

...Естеі мен Бумынның
Адамзаттан бағы асқан.
Төрт бұрышы дүниенің
Соларменен санасқан.
Бүкіл түркі әлемі
Екеуіне қарасқан...[3, 69-70], –

деп ақын түркі әлеміндегі дүниенің төрт бұрышын өздеріне қаратқан қаһарман батырлардың ерліктерін жырлап, ұлы рухты жеткізеді

Белгілі түрколог ғалым М.Жолдасбеков: «Орхон жырларының негізіне түркі руларын біріктіру, нығайту, сыртқы жаулардан қорғау идеясы алынған» [4, 70], - дейді.

Түркі руларының басын біріктіру, іргетасын бүтіндеу, сыртқы жаулардан қорғану идеясы – азаттық идеясының байрағын көтеру деген сөз. Түркі тайпалары азаттық армандап, сонау біздің заманымыздың VI ғасырларында-ақ бас біріктіріп, алып Түркі қағанатын құрғаны тарихтан белгілі.

Белгілі шығыстанушы ғалым Л.Н.Гумилевтің сөзімен тиянақтай түссек: «Түркі мемлекеттерінің құрылуы бүкіл адамзат тарихында белгілі дәрежеде бетбұрыс кезең болды. Түркілердің қоғамдық өмірі мен әлеуметтік институттарының күрделі түрлері қайран қалдырады: елдегі меншіктің сатылық жүйесі, пендер иерархиясы, әскери тәртіп, елшілік дәстүрлері, сонымен қатар көрші отырған елдердің идеологиялық жүйелеріне қарсы қоятын мұқият әзірленген дүниетанымының болғандығы таң қалдырады» [5, 4-5], - деп жазды.

Ұлы түркі қағанатының шынайы шежіресі, таңғажайып тарихы бұдан он үш ғасыр бұрын қағазға емес, құлыптастарға қашалып жазылған. Бұл дастандар бүкіл түркі елін егемендік пен азаттыққа, ерлік пен бірлікке үндейтін әрбір әрші мәңгі өшпейтіндей етіліп, сан қилы оқиғаларды бүгінгі күнге ешбір өзгеріссіз, айна-қатесіз күйінде жеткізіп отыр.

Ұлы Түрік қағанатын ешбір жау әскер күшімен жеңе алмағаны тарихта жақсы жазылған. Ел қорғаған қаһармандардың ерлік істерін кейінгі ұрпаққа үлгілі етуден, өнеге тұтудан туған батырлық жырдың бірі –

«Күлтегін» жыры. Түркі халықтары әдебиетінің дәстүрлік негізін қалыптастырып, дамуы барысында «Күлтегін» жырының өзіндік ерекшелігі зор.

Бұл батырлық дастанды жазған Түрік қағанатының қабырғалы бектерінің бірі, өз дәуірінің кемеңгер ойшылы, шепендік сөздің жүйрігі ұлы ақын Иоллығ тегін еді.

Ақын «Күлтегін» жырында:

Төрт бұрышты халықты
Көп алған, бәрін бейбіт еткен.
Бастыны еңкейткен,
Тізеліні бүктірген
Білген қағандар екен,
Алып қағандар екен [6, 44], –

деп ақын қағандардың ерлігін, батырлығын дәріштейді.

«Күлтегін» жырында иісі түріктің басын қосып, қуатты мемлекет орнатқан батыр қолбасшы, қаһарман Бумын мен Істемі қағандардың елге жасаған игі істерін жырлайды:

Адам баласы үстіне ата-тегім
Бумын қаған, Істемі қаған отырған.
Отырып, түркі халқының
Ел-жұртын қалыптастырған,
Төрт бұрыштың бәрі дұшпан екен,
Сарбаздармен аттанып,
Төрт бұрыштағы халықты
Көп алған, бәрін бейбіт еткен, иелік еткен [6, 44], -

«Күлтегін» жыры – түркі елінің даңқты әскери қолбасшысы Күлтегіннің ерлік істеріне арналып жазылған көркем туынды. Жырдың басты идеясы – Күлтегін батырды Түркі қағанатының батыры етіп көрсету.

Күлтегін өзінің қамын ойламады. Елі үшін мұз төсеніп, қар жамылды. Ақылды да алғыр еді. Ағайынға бауырмал, дұшпанына қатал, қалың жұртына қамқор болды.

Күлтегіннің ес білгендегі естігені әскердің айқайы, көзінің көргені шепесінің беліндегі көк сүңгі болды. Сол сүңгіні анасының омырауымен қоса ұстап, сол көк семсерді қолынан түсірмей өмірден өтті. Көптің соңынан қуған жазалау әскерінен қаша жүріп, аттың жалын уыстап өсті. Содан көз жұмғанша аттан түспеді. Сәби кезінде ер-тоқым оның бесігі, жауынгер кезінде ер-тоқым оның отырар тағы болды. Оның ойыны да, өмірі де соғыс өнерін үйренумен өтті. Елтеріс қағанның алғырлығы, еліне деген сүйіспеншілігі Күлтегіннің қанына ана сүтімен сіңді. «Әке көрген оқ жонар»

Қ.Мәмбетов. Түрік қағанаты дәуіріндегі қаһармандық дастандар...

дегендей, Күлтегін де, ағасы Білге де әке арманы үшін күресті. Сондықтан алғыр, ширақ, өжет Күлтегін тез ширап, бұғанасы қатпай жатып, қабырғасын қайыстырып тұрып садақ тартты, найзаласты. Күлтегін он жасында ер атанды. Бұл жырда былай берілген:

Әкем қаған өлгенде,
Інім Күлтегін жеті жаста қалды,
Он жаста Умай текті шешем қатынның бағына
Інім Күлтегін ер атағын алды [7, 39].

Күлтегіннің аты аңызға айналды. Қаһарына ұшырағандардың құты қашты. Ол ешқашан да таққа мұрагерлікке ұмтылмады. Өзін жорықта сынап, қанағаттың қамын ойлады. Он алты жасында айбынды әскербасы боп, күндей күркіреп, найзағайдай жарқылдап шыға келеді. Білге қаған: «Он алты жасқа келгенде ағам қағанның ел-жұртын сонша молайтты. Алты чуб, соғдаларға қарсы аттандық. Талқандадық. Табғаш, он тұтықтың бес мың әскері келді. Соғыстық. Күлтегін жауға жалғыз ұмтылды. Он тұтықты қарулы басшыларымен қолға түсірді. Қарулыларды қағанға еншіледі. Ол әскерді сонда талқандадық» [8, 127], - дейді.

Көркемдік дәрежесі өте жоғары «Күлтегін» жырындай шешендік сөздері мол, көріктеу құралдары айшықты болған шығарма, әрине, ғайыптан, өзінен-өзі өмірге келуі мүмкін емес. Демек, бұл дастанды жазған Иоллығтегін өзінен бұрынғы түркі поэзиясын жақсы меңгерген ақын. Ол сақтар мен ғұндар, дәуірінің «Алып Ер тоңға», «Оғыз қаған», «Аттила», «Шу», «Көк бөрі», «Ергенекон» сияқты батырлық жырларын үлгі тұтқан.

«Күлтегін» дастаны Күлтегін, Білге қаған сияқты батырлар бейнесін жасауға өзіндік ықпал-әсерін тигізеді. Әсіресе, батырдың мінген тұлшарын, асынған қару-жарағын, сүйген жарын, сағынған елін, туған жерін т.б. суреттеу бергін келе қалыптасқан Түркі қағанаты дәуіріндегі жазба әдебиеті үшін үлгі-өнеге болды.

Қорыта айтқанда, «Күлтегін» жырының ерлікті, елдікті мадақтау дәстүрлері қазақтың батырлық жырында өз жалғасын тапты.

Орхон жазба жәдігерінің ішінде «Тоныкөк» жыры ерекше орын алады. «Тоныкөк» жырының жазылу стилі, көркемдік тәсілдері, композициялық құрылымы, идеялық мазмұны жағынан «Күлтегін» жырымен ұқсас келеді. Әсіресе, композициялық құрылымы - топтамалар мен элементтердің атқаратын қызметі өте жақын. «Тоныкөк» дастанындағы басты қаһарман - қағанның кеңесшісі Тоныкөк.

Көк түркілер тұсында ғана емес, мұқым көпшенділердің ұзын-сонар тарихында егеулі найза қолға алып, еңку-еңку жер шалып, жауынгерлік жүрегімен, жалынды сөзімен елінің әрі батыры, әрі көсемі болған дала

даналары аз емес, алайда сол сұңғыла абыздардың арасында әлем тарихына өшпес атақ-даңқын қалдырған, ақыл-парасатына, қол-қайратына, көрегендігіне табындырып, ел-жұртының қасіреті мен қуанышың, ерлігі мен елдігін тасқа жыр ғып қашап, мәңгілік мұра қалдырған Тоныкөктей тұлға жоқ.

«Тоныкөк» дастанында:

Білге Тоныкөк мен өзім, табағаш елінде тәрбиелендім.
Түрік халқы (ол кезде) табағаштарға кіріштар еді [7, 46], -

деп өзін таныстырады.

Шығыс Түркістанда тұратын ғұлама қазақ ғалымы Нығмет Мыңжанұлы қытай жазбаларының түпнұсқасынан алған зерттеуі «Түрік және түрік қағандығы» атты еңбегінде: «Тоныкөк – Білге қағанның қайын атасы және әйгілі әскери маман. Ол кезінде 13 жыл Жунгонның қол астында тұрып, тәрбие алған. Ол осы ескерткішті 716 жылы өз қолымен жазған. Тоныкөк қайтыс болған соң, бұл ескерткіш оның моласының басына қойылады. XIII ғасырдың басында найман Таян ханның хатшысы болып, кейін Шыңғыс ханға тұтқынға түсіп, оларға ескі ұйғыр жазуын үйреткен. Тата - тұнға осы Тоныкөктың ұрпағы екен» [8, 118], - деп қызықты қисын келтіреді. Чин зерттеуші ғалым Т.Жұртбаев «Дулыға» әфсанасында да айғақтай түседі.

Тоныкөк зор ақыл иесі, сөз иесі, батыр қолбасшы болған. «Елтеріс қағанның ақылдылығынан, батырлығынан табағаштармен жиырма жеті рет соғысты. Құтоңдармен жеті рет соғысты. Оғыздармен бес рет соғысты. Сонда ақылгөйі де мен едім. Дем берушісі де мен едім. Елтеріс қаған үшін, түркі Бөгі қаған үшін, Қапаған қаған үшін түнде ұйықтамадым, күндіз отырмадым. Қызыл қанымды төктім, қара терімді ағыздым. Күш-қуатымды аямадым. Мен өзім ұзақ жорықтарға да бастадым» [8, 119], - деп шалқи толқуы да шындық.

«Тоныкөк» жырында жауынгерлердің ерліктері шебер суреттелген:

Әскері үш мың екен,
Біз екі мың екенбіз.
Соғыстық,
Төңір жарылқады, жеңдік...[7, 49].

Көк түркіні көгертіп, ел бастаған, көкірегі халық үшін қыз-қыз қайнаған Тоныкөкке иісі көшпелі халық, мұқым түркі қауымы қарыздар.

Түрік қағанаты тарихында Тоныкөк ерекше орын алды. Тоныкөк қандай тектен тараған асылзада еді, ақылдың кенін, ерліктің көзін қайдан алды? Ол - Елтеріс қаған, Бөгі қаған, Қапаған қаған және Білге қағандарға кеңеспі болған ақылгөй. Күлтегін оғланның батагөйі болған Тоныкөктей ғұлама болмаса, шынында да, түркі жұрты ел болып, есін жиып, еркіндік

Қ.Мәмбетов. Түрік қағанаты дәуіріндегі қаһармандық дастандар...

алмас еді. Ол өз өмірін, арман-мұратын сынтастың өзегіне ойып жазып кетті. Тоныкөк жорықтың барлық жауашкершілігін өз мойынына алды. «Тоныкөк» жырында жорық туралы былай суреттелді:

...Соғыстық,
Шаныштық,
Ханын өлтірдік [50-57-б.], –

деп жазды Тоныкөк.

Тоныкөктің түпкі мақсаты қырғыз халқына емес, оның қағанына қаһарын төккен. Туыс елдерді бір-біріне айдап салған қағандарына қарсы шығады. Оның көздегені елді шабу емес, оларды бірлікке шақырып, басын біріктіру.

Тоныкөк тоқсан жасап, 727 жылы Білге қағанның тұсында төбе би боп, ата жауы табғаштардың түркілерге тағзым етіп, алым салық төлеу туралы жіберген елшісін қабылдап, төрелігін айтты. Елін ел етіп, қағанын қаған етіп, барша мұратына жетіп барып, асыл абыз бұл дүниеден армансыз өтті. Ол өзінің бағасын, тарихтағы орнын өзі тасқа қаппап жазып кетті.

Түрік Білге қағанның еліне
(арнап) жаздырдым. Мен - Білге Тоныкөк [54-б.], -

деп еліне «Тоныкөк» жырын жазып, өсиет етіп қалдырды. «Тоныкөк» жырының негізгі арқауы бытырап кеткен түрік халықтарының басын біріктіру, кейінгі ұрпақты ерлікке, отан сүйгіштікке, бірлікке шақырады. Түркі халықтары әдебиетінің қалыптасуына да «Тоныкөк» батырлық жырының ықпалы мол.

Тоныкөк - ел қамын ойлаған ақылгөй дана қарт. Өзі туралы ол: «Ақыл иесі, сөз иесі мен болдым» [41-б.].

Қазақ тарихында «ақтабан шұбырынды» тұсындағы Абылайдың ақылгөйі Бұқар жырау ғана ұлы данагөй Тоныкөк абызды еске салады. Кемеңгер Тоныкөктің философиялық ой-шікірлері Бұқар жыраудың дидактикалық-пешендік толғауларымен астасып жатады. Тоныкөк түрік қағанатын сақтап қалу үшін, ең алдымен, елдің ішкі бірлігі қажет екенін пернелеп, астарлап, нақыл-өсиет айту арқылы жеткізеді.

Ол халқын құл еткен жұрттан кегін қайтарудан тайынбады. Білге қаған мен Күлгегін сияқты жас бөрілер Тоныкөктің туының астында алмас қылыштай жарқылдап тұрды.

Қапаған Тоныкөктің өзін апатарқан (бас қолбасшы) етіп сайлады. Білге апатарқан табғаштарға қарсы жорыққа аттанды.

«Тоныкөк» жырында:

Елтеріс қағанның ақылдылығынан, батырлығынан
Табғаштармен жиырма жеті рет соғысты.

Құтаңдармен жеті рет соғысты.
Оғыздармен бес рет соғысты.
Сонда ақылгөйі мен едім
Дем берушісі де мен едім [48-б.]

«Тоныкөк» дастанында ұлы Білгенің бар жорығы түгел қашалмаған. Тек ең негізгі, шешушілерін ғана жаздырған. Тоныкөктің көрегендігі мен ташқырлығының арқасында түркі қағаны саяси тәуелсіздікке қол жеткізіп, жауынгерлерін рухтандырды.

Тәңірі жарылқады!
Бүкіл түрік халқына
Қарулы жау келтірмедім,
Атты әскер жолатпадым... [7, 55].

Елін ел етіп, қағанын қаған етіп, барша мұратына жетіп барып, асыл абыз бұл дүниеден армансыз өтті. «Халқымыз халық болды. Өзім қартайдым, ұлық болдым. Түрік Білге қағанның еліне (арнап) жаздырдым. Мен - Білге Тоныкөк!» [7, 56] - деп еліне өсиет етті.

Төрт қағанды қолынан өткізген Тоныкөк елу жыл бойы жорықта жүрген және ол қатыспаған бірде-бір шайқас, ол билік айтпаған бірде-бір құрылтай өтпеген. Көк түрік тарихының әр бетіне оның арда ақылы мен ересен ерлігі қашалап жазылғандықтан және Қапаған, Күлтегін, Білге қағандар туралы әфсаналарда айтылатын болғандықтан, Тоныкөк білге – түрік халықтары әдебиетінің басында тұрған тарихи тұлға.

Көркемдік дәрежесі мейлінше жоғары, шешендік сөздері мол, көріктеу құралдары айшықты болып келетін «Күлтегін» және «Тоныкөк» дастандарын жазған Иолпынтегін өзінен бұрынғы түрік поэзиясының көркемдік сөз дәстүрін жақсы меңгерген ақын. Ақын сақтар мен ғұндар дәуірінің батырлық дастандарын үлгі тұтқан. Екі дәуір арасындағы көркемдік ұқсастықтарды да аңғаруға болады. Ауыз әдебиетінде қолданылған көріктеу құралдары қанатты сөздер, мақал-мәтелдер Орхон-Енисей жазба деректерінде де ұшырасады.

Ежелден түрік жұртында қалыптасқан дәстүр бойынша жау қолынан қаза ташқан дарабоз батырлары қайтыс болғанда, аза тұтып, қасіретті жоқтау жырларын айту киелі саналып, ел қорғаудың қасиетті іс екені күллі қауымға жария етілген.

Тарихта ерлік дәуірі деп аталатын ғұндар заманының ауыз әдебиеті Күлтегін, Білге қаған сияқты батырлар бейнесін жасауға өзіндік ықпал-әсерін тигізді. Батырлардың мінген тұлшары, асынған қару-жарақтарын, көзсіз ерліктерін, сүйген жарларын, еліне, жеріне, халқына деген сүйіспеншілігін, табиғатын суреттеу қалыптасқан. Бұл сол дәуірдің жазба әдебиеті үшін де үлгі-өнеге болды.

Қ.Мәмбетов. Түрік қағанаты дәуіріндегі қаһармандық дастандар...

Көне түрік дастандары мен өлең-жырларын зерттеген тюрколог ғылым И.В. Стеблева: «Көне түркі поэмалары - түрік халықтары әдебиеті дамуының тарихын айқын көрсететін ерекше құбылыс. Өйткені көне түрік өлеңдері мен қазіргі түрік тектес халықтардың өлең құрылысында пәлендей алшақтық жоқ. Көне дастандар мен батырлар жырының арасындағы байланыс «Алшамыстан» айқын көрінеді» [7, 64-65], – дейді.

Бір-бірімен дәстүрлік жалғастықта қалыптасып келе жатқан көне түрік әдеби ескерткіштерінің бүгінгі түрік тектес халықтардың ортақ қазынасы екендігін дәлелдейтін деректер мол.

«Күлтегін», «Тоныкөк» жырларының өзінен кейінгі кезеңдерде қазақ ауыз әдебиетінен туындаған батырлық жырлардың қалыптасуына қаншалықты терең әсер еткенін пайымдауға болады.

Қорыта айтқанда, көне түркілердің пынайы көне тарихы мен тасқа қашап жазылған дастандарды өзара салыстыра отырып, Күлтегін және Тоныкөк жәдігерліктері жылнама шежіресі емес, өзіне тән поэзиялық дәстүрмен жазылған қаһармандық туындылар деп толық айта аламыз.

Түркі халқының ерте дәуірден бізге жеткен қаһармандық дастандары мен жәдігерлеріміздің інжу-маржандары тәуелсіз еліміздің нығайып, дамуына игі ықпалын тигізері сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр-аңыздар. Алматы: Жазушы, 1985. – 368 б.
2. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: Атамұра, 2005. – 336 б.
3. Қайырбеков Ә. Азаттық идеясын асқақтатқан жырлар. – Алматы: Ақиқат. 2003 - №7-69-70 бб.
4. Жолдасбеков М. Асыл арналар. – Алматы: 1986. - 230 б.
5. Гумилев Л.Н. Ежелгі түркілер. М: 1993 – 149 б.
6. Йоллығтегін. Күлтегін. // Ауд. М.Жолдасбеков. – Алматы: 1986. - 76 б.
7. Ертедегі қазақ әдебиеті хрестоматиясы. // Құр. Б.Кенжебаев, Х.Сүйіншәлиев, М.Жолдасбеков, М.Мағауин, Қ.Сыздықов - Алматы: Мектеп, 1967 – 204 б.
8. Жұртбаев Т. Дулыға. Көне түркі батырлары туралы тарихи әфсаналар. – Алматы: Жалын, 1994 – 384 б.

REZUME

K.MAMBETOV (Turkistan) THE HEROIC EPIC ERA OF TURKIC KHANATE - PEARL, COME DOWN FROM THE ANCESTORS OF THE ERA

The author in an article comparing istimuyuyu history of the ancient Turks and epos written on stones, came to the conclusion that the monuments and Kyultegin Tonyukok not chronicle this heroic work, written in a kind of poetic tradition. Also note the abundance of data showing that the ancient literary monuments are the common wealth of the modern Turkic peoples.

С.МАКСУТОВА

КАСЫМ ТЫНЫСТАНОВДУН “ЖАҢЫЛ МЫРЗА” ПОЭМАСЫ

В своей поэме “Жаңыл Мырза” автор Касым Тыныстанов вынес на первый план героизм, свойственную к предкам отважность, мудрость, горделивость, любовь и трагедию Жаңыла. “Жаңыл Мырза” является и останется единственным и ценным произведением в эпической поэзии. В данной статье “Жаңыл Мырза” Касыма Тыныстанова исследуется в сравнении с одноименными поэмами других авторов.

В makalede, epik eserler içinde kaymetli yegâne eser olarak bilinen Kasım Tınıstanov'un “Janıl Mirza” destanında ecdadımızın kahramanlık, bilginlik, cesurluluk, saygınlık karakterlerinden söz edilmekte ve bu konuda yazılan diğer yazarların eserleriyle karşılaştırılmaktadır.

Касым Тыныстановдун “Жаңыл Мырза” поэмасы текши он бир-он эки муун менен жазылып, ыр тізіліші башка авторлордукуна караганда кескин өзгөргөнү дароо эле көрүнөт. Бирок бул анчейин гана сырткы формалык жаңылануу эмес. Дал ушунун өзіндө элдик мотивге чечкинді тірдө жіргізілгөн трансформация ачыкка чыгат. Сюжеттик жана образдык трансформация баарынан мурда Жаңыл Мырзанын образына байланыштуу. Элдик мотивдин негизинде жаралган Тоголок Молдонун (1960), Абдыкалык Чоробаевдин (1957, 1966), Ыбрай Абдрахмановдун (1967), М.Мусулманкуловдун (1983) жарык көргөн варианттары ар бири жекече өзгөчөлүктөрү менен айырмаланып турса дагы, негизинен бул көрсөтүлгөн варианттарда Жаңыл Мырзанын баатырдыгы, жаа тартуу жагынан алдына эч кимди чыгарбаган устаттыгы даңазаланат. Бул албетте туура, анткени каарман өзі эл арасына ушул эки касиет аркылуу атагы чыккан. Ал эми К.Тыныстановдун поэмасында Жаңыл жөн эле баатыр эмес, ал баарынан мурда акылман аял, аялзатынын ар намыс мартабасын бийик сактап, кадырлаган инсан эмеспи.

“Касым Тыныстанов өзінің поэмасын жаратып жаткан учурда эч кандай эстетикалык принципке, эч кандай идеологияга көз каранды болгон эмес, ал “Жаңыл Мырзаны” эркин акындык эргіі менен жараткан. Ушундай эргіінің натыйжасында поэманын квинтэссенциясы, тіпкі маңызы болгон гениалдуу парадокс: кыргыз турмушунун идилиясы жана жеке адамдын тагдырынын трагедиясы келип чыккан. Бул кыргыз көркөм сөз искусствосунун тарыхында жаңы адабияттын, жаңы традициянын башталышы” – деген К.Асаналиев [1].

“Жаңыл Мырза” поэмасы ар башка авторлор тарабынан ар кайсы жылдарда жазылгандыктан ичиндеги сюжети, көркөмдүүлүгі, жазылыш муундары, техникалык өзгөчөлүктөрү жагынан абдан айырмаланат. Бирөөндө айтылбай калган сөздөр экинчисинде толукталат же көп сюжеттер такыр эле тийиш калат. Мисалы, А.Чоробаевдин вариантындагы “Жаңыл Мырза” 8-9 муун менен жазылып, окуганга абдан жеңил жана ичине абдан көп окуяны

С.Максүтова. Касым Тыныстановдун “Жаңыл мырза” поэмасы.

камтыган. Поэма башталганда эле “Алгачкы баян” бөлүмүндө башка поэмаларда кездешпеген Тилкиндин энесинин келинин кетирген кылык-жоругу абдан чеберчилик менен жакшы чечилип берилген. Бул вариантта Жаңыл Мырзанын баатырдыгы менен кошо кордолгону да жакшы эле айтылат. Мисалы, нойгут элинин малын тийип кеткен Ыйкө, Тилки, Аккочкорлор талаада эт асып жеп жатышканда жолду аңдып жаткан Чабак келаткан Жаңылды аңтара сайат. Ал канчалык жалынса да Чабак болбой, Жаңылды чочмор менен чокуга чапкылайт. Акыры, айласы кеткен Жаңыл жаа атып аны өлтүрөт. Андан кийинки кордукту Жаңыл Калматай чалга тийгенде көрөт. Акыры аны өлтүрүп элине качып келип, чачылган эли менен малын жыйнап, бактылуу жашап калат. Поэманын аягы Жаңылдын өлүмү менен аяктабай жакшы бүтөт. Поэмада Жаңылдын образы баатыр, бала төрөгөн мээримдүү эне, сулуу аял, жанда жок таамай аткан мерген, өз элин баккан, туура бийлик жүргүзгөн башчы катары жакшы сүрөттөлгөн. Бирок ал жарды ий-биледен чыккандыгы да айтылып өтөт.

Ал эми М.Мусулманкуловдун вариантында окуя башкача өнүгүп, мурда кездешпеген ысымдар айтылат. Мында Жаңылдын абдан сулуулугу, Жамгырчы Жаңыл кызын эркелетип өстүргөнү, нойгуттан чыккан эрке кыз он алты жашында эле кырк жигит китип, элине бат алынып, андан ары башка урууларга, калмак-кытайга чейин таанылганы, эрктүүлүгү, эркектерден кем калышпай бүткүл нойгут элин акылы, баатырдыгы менен башкарганы ачылып берилет. Аны аялдыкка алам деп келген көп баатыр Жаңылдын огуна жан таслим болушат. Бул поэмада башкаларда кездешпеген Чоң Анжыандын баатырлары Ыйылчүк менен Бурхуйдун да Жаңыл баатырды аялдыкка алам, тийбесе элин кырам, отун өчүрүп, килди көккө сапырам деп келип, Жаңылдын колунан өлүп жайрап жатып калганы айтылат. Кашкардын ханы Туреун хан да жеринен көчүп кеткен Жаңылды эли менен өз жерине алып көчүрүп келип, убадалашкан боюнча аны аялдыкка алам дегенде да Жаңыл Мырза аны өлтүрүп тынат. Автордун сүрөттөөсүндө ушул сыяктуу баатырлар Жаңыл кыздын колунан көп өлгөнү сыпатталат. Поэмада анын атасы Жайылкандын кедей экендиги жөнүндө сөз жок, тескерисинче, кызын эркелетип өстүргөнүнө караганда орто жашаган адам болгонун байкоого болот. Ал эми анын энеси жөнүндө эч жерде айтылбайт.

А.Чоробаевдин вариантында Жаңыл Калматай чалдан төрөгөн баласын таштап, качып баратканда артынан келген куугунчулардын баарын өлтүрүп, акыры Калматай баласын бооруна кысып келгенде аны да кекиртекке атып өлтүрүп, баласын атайын деп колу калтырап, бирок атып, аткан огу балага тийбей калып, элине чейин көтөрүп барып, баласыз жүргөн бир абасынын төөсүнүн жанына жылаңачтап таштап салат. Ошондо абасы баланы таап алып, кайыптан табылган балам деп атын Кайыпберди коет. Кийин Кайыпберди чоңоюп, калкты бийлеген тың бала чыгат.

Ал эми М.Мусулманкуловдун вариантында Жаңыл Мырза Калматай чалдан төрөгөн баласын атып таштайт. Анткени ал өмүр бою баласынын өсүп

жатканын көрүп кыйналып, Калматайдын тукуму өз уруусунда жерішін каалабайт, анан эң негизгиси эки вариантта тең Жаңыл : “кантип бала тууп келдим деп элимдин бетин карайм?”, - деген намыска катуу турган. Эки поэмада тең кіч менен алам деп келген эрлерди жайлап келген Жаңыл акыры “колумдагы шакекти ким ала алса, ошол элдин эрине тийем” деп жарыялайт. А.Чоробаевдин вариантында Тилкинн элинен келген 18 жаштагы Чынасыл шакекти алган болсо, М.Мусулманкуловдун вариантында ошол эле Тилкі, Ыйкылордн элинен келген 21 жаштагы Абыл Жаңылдын колунан шакекти сууруп качат. Экөөндө тең Жаңыл өз айткан сөзүнө бекем туруп алардын элине барып берет. Ичинен жаш баатырга тийсем деп ойлойт, бирок аны кеңешкен карылар жаштарга бергиси келбей, алам деген 70 жаштагы Калматайга макул болушуп, башын байлашат.

А.Чоробаевдин вариантында Жаңыл көп жашап бул дүйнөдөн өткөнү мындайча сирөттөлүп бітөт:

Ошо бойдон эр Жаңыл
Эрге тийбей өтпүр.
Найза кармап, эл коргоп,
Динийөдөн кетиптир [2].

Ал эми М.Мусулманкуловдун вариантында баркын билбеген кийөөсү Калматайдан качкан Жаңыл артынан кууган Абылды да, баласын да өлтүрүп, өз элине келгени менен поэма соңуна чыгат.

Бул поэмаларда Шырдакбектин боз жоргосу да жакшы ачылат. Өзгөчө А.Чоробаевдин вариантында Шырдакбектин эрке аялынын кантип амалданганы, кийөөсүн кантип оорутуу кылып, акыры андан боз жоргону алып качып кеткени, төрө Шыгайдан ажал тапканы ушунчалык жакшы ачылып берилген.

Ал эми Касым Тыныстановдун 1924-жылы китепке чыккан “Жаңыл Мырзасы” 11-12 муунда жазылып, жогорудагы авторлор А.Чоробаев менен М.Мусулманкуловдун “Жаңыл Мырзасынын” өзөктүү жерлеринен кескин айырмаланат.

К.Тыныстановдун “Жаңыл Мырзасында” Жаңылга байланыштуу окуялар улам өсүп, чиеленишип отурбай эле автор тарабынан ал жашаган доор, айлана-чөйрөнүн, жаздын, күздүн сулуулугу, ошол учурдун жана өткөн замандын ушунчалык керемет экендиги көркөмдөлүп, автор тарабынан поэтикалык эргүүгө көбүрөөк ык алган. Поэмада катышкан каармандар да сейрек кездешет. Өзгөчө колдой турган жагы – Жаңылдын сыйысы абдан даңазаланат. Кыргыз аялзатынын сыйыга болгон кумарлануусу, бир көрүп калып ашык болуп калган ышкысы, бирок сезимден да кічтүү намыс акыры аны жеңип кетээри жакшы берилген. Бул вариантта энесинин айтканы менен аялын кетирип жиберген Тилкі эки жылдай бой жеріп, акыры тийиштик кылып нойгут элин башкарган Жаңылдардын жылкысына тийет.

С.Максутова. Касым Тыныстановдун “Жаңыл мырза” поэмасы.

Жылкыларды Тiлкiлөр талаага жайып коюп, артынан куугунчу болуп Жаңылдын келишин кiтiп, эт бышырып жеп жатышат.

Алардын артынан кууп келген Жаңыл Мырза алыстан от башында олтурган Iчiкө, Атагозу, Чабак, Тiлкiлөрдi көрiп, негедир Тiлкiнi жактырат. Бир көрiп эле жактырып, анын бiткiл турган-турпатын алыстан карап, сийи ышкысына арбалат. Ошол учурда Жаңылдын Кертайган ити алар отурган жерге бара калат. Ошондо Тiлкi: “Канчыктын Кертайганы” деп кыйкырып жиберет. Аны угуп калган Жаңыл сийiп турганына карабай, намысына жеңдирип Тiлкiнi жаа менен атып өлтiрөт. Анын жанындагы Iчiкө, Атагозуну да жайлайт. Кийин Тiлкiлөрдiн эли кол курап барып Жаңылды колго тiшiрiшөт. Ошондо да Жаңыл оңой менен колго тiшiп бермек эмес, андан мурдараак кайсы бир тойдо Жаңыл Абылды эркелетип алдына алып:

“Кыяр оо, сени дагы өлiм жазган... ”
Болгондой элге тутка жан экенсиң...”
Деген да маңдайынан бир сылаган...

делет.

Кысыктан чыга калган Жаңылды атайын кiтiп турган Абыл чылбырдан алат. Ошондо Жаңыл канжарын сууруп чыгып саярда анын Абыл экенин таанып калат. “Аттиң болбос...” деп айласы жок колго тiшiп берет. Колго тiшкөн Жаңылды Тiлкiнiн эли кеңешип отуруп, кордукта өмiрi чирисин деп бир кары адамга аялдыкка беришет. Арадан 2-3 жыл өткөндөн кийин айылдын аксакалдары Жаңылдын өнөрiн көрiп, чер жазмак болушуп, кыз кездеги жаа тарткан өнөрiн көргөзсiн, - дешип Абылды ага жөнөтiшөт. Ошондо Жаңыл мындай дейт:

Кой деп айт, мындай жолго эл салбасын,
Элиртип болбос жерден кыстабасын.
Капаста “эрк” сагынган мен бир туткун,
Ат минсем, кетеримди эсине алсын.

Кетiгө бет тiзөсөм сендей эрлер
Майданда салмакташып, кан акпасын.
Махабат кiсiн кiлөй андан көрө,
Капаста Жаңыл жаны кiйсiн, жансын [3].

Ушул саптар автор тарабынан абдан жандуу, тiшiнiктi, сөз уйкаштары да орундуу берилген. Бирок Жаңылдын айткандарына эл көнбөй, ага Шырдакбектин аргымагын мингизип, жоо-жарагын колуна карматып кое беришет. Ошондо Жаңыл бир кезде өзiн колго тiшiрiп алып келген Абылдын калпагын көккө ыргыттырат да аны жерге тiшiрбөй 15 жолу атып

төбөсүн тийирет. Анан Абылга “кош кайним” деп, атты чаптырган бойдон качып кетет. Ушул саптардан кийин поэмада “өткөн кін” мотиви абдан көп айтылат. Жаңыл качып кеткенден кийин карап калган элдин көбү аны ар тирдүүчө кеп кылышат. Ошондо:

“Кап сени, бир серпишпей” деген болуп,
Өкүндү кур демдүүлөр санын салып.
“Бейбактан тукум албай, бекер кылдык”
Деп бир топ эл тарады арманданып...

делет.

Демек, Касым Тыныстановдун поэмасында Жаңыл баатыр бала төрөгөн эмес. Ал качып, өзүнүн нойгут элине келсе, элин кытай каратып алган болот. Жолу болбогон Жаңыл өзі атып өлтүрүп, бирок көмүлбөй, баштарын жору, кузгун мүйүзүп бөткөн төрт жерде жаткан эрлердин сөөгүнө келет. Ал жерде калган Ыйкө, Тилки, Атагозу, Чабактан Тилкиндин баш сөөгүн таанып, аны кармаган боюнча өзүн-өзі өлтүрөт. Поэма ушундай мазмунда аяктайт.

Поэмада айтылгандай, кантип эле Тилкиндин эли баатырлары өлгөндөн кийин аларды издеп келип, өзүнүн төрт баатырын жерге көмбөй койсун? Бул жерде калпыстык да бар. Поэмадагы окуя өтө аз берилген да, автор өзүнүн оюн таңуулап, башка эле маанидеги сөздөрдү көбүрөөк келтирген. Кызык жери автор Жаңыл Мырза поэмасына “алач” деген сөздү да кошуп жиберген. “Эле го а дагы алач Жаңыл бейбак”, - дейт ал. Анткени Тыныстанов ошол кездеги казактардын “алаш ордо” кыймылына миче болуп тургандыгы ага дайыма таасир берип, чыгармаларына ушул сөздүн кошулуп тургандыгы да кийин анын жазасын колуна берген. К.Тыныстанов андан сырткары ушул поэмада “өткөн кін” деген сөздү өтө көп пайдаланып, учурдагы жана келечектеги жашоону даңазалоонун ордуна өткөн кінди эңсеп, ага зар болуп, ал замандын укмуштуудай бир керемет болгонун кайра-кайра кайталап турган. Бул боюнча өз оюн К.Артыкбаев мындайча айтат: “Кара кылды как жарган калыстык менен караганда поэмада баяндалган Жаңыл жашаган замандын жыргатар жакшы жагы жокко эсе сыяктуу. Биринчиден, эркектер аялдарды кор тутуп, теңсиздиктин өкүм сүргөндүгү ошол замандын идеалдуу жакшы доор экендигин эч айгинелей албайт. Андай болсо автор эмне үчүн, кайсы далилдерге таянуу менен:

Өткөн кін – сулуу сирет ойлогонго,
Теңдикти, эркиндикти элестеткич.
Эр бакты, эл бактыны келип кеткен,
Өткөн кін – кін экен го акыл жеткис, –

С.Максутова. Касым Тыныстановдун “Жаңыл мырза” поэмасы.

деп суктанат да, анан кор кылып Жаңылды трагедиялуу өлімгө барууга мажбурлаган кем акыл заманды:

Ой чиркин...кін экенсиң өткөн заман,
Тамшанткан, такылдаткан, таң калтырган.
Кийиктей эркин өскөн элиң кандай,
Кайгысыз, убайымсыз ыр ырдаган,
Бактылуу бир кінсиң го тіштөгідөй,
Жаңылдай ири жандуу кыз урунган,
Ал өңдї жыргал кіндөр жылас болду,
Кїңгїрөн долу комуз, муңкан, муңкан! –

деп, шилекейин чуурута мактоого алат? Жалпы адамзаттык прогрессивдї көз караштан алып караганда деле автордун жогорку позициясын эч убакта кубаттоого болбойт. Ошондуктан К.Тыныстановдун айрым чыгармаларында анын көз карашынын карама каршылыктуу экени байкалат деген пикирлерде чындыктын ілїшї бар. Бирок поэманын мазмунундагы карама-каршы ой жїгїртїїнїн бар экендиги чыгарманын жалпы эстетикалык салмагына доо кетире албайт. Поэма чыны менен жазма поэзиянын талабына жооп берерлик деңгээлде жазылган, сөздөр, саптар, строфалар өтө дыкаттык менен так, элестїї, көркөм иштелген” [4].

Мисал келтирилген жогорудагы ырдын “Жаңылдай ири жандуу кыз урунган” деген сабы да эмнегедир уйкаштыкты кууган сыяктуу, болбосо кызды кантип “урунат”? Анын “ири жандуу” деген салыштыруусу да орунсуз. Бирок бул поэманын эң эле оозго аларлык жери – махабатты алдыңкы орунга алып чыккандыгы. Анда Жаңыл Мырзанын сїйїсїнө өзгөчө басым жасалган.

Махабат – тозок оту балбылдаган,
Ким кызып, илебине алдырбаган.
Махабат – кырдан качкан кызыл тїлкї,
Бїркїттї ташка согуп алдырбаган.
Махабат – турагы жок соккон шамал,
Мойнуна тїргөн чалма салдырбаган [3].

Кыргыз жазма адабияты жаңы тїптөлө баштаган ошол 20-жылдардын ичинде К.Тыныстановдун бул поэмасы өзїнїн жаңы көз караштагы поэтикалык ыргакта жазылгандыгы менен окурмандарга тез тарап, андагы махабатка арналган саптары көпчїлїк окурмандардын жаттап окуган ыр саптарына айланган. Ошол саптар бир топ жылдарга чейин элдин оозунан тїшпөй келгендигин адабият тарыхынан байкоого болот.

“Жаңыл Мырза” профессионалдык адабияттын классикалык ілгїсїндө жаралган. Акын айлана-чөйрөнїн сулуулугун, жаз айында

табияттын бирдөп, өсип-өніп чыгышын жана кизде сирі кетип соолуп калышын, мезгилдердин контрасттуулугун, жаратылыштын табышмактуу сырларынын адам баласынын өмір-өлімі менен тыгыз байланыштуулугун, ички дийнөсінин кизгисі экендигин философиялык ой-толгоолор аркылуу көрсөтөт. Жеңилбес, ата-салтты сактаган Жаңылдын махабатын жана трагедиясын биринчи планга алып чыгуусу – акындын өзгөчөлүгү” [5] - деген академик Абдылдажан Акматалиев да.

Поэмада айрым бир маанисине доо кетирген сөз же саптар кездешет. Мисалы, “кадимки мурункудай калпы-салты” деген саптагы “калп-салт” деген сөз эмнени тийиндирөт? Же бул каада-салт деген сөздүн техникалык катасыбы? Бул чыгармада “Билкилдөп соруп жатты жылуу канды” деген сап бар. Мындай маанидеги сөздөр поэманын эки-ич жеринде кездешет. Чыгарманын ичинде бирин-экин тийинкисіз сөздөр болгону менен жалпы жонунан поэма өзүнүн берейин деген оюн берип, маанисине жеткен. Ал жазма адабиятта алгачкы поэма болгондуктан ошол учурда да, азыр да өз окурмандарын таап, окулуп келаткандыгы менен баалуу.

“К.Тыныстановдун чакан поэтикалык мурастарына бир сыйра көз чаптырып, кыргыз элинин совет доорундагы жазма адабиятында биринчилерден болуп профессионалдуу поэма жанрын баштоого аракет кылгандыгын айрыкча баса белгилеп көрсөтүүгө болот. Албетте, эпикалык поэзия багытында ал бар болгону бир гана чыгарманы – “Жаңыл Мырза” поэмасын жазган экен. Эскерте кетсек – бул поэмада жаңы заманга, совет бийлигине кайчы келе турган бир дагы зыяндуу идея жок. Бар болгону, жогоруда эскертилгендей, колониялык доорго чейинки көчмөн турмушту, өзгөчө Жаңыл баатырдын турмушундагы героикалык турмуштук салтты көтөрө чалып: “Ал өңдүү жыргал киндер жылас болду”, - деп муңканган тыянак чыгарылган экен. Эгерде бул тыянак поэманын жалпы мазмунуна шайкеш келип турса, анда да кеп башкача болмок эле. Тилекке каршы, дал ошол өзі идеал туткан өткөн турмуш Жаңылдай өз эркиндиги, теңдиги ичин крөшкөн кыздын өмірінин трагедиялуу аякталышына башкы себеп болуптур. Муну биз поэманын мазмунунан ачык туюнабыз”, - дейт К.Артыкбаев [4].

“...Касым Тыныстанов да негизги маселени, адабияттын адабияттык, поэзиянын поэзиялык табият-талабын сөзгө абай айланып өтөт экен. Шек жок, 20-жылдарда гана эмес, бийин да кадимки көркөм чыгарма катары окула турган “Жаңыл Мырза” поэмасы менен профессионал адабиятта жаралчу ырларды жаратып, казак, татар жана орус адабиятынан жакшы эле сабак алып калган акын-илимпоз башка авторлорго салыштырганда алда канча сабаттуураак, көркөм сөз наркын аңдап-билүүгө алда канча жакыныраак, жаш талапкерлер ичин да, окурмандар ичин да, бери эле дегенде практикалык жагынан пайдалуураак кылып жазып беришке жарамак” – дейт Кадыркул Даутов Аалы Токомбаевдин “Ленин тууралуу” ыр китебине сын-пикирлерди айткан Калим Рахматулин жана Дөгдир уулуна Касым Тыныстановдун

берген жоопторун, алардын сын айткандарын бири-бирине салыштырып жатып. К.Даутов 1920-жылдан 1930-жылга чейинки жазылган кыргыз жазма адабиятындагы алгачкы чыгармаларды, аны сындаган жазмакерлердин ой-пикирлерин, бири-бирине кантип жооп бергендерин, кандай деңгээлде туруп сын айткандарын жиликтеп, башын баш, көзүн көз кылып аныктап чыкканга аракет кылган, өзүнүн “Адабий сын кантип жаралган?” [6] окуу куралында.

Анын аракети текке кеткен эмес, автордун бул эмгегинен алгачкы жазма адабиятыбыздагы акын-жазуучулардын кандай аракеттенгендерин, кандай деңгээлде туруп жазгандарын аныктап билебиз. Ошондо биздин алгачкы жазма адабиятына чыйыр салгандар бири-бирине жок жалааны жаап, чыгарманын негизги маанисин тийиң-тийиңбөсө да каяша айтып, эрегишип, өч алуунун, гезитти бири-бирин согуп калуунун куралына айлантканын көрөбүз. Аларда бар сөздү жок кылган, жок жерден сөздү кошуп кетип кинөө жапкан учурлар да көп болуптур. Ушунун баарын терип-тепчип, майдалап, мисалы алгач чыккан К.Тыныстановдун “Касым ырлары” жыйнагына жана А.Токомбаевдин “Ленин тууралуу” ыр жыйнагына кимдер кандай сын-пикир айтканын, ага башкалар тараптан кандай жооптор болгонун иликтеп-багат. Андан улам кимисинин канчалык деңгээлде адам боло алганын, кимиси ыпластыкка тийип, курулай, ал тургай адамкерчиликке сыйбас жорук-жосундарын калеми аркылуу көрсөтүп кеткенин ачыктайт. Ошол изилдөөсүн жүргүзүп келатып ал адамдагы наадандыктын кантип жаралышы жөнүндө оюн мындайча билдирет: “ак менен каранын, арамдык менен адалдыктын, бийиктик менен пастыктын ортосунда болгон чек ара көрүнбөгөн кылдай эле назик келет. Анын кічі ыйыктыгынын сакталып турушунда. Аны бир жолу аттап алгандан кийин эч кандай ыйыктыгы да, сирі да, ишеничи да калбай калат. Адамга адамдык сапат берип, адамды адам катарына кошуп жүргөн ошол ыйык тосмону бир жолу бузуп өткөн да, он жолу тебелеп кеткен да бир, ыйбаа кылдырчу жоопкерчилик жоголот. Акыйкат алдында коркуу сезими өлүп, башканы да, өзүн да аябай, утурумдук меркентал кызыкчылык ічін ар кандай ыплас иштерге деле бети чымырабай бара берет, баары көнүмүш адатка айланат да калат деген ошол”, - дейт Кадыркул Даутов [6]. Калетсиз айтылган сөз. Бул саптар мындан 100 жыл мурда да актуалдуу болчу, азыр да баалуу, эртең да маанисин жоготпойт.

АДАБИЯТЛАР

1. Асаналиев К. “К.Тыныстанов: “Өткөн күн” мотиви”. К.Тыныстанов, Е.Поливанов. Б., 2003.
2. Эл адабияты. Жаңыл Мырза. 1991.
3. Тыныстанов К. Адабий чыгармалар. Б., 1991.
4. Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. Б., 2004.
5. Акматалиев А. К.Тыныстановдун поэтикалык мурасы. “К.Тыныстанов, Е.Поливанов”. Б., 2003.
6. Даутов К. Адабий сын кантип жаралган? Бишкек, 2002.

REZUME

S.MAKSUTOVA (Bishkek)
THE POEM 'ZHANYL MYRZA' BY KASIM TYNYSTANOV

In his poem "Zhanyl Myrza" by Kasim Tynystanov brought to the fore the heroism inherent to the ancestors with courage, wisdom, haughtiness, love and tragedy Zhanel. "Zhanyl Myrza" is and will remain a unique and valuable product in epic poetry. In this article, "Zhanyl Myrza" Kasim Tynystanov studied in comparison with similar poems by other authors.

Ж. ТАНАУОВА

САЛЫСТЫРМАЛЫ-ТАРИХИ ӘДІС – ФОЛЬКЛОРЛЫҚ МҰРАЛАРДЫҢ
ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІГІН АНЫҚТАУҒА
ҚАЖЕТ ТӘСІЛІ

Сравнительное исследование ведущее в разных целях и видах используется в разных теориях, взглядах, выводах и заключениях, в таких явлениях как особенности времени и места. В статье рассматриваются стороны, связанные с юмористическими рассказами.

Bu makalede, farklı amaç ve formlarda yapılan karşılaştırmalı araştırmaların çeşitli teorilere, fikirlere, görüşlere, hatta aynı cins terimler başta olmak üzere zaman ve yer bakımından farklılık arz eden terimlere yönelik olarak yapılabiliğinden bahsedilmektedir.

Фольклортану ғылымының дамуында салыстырмалы-тарихи зерттеу қапанда ерекше рөл ойнайтыны белгілі жәйт. Типология – ғылымның салыстыра зерттейтін тәсілі, яғни әрбір затты және табиғат пен қоғамдық құбылыстарды ғылымның әр жүйесінде бір-бірімен салыстыра, теңестіре отырып, олардың қалай пайда болғанын, даму жолдарын, өзара ұқсастықтарын, ерекшеліктерін анықтайтын сала. Типологиялық зерттеу тек қана ұқсас құбылыстар мен олардың өзара байланыстарын және қайталанушылық қасиетін анықтап қана қоймайды, ол белгілі бір әдеби-эстетикалық тұтастық туралы айтуға мүмкіндік тудыратын принциптер мен бастамаларды ашу, сондай-ақ бұл құбылыстың белгілі бір типке, текке қатысын көрсету [1, 12].

Қазақ фольклорының түрлі жанрларын өзара да, өзге халықтардың ауыз әдебиетімен де салыстыру, сөйтiп ұқсас құбылыстарға баға беру өткен ғасырдан бастап қолға алына бастағаны мәлім, яғни ұлттық фольклортануымызда қазақ фольклорын типологиялық тұрғыдан зерттеу ісі біршама жолға қойылған. Салыстыра зерттеу түрлі сипатта, әр түрлі мақсатта жүргізіледі. Ол әдіс сан алуан теорияларға, көзқарастарға, ой-тұжырымдарға, бір тектес ұғымдардан бастап, арасында мезгілдік, мекендік айырмашылықтары бар құбылыстарға дейін қолданылады.

Фольклорлық мұралардың өзіндік өзгешелігін анықтауға аса қажет тәсілдің бірі – осы салыстырмалы-тарихи әдіс болып саналады. Орыс фольклортану ғылымы ауыз әдебиеті шығармаларын осы тәсіл негізінде тексеріп, талдап, күрделі нәтижелерге қол жеткізіп жүргені мәлім: «Существенное место при изучении фольклора должно уделяться сравнительно-историческому исследованию...»

Ведущая роль в сравнительно-историческом изучении фольклорных произведений должна принадлежать сравнению историко-типологическому. Его предпосылкой являются единство и закономерность процесса социально-исторического развития, которым обусловлено развитие искусства, и в частности литературы как одной из идеологических надстроек, обнаруживающих значительные аналогии (при соответствующих исторически обусловленных различиях) на одинаковых ступенях общественного развития» [2, 185–187]. Шыңдығында да фольклор

материалына кең де жүйелі салыстырулар жасамай, ондағы үндес, қайталама фактілерді тексермей, олардың заңдылықтары мен ерекшеліктерін есепке алмай, ауыз әдебиетінің табиғатын түсіну мүмкіндігінен алшақтаймыз.

«Типология как определенная закономерность, можно сказать, буквально пронизывает фольклор на всех его уровнях; система закономерных возникающих и внутренне обусловленных историко-типологических отношений характеризует фольклор в целом (как специфический тип творчества и как совокупность реальных результатов этого творчества) и в его отдельных элементах. Мы вправе говорить, например, о типологии образов, мотивов, сюжетов, художественных средств, о типологии жанров и жанровых разновидностей, о типологии фольклорных процессов и типологии принципов отношения фольклора к действительности (например, о типологии фольклорного историзма), шире – о типологии фольклорного сознания» [3, 9].

Типологиялық жағынан қарастырғанда қазақ фольклорындағы жанрлардың Орта Азия халықтары фольклорында кездесетін жанр түрлерімен өзара ұқсастығы, үндестігі және кейбір өзіндік ерекшеліктері байқалып тұрады. Фольклорлық жанрлардың бір түрі қазақ халқы арасында жиірек айтылса, енді бір түрлері өзбек, тәжік, түркімендерде, тағы бір үлгілері қырғыз, қарақалшақ елдерінде көбірек кездеседі.

Ғалым Р.Бердібай «Салыстырмалы-тарихи әдістің мақсаты жеке фактілердің ұқсастығын немесе сәйкестігін анықтау ғана емес, ортақ заңдылықтар мен процестерді табу болмақ» [4, 3], – деуі жоғарыдағы пікірімізді одан ары тиянақтайды. Одан әрі ғалым фольклордағы ұқсастық пен сәйкестіктің типологиялық, генетикалық және тарихи-мәдени байланыстылық болып үш жүйеге бөлінетінін, мұның алғашқысы неғұрлым кең тараған тұрақты фактор болып есептелетінін айтады. Сонымен қатар туысқан халықтардың, дамуы жағынан түрлі сатыдағы (стадиядағы) жұрттардың, ұзақ уақыт бір-бірімен мәдени қарым-қатынаста болып келген көршілердің фольклорын салыстырып зерттеу де пайдалы жақтарын атап көрсетеді.

Фольклорлық сана уақыт пен кеңістікті, адамдар арасындағы қарым-қатынастар жүйесін, өмір мен өлімді, жақсылық пен жамандықты, қымбат пен арзанды өзінше бағалайды; өзіндік эстетикасы бойынша өмір материалын жинақтайды. Мұнда айтушының, жыршының ырқына бағынбайтын, объективті түрде тәуелсіз тұратын заңдылықтардың мәні күшті болады. Ауыз әдебиеті шығармасы халықтың ұғым-түсінігін тікелей көшірмей, оларды өзінше қалып-модельге түсіреді. Фольклор қаһармандарының іс-әрекеті әдетте ешбір нақтылы тарихи шындықпен дәлме-дәл келе бермейтіні осыдан. Фольклорлық санада көне түсініктер элементі ұзақ сақталады, оның көркемдік жүйесінде дәстүрлік сарыны басым жатады. Болмыс шындығынан гөрі қиялды, нақтылықтан гөрі әсірелеудің, анықтықтан гөрі шарттылықтың дендеп кететіні жалпы фольклорлық сананың дүниені реалистік

көркемдікпен танудан бұрын пайда болған құбылыс екенін сипаттайды. Ауыз әдебиеті шығармасы қалыптасқан дәстүр шеңберінде ғана жасалып, өмір кешеді, сақталады, дамиды, өзінің дүниетанымдық және эстетикалық негізі болып табылатын сол дәстүр шартына орай тиісті өзгеріске түсіп отырады. Көркемдік жүйесі мен элементтері қайталауларға, формулалыққа, тұрақтылыққа негізделетін фольклордың өз ішіндегі заңдылықтарды ескермей, оның ерекшеліктерін танып білу мүмкін емес.

Орыс фольклоршыларының еңбектерінде шешімін тапқан осы және басқа көптеген теориялық мәселелерді, методологиялық межелерді, биік талдау деңгейлерін меңгеру, солардың зерттеулерінде қалыптасқан қағидаларды ұлттық ауыз әдебиеті ескерткіштерін тереңірек тексеруге ұтымды пайдалану ғалымдарымыздың алдында тұрған уәзіпа [4, 4], - деп атап көрсетеді.

Күлдіргі әңгімелерді тарихи-типологиялық тәсілмен зерттеу керек екендігі барған сайын айқындалып келеді. Мәселен, түркі тілдес халықтардың біразында түрлі жанрда таралған күлдіргі әңгімелердің түбірін, даму жолдарын, эволюциясын, көркемдік сипатын – барлық қасиетін тану үшін кең салыстыруларға бармай болмайды. Әрине, олардың барлық тілдегі түрлерін түпнұсқадан оқып түсіну, ұқсастығы мен айырмасын егжей-тегжейлі тексеру жеңіл болмас. Бірақ қалай болғанда да, ауыз әдебиеті туындыларын жан-жақты зерттеу міндеті осыны талап етеді. Осыны ескере келіп ең жақын жатқан екі немесе үш халықтағы нұсқасын талдап көрсек, зерттеу жұмысының тынысы кеңейіп, адымы ұлғаятыны өзінен-өзі түсінікті.

Қазаққа Алдаркөсе, Қожанасыр, Жиренше шешен, Тазпа бала, Қылкеңірдек, Шибұт, Жарғақбас және Өзбекстан жеріндегі қазақтар арасында Көшірмеші, Лепірмеші, Өмірбек лаққа, Назар пұшық айтышты деген ел аузында айтылып жүрген әңгімелер өте көп. Олардың әлі жиналғаннан жиналмағаны, зерттелгенінен зерттелмегені көп.

Кейбір зерттеуші-ғалымдар Алдаркөсеге байланысты аңыз-әңгімелердің тек қазаққа ғана емес, ағайынды қырғыз, өзбек, қарақалпақ, түркімен халықтарында да кездесетінін айтып: “Осы елдердің айтылатын аңыздарының бәрінде де Алдаркөсе халық ұлы, көпшілік атымен күреске шыққан, қанаушы тап өкілдерімен алысып өткен азамат бейнесінде жағымды образы жасалады” [5, 142–145], – деген ой-шікірін білдіреді. Ал көрші өзбек ауыз әдебиетіндегі сатиралық ертекерді зерттеген ғалым Комил Имомов: “...хатто шундой эргаклар борки, улара Куса фақат салбий қахромон сифатида акс эттирилади” [6, 81] – дейді де, Алдаркөсе жайындағы айтылған әңгімеде оның еңбекші халық өкілі екендігін айтады. Мысалы: “Эргак вариантида у оддий камбағал кишлоқ халқ вакили сифатида талқин этилса, достонларда сарой амолдорлари Даллининг бақовул бописи” [6, 81], – дейді.

Өзбек ауыз әдебиетіндегі сатира және юмор жанрын зерттеген ғалым Хошимжон Раззоқов: “Босилиб чиққан китобларда Алдаркуса образини камситиш, халқчил томонларини паслатиб, алдамчи, фирибгар сифатида

курсатишга уринилишига қарамай, барибир бу образ эксплуататорда уч олуачи меҳнатгач омма вакили сифатида яққол кузга топланади [7] – деп, Алдар көсе бейнесіне толық мағынада дұрыс қорытынды жасайды.

“Узбек халқ эртақлари” атты жинақта “Қириқ елғон”, “Алдаркусанинг уйланиши”, “Алдаркуса билан савдогар”, “Йуқолган дуниелар орасида”, “Алдаркуса билан имом”, “Халол молим” [8] т.б. күлдіргі әңгімелерде Алдар көсе образы әділетсіз хан, би, болыс, саудагер, имам сияқтыларды әзіл-оспаққа айналдырып, әжуа-сықақ етеді. Алдаркөсе оқыған, білімді, көп білетін дарын иесі болып суреттеледі.

Өзбек ауыз әдебиетінің көне жанрлары дастан, қиссаларда да Алдаркөсе образы жағымсыз кейіпкер бейнесінде суреттеледі. Тіпті Алдаркөсе атымен ғана емес, “алдар”, “аер”, “куса”, “елғончи” эл оғзига тушпан исенкор, хушчақчақ [6, 8] сатиралық кейіпкер түрінде бейнеленеді.

Өзбек фольклортану ғылымының негізін салған фольклоршы Ергеш Жуманбулбулулының орындауы бойынша жазып алған “Ойсулув” [9] дастаны прозамен баяндалған. “Ойсулув” дастанында Алдаркөсе “аер”, “елғончи” бейнесінде берілген.

“...аер Куса қирқ айери билан пешвоз чиқиб, Пахлавон Қайсарга айтди. Кунботирнинг ев-яроғини, тулшар отини, қириқ йигитининг хам ев-яроғини билан минадиган отини улжа олдим, узини банди қилдим. бари Аскартоғнинг ғорида маст булиб етибди. Лашкари тоғнинг нариги ошувида қуниб етган эмиш. Хайдаб борсангиз, оқшом етасиз, Кунботирни банди қилиб боғлаб оласиз, ундан кейин муродингизга етасиз. Бизнинг хизматимиз шу булди” – деди [9, 12]. Осы сюжетте Алдар көсенің бейнесі жан-жақты суреттеледі. Өзбек әдебиетіндегі ертегілерде Алдар көсе, көбінесе, жеңіске жетіп, үстем болып көрінсе, ал көлемді эпикалық дастандарда уақытша ғана алдаумен жеңіске жетеді, соңында оның сыры ашылып, жеңіледі, қолға түседі.

Алдаркөсенің бейнесі қазақ, қырғыз, түркімен халықтарының ауыз әдебиетінде негізінен жағымды кейіпкер, ұнамды образ түрінде суреттеледі. Қазақ-қырғыз әдебиетінің байланысын зерттеген ғалым А.Мусиновтың пікіріне қарағанда да қазақ пен қырғыз халықтарының әдет-ғұрпы, салт-санасы, ұлттық ерекшелігі жағынан да бір-біріне өте жақын, туыс боп араласып кеткендігін тарихи да әдеби байланысын ғылыми негізде дәлелдейді: “Казахи и киргизы - народы у которых необыкновенно развитого искусства словесного творчество. Или созданы удивительное по глубине своего содержания, идейный направленности, художественному произведения больших и малых жанров фольклора. Общность в фольклоре, а точное, в эпосе в бытовом фольклоре (обрядовые песни, айтысы и т.д.) пословица говорит об исторических корнях братства этих народов” [10, 50–51].

Қорыта айтқанда, қазақ фольклортану ғылымы мен әдебиет тарихы саласында күлдіргі әңгімелер және олардың кейіпкерлері туралы зерттеулер

жазылғанымен, оның толықтай игерілмегендігі белгілі. Шебер айтылған күлдіргі әңгімелер – қоғам өмірінде болған өзгеріс, құбылыстарды жіті көзбен байқап, бақылап айтылған халық ойының жемісі, қорытындысы. Негізінен ауызша сақталған күлдіргі әңгімелер жаңа дәуірге сай, жаңа мазмұн, түр тауып жаңарып, жаңғырып отырады. Қазақ күлдіргі әңгімелерінің бүкіл түрік халықтарының күлдіргі әңгімелерімен тікелей байланысып, дамып келе жатқандығы типологиялық негізде салыстыра зерттегенде анықтала түсетіндігін байқаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Храпченко М.Б. Типологическое изучение литературы и его принципы. –В кн.: Проблемы типологии русского реализма. – М., 1969. с. 12.
2. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение, – Ленинград, 1979, – 495 с.
3. Путилов Б.Н. Методология сравнительно-исторического изучения фольклора. – Ленинград, 1976, – 243 б.
4. Қазақ фольклорының типологиясы. Сөз басы. Р.Бердібаев. – Алматы, Ғылым, 1981. 374 б.
5. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Жоғарғы оқу орнының студенттеріне арналған оқулық, өңделіп, толықтырылып, үшінші басылуы. – Алматы, Мектеп, 1974.
6. Имомов К. Ўзбек сатирик эртаклари. – Тошкент: Фан, 1974.
7. Раззоқов Хошимжон. Ўзбек халқ оғзаки ижодида сатира ва юмор. – Тошкент: Фан нашриети, 1965.
8. Ўзбек халқ эртаклари. – Тошкент. 1965.
9. "Ойсулуд" дастонлар. Қуп тумлик. Тошкент. Ғ.Ғулам номидаги адабиет ва саноат нашриети. – Тошкент, 1984.
10. Мусинов А. Казахско-киргизские литературные связи. – Алматы: Ғылым, 1974.
11. Күлдіргі әңгімелердің түркі халықтары фольклорында зерттелуі туралы // Түркология журналы, №3-4, 2009. 65-72-66.

REZUME

ZH.TANAUOVA (Turkistan) THE COMPARATIVE-HISTORICAL METHOD - A NECESSARY WAY TO DETERMINE THE PROPERTIES OF THE FOLK HERITAGE

A comparative study carried out in different forms and for different purposes is used in a variety of theories, opinions, conclusions from the homogeneous to the concepts of the phenomena of temporal and spatial differences. The article deals with this method relative to the ridiculous stories.

Х.М.ТҮРСҮН
Қ.БАЗАРБАЕВ

СЕРАЛЫ ЛАПИННИҢ КӨЗҚАРАСТАРЫНДАҒЫ «ИСЛАМДЫҚ
СОЦИАЛИЗМ» МОДУЛІ

В данной статье рассматриваются политические взгляды видного представителя национальной элиты Туркестанского края в начале XX века в борьбе против колонизации. Раскрываются причины альтернативного предложения его концепции «Исламский социализм» при модернизации туркестанского общества большевистской властью.

Bu makalede, XX.yüzyıl başlarında Türkistan Bölgesi'nde sömürgecilğe karşı mücadele eden tanınmış milliyetçilerin biri olan Seralı LAPİN'in siyasî görüşlerine yer verilmekte ve onun bolşevist iküdanni yardımıyla Türkistan toplumunun modernize edilmesinde İslam Sosyalizmi fikrinin uygulanış nedenleri ele alınmaktadır.

Түркістан ұлттық элитасының көрнекті өкілі Сералы Лапин (1868 – 1919) ұлт-азаттық қозғалыста саяси күрескерлігімен танылған тұлға ғана емес, ол осы саяси күрестің идеялық бағыт-бағдарын айқындауға үлес қосқан ойшыл болғандығы назардан тыс қалып келеді. Оның үстіне, соңғы жылдары қалыптасқан ғылыми тұжырымдар кеңестік тарихнаманың «Шуро-и-ислам», «Шуро-и Уламо» ұйымдарының әлеуметтік негізі үстем тап өкілдері мен дінбасылардан құралған, «панисламизм» идеясын көтерген ұйымдар деген бағасының мүлде теріс екендігіне көз жеткізуде [1, 47].

1917ж. Ташкентте 16-21 сәуір аралығында «Шуро-и-ислам» ұйымының ұйымдастыруымен өткен Бүкілтүркістан мұсылмандарының бірінші съезінің күн тәртібіне Уақытша үкіметке қатынас, Ресейдің болашақ мемлекеттік құрылысы, Құрылтай жиналысына сайлауға әзірлік сияқты зәру мәселелермен бірге жергілікті діни мекемелердің қызметі, медреселер мен вакуфтардың жайы сияқты діни мазмұндағы мәселелер де қойылды. Осы съезде Уақытша үкіметке қатынас мәселесі талқыланғанда С.Лапин «оған мұсылмандардың өзін-өзі билеу құқығын қамтамасыз ету тілегін теріске шығармайтын болса ғана қолдау көрсету керек» деген ұсыныс білдіреді. Бұл мәселенің Құрылтай жиналысында түпкілікті шешімін табатынын ескерген делегаттар Уақытша үкіметке қолдау көрсететті [2].

Патша өкіметінің дін істерін жергілікті әкімшіліктің билігіне беріп қоюын әділетсіздік деп бағалаған С.Лапиннің ұсынысымен Түркістанда дербес діни басқарма құрылсын деген шешім қабылданды. Бұл шешім Түркістанда мұсылмандық діни басқарма - мүфтиліктің құрылуы жөнінде 1914 ж. Мемлекеттік думадағы мұсылман фракциясының ұйымдастыруымен өткен Бүкілресейлік мұсылмандар съезінің шешімі аяқсыз қалмай, жүзеге асуы тиістігіне негізделді [3].

С.Лапиннің көзқарастарындағы бұндай діни бағдар оның саяси ұйым құруға қатысты әрекеттерінде нақты көрініс тапты. 1917 ж. 10 шілде күні Ташкент қаласындағы Беклер-Бегі мепітінде 25 мыңға жуық адамның қатысуымен өткен митингі кезінде С.Лапин өзінің «әрқашанда таза мұсылмандықты, шариғат қағидаларын жоғары тұтатындығын алға тартып,

мұсылмандардың өзін-өзі билудегі заңды құқығын қамтамасыз етуде бар күш-жігерін аямайтындығын мәлімдеп», халықты да осы бағытта болып, бір ұйымға бірігуге шақырды. Митингіге қатысушылар бұл ұсынысты бірауыздан қолдап, жаңадан құрылған ұйымды «Шуро-и-уламо» («Дін иелері кеңесі», «Ғұламалар қоғамы») деп атауды ұйғарды [4].

С.Лапин жетекшілік еткен «Шуро-и-уламо» ұйымының әлжуметтік өзегін дінбасылар – молдалар, ишандар мен медреселердің ұстаздарының құрауы мүшелерінің басым бөлігі демократиялық ағымдағы зиялылардан тұрған «Шуро-и-ислам» ұйымына қарағанда оған біршама діни сипат берді. Әрине, бұл фактор ұйым қызметінің мазмұнынан да көрініс тапты. Осындай себептермен де «Шуро-и-уламо» ұйымы сол кездегі саяси лексикада қадимшылар (ескішілдер), ал «Шуро-и-ислам» ұйымы жәдидшілер (жаңашылдар) ұйымы деп атала бастады.

«Шуро-и-уламо» ұйымының жергілікті бөлімшелерін ашуда діндарлар белсенділік танытты. Айталық, осы жылдың пілдесінде Қоқан қаласында ұйымның бөлімшесі ашылды [5, л19]. Ал Самарқанда ұйымның бөлімшесі ашылмағанымен жергілікті «Иттифақ» («Одақ») ұйымы «Шуро-и-уламоға» ізгі ниетте болды [6, л2.]. Сырдария облысында ұйымның бөлімшесі құрылмаса да облыста С.Лапиннің ұстанған бағытын қолдаушылар көп болды [7].

Шілде айының соңында өткен Ташкент қалалық думасы сайлауына түрлі партиялар мен қоғамдық ұйымдар атынан 16 тізім ұсынылса, солардың арасында «Шуро-и уламо» жеңіске жетіп, думадағы 102 орыннан 62, социал-демократтар 5, эсерлер 24, «Шуро-и-ислам» 11 орын иеленді [8].

Бұл деректер «Шуро-и улеманың» қалалық думадағы орынның тең жарымынан астамын иеленуінің сыры неде? - деген заңды сұрақ туғызады. Оның сыры біздің пікіріміз бойынша, «Шуро-и Улема» атынан өлкедегі отарлық билік өкілдерінің де көптеп ұсынылуы болды. Жергілікті пенуіктердің тізімге көптеп енгізілуі сайлау барысында әкімшілік ресурстар арқылы ықпал жасау орын алды деген қорытынды жасауға негіз болады.

«Шуро-и-Улема» саяси ұйым ретінде Ташкент қаласында өз қызметін кең өрістетті. Ұйым өлкенің қоғамдық-саяси өміріне белсене араласа бастады. Осы жерде ұйымның сипатына қатысты атап өтерлік бір жайт, «Шуро-и-Улема» европалық үлгідегі саяси партия болмаса да саяси партияға тән ұйымдық, құрылымдық белгілері болды. Олай дейтініміз, С.Лапин жетекшілік еткен «Шуро-и-уламо» ұйымы саяси шешімдерге бастамашыл болып, өлкеде жұмысшы-солдат депутаттары кеңесінің бар билікті қолына алу үшін революциялық комитет құруына батыл қарсылық танытты. Сол үшін де Түркістан өлкесі мұсылмандарының съезін шақырды. 17-20 қыркүйекте Ташкентте өткен съезге 500 ден астам өкіл қатысып, өлкедегі саяси ахуал, Түркістанның болашақ саяси құрылысы, жер мен суды пайдалану жайы, азық-түлік, сот, оқу-ағарту ісі, мешіттерді басқару, вакуф, земство, мұсылмандық саяси партия құру, Құрылтай жиналысына сайлау мәселелерін қойды.

Съезде Түркістан федеративті республикасының саяси құрылымы мәселесінде С.Лашиннің ұсынысы бойынша қабылданған қаулыда «Түркістан федерациясындағы заң шығару билігі жалшыға бірдей, құпия дауыс беру арқылы 5 жылға сайланған түркістандық парламенттің қолында болады. Оған Түркістан өлкесінде тұратын барлық халықтардан теңдей өкілдер сайланады. Түркістан парламентінің заң шығару функциясы Ресей республикасының негізгі заңдарымен және шариғат талаптарына сай үйлестірілуі тиіс... Тапкент қаласында Түркістан Федерациясының «Маһками шариғат» деп аталатын сенаты болады. «Маһками шариғат» Түркістан Федерациясының жоғарғы сот мекемесі қызметін атқарумен қатар, заңдарды жариялау мен түсіндіру құқығына иелініп, олардың шариғат талаптарына қайшы келмеуін қадағалайды, сондай-ақ барлық мемлекеттік мекемелер мен оның лауазым иелерінің және сот мекемелері мен оның қызметкерлерінің дұрыс қызмет етуін бақылайды. Сенат («Маһками шариғат») төрағасы «шейх-ул-ислам» (бас прокурор) деп аталып, Түркістан федерациясында заңдардың орындалуына жауап береді» [9].

«Шуро-и-уламо» ұйымы ұстанған Түркістан өлкесінің болашақ мемлекеттік құрылымының осы модулі жөнінде М.Шоқай «Ғұлама қоғамы» («Шуро-и-уламо») мәселеге басқашалау тұрғыдан келді. Революцияны, яғни Ресейдегі мемлекеттік тәртіптің өзгеруін «Ғұлама қоғамы» сонау Әзіреті Осман заманынан бері мұсылман халықтарының тарихында болып көрмеген әл-хулафа әр-рашидун мемлекеттік құрылысын қайталау кезеңі демекші болды. ... Сералы Лашин өз қоғамы атынан Уақытша үкіметтің Түркістан комитеті жанынан Түркістанда «Маһками шариғат» («Шариғат соты») деген атпен депутаттар мәжілісін (сенат) құрып, Бүкілресей құрылтай жиналысы мен Бүкілресей парламенті тарапынан Түркістанға байланысты шығарылып жатқан заңдардың осы шариғат мекемесіне бағынуын талап етті. Бұл мұсылмандық көзқарас тұрғысынан алғанда өте жақсы ұсыныс еді. Бірақ ол жас баланың «аспандағы айды алып бер» деген далбасасына ұқсайтын. Мұндай мықты мұсылмандық идеяны жүзеге асыру үшін Түркістан ең алдымен Ресейге бағыныштылықтан біржола құтылуы керек еді. Алайда «Ғұлама қоғамы» ежелден ұлттық ұйымдарымыз армандап келген Ресей Федерациясы ішінде автономия беруді ғана талап етті» [10, 273] деп бағалады.

Түркістан ұлт-азаттық қозғалысында осы екі ұйым түрінде пайда болған саяси жолайрыққа С.Лашиннің өлке мұсылмандарының мүддесін қорғауда шариғат қағидаларын басшылыққа алу талабы негіз болды. Әрине, белгілі бір саяси күштердің ортақ көзқарасын білдірген С.Лашиннің бұл талабын оның жеке басының мүддесі болса оның соңынан ешкім ермеген болар еді. Осы екі саяси ағымның теке-тіресі 1917 жылдың қарашасында Түркістан мұхтариятын жариялар кезде де анық байқалды. С.Лашин бастаған «Шуро-и-уламо» ұйымы мүшелері Түркістан автономиясын жариялауға ерте, оны орыс революциялық демократиясы өкілдерімен келісе отырып жариялау

керек деген пікір білдірді [11, 3-п.]. С.Лапин мұсылмандар съезіне мынандай шарттар қойды: «1. Өлкедегі билікті іс жүзінде қолына алған орыс демократиясының өкілдеріне қарсы дұшпандық іс-қимылдар жасалмасын.

2. Түркістан автономиялы республикасының Уақытша үкіметі өз қызметін барлық жағынан шариғат қағидаларына үйлестіріп жүргізісін.

3. Автономияны жүзеге асыру бейбіт түрде жүрсін, қантөгіске жол берілмесін» [11, 4-п.].

Съезде С.Лапин Түркістан автономиясының жариялануын ертерек деп санағанымен оған қарсы емес екендігің, өз ұсыныстары қолдау тапса Түркістан автономиясы нағыз әділетті мұсылмандық мемлекеттік құрылым болып, халық сеніміне ие болады деп мәлімдеді. Бұл ұсыныстарға делегаттардың бір бөлігі қолдау танытып, Түркістан мұхтарияты халқының 98 пайызы мұсылмандар болатын аймақта жарияланып отырғандықтан автономия ислам дінінің қорғаушысы болуы керектігін алға тартты. Сонымен қатар Түркістан автономиясының аяғынан тік тұруы С.Лапин ұсынғандай бейбіт өмір жағдайында ғана нәтижелі болатындығын, сондықтан кеңестермен келіссөздер жүргізу арқылы Түркістан автономиясын қантөгіссіз құру керектігін делегаттар қолдады [11, 5-п.].

Осы жерде айта кетерлік бір жағай, өлкеде билікке қол жеткізген Түркістан мұхтариятына қатысты «Шуро-и-уламо» ұйымы мүшелері қатысқан Ташкент қалалық думасының мәжілісінде социал-революционерлер (эсерлер) мен социал-демократтар (большевиктер) арасында қызу пікірталас жүрді. Эсерлер Түркістан мұхтариятына ізгі ниетте екендіктерін, егер оған көмек керек болса қол ұштарын созуға әзір екендіктерін танытты. Ал большевиктер болса, Түркістан мұхтариятын мойындамайтындығын білдіреді [12].

Ал С.Лапин Өлкеде қалыптасқан қосөкіметтік жағдайдың қантөгісті қақтығысқа ұласып кетпеуіне қатты алаңдаушылық танытып, Түркістан мұхтариятының Уақытша үкіметінен қарқынды, нәтижелі жұмыс талап етті. Азық-түлікпен қамтамасыз етуді жолға қойып, тұрғындарды төніп келе жатқан ашаршылық апатынан құтқару жолында шұғыл іс-шараларды ұйымдастыру қажеттігін ұсынды. Тез арада Түркістан Құрылтай жиналысын шақырып, онда Түркістандағы қосөкіметтілікті, екі өкімет арасындағы текетіресті доғарып, бейбіт өмірге бастайтын билік органын құру жөнінде дабыл қаға бастады. Сонымен қатар ол Түркістан мұхтариятының үкіметіне билікті атқаруда шариғат негіздерін басшылыққа алу керектігі жайында, сонда ғана Уақытша өкімет өзінің мұсылмандар мүддесін қорғайтындығын көрсетеді деген мәлімдеме де жолдады [13 л.78].

Түркістан мұхтариятының Уақытша үкіметі 1918 жылдың қаңтарында Ташкенттегі кеңестер билігімен байланыс орнатуға талшынып, оған бірлескен съезд өткізу жөнінде ұсыныс та түсірді. Бірақ мұндай ұсынысты кеңестік билік ескерусіз қалдырды. Себебі, Ташкентте бұл кезде Қоқанда жүріп жатқан этносаياسي процестерді дұшпандық әрекеттердің көрінісі деп бағалаған пікір

қалыптасқан еді. 1917 ж. желтоқсанның бас кезінде Ташкенттегі кеңес өкіметіне Түркістандағы жағдай жайында Москва әскери округынан «Контрреволюциялық элементтер мұсылман буржуазиясы мен қараңғы түңектегі мұсылман бұқарасына арқа сүйеге талшынуда. Буржуазиялық-чиновниктік элементтер мұсылман ұлтшылдарымен бірге өткізген Қоқандағы съезінде Түркістан автономиясын жариялап, казактардың «Оңтүстік-шығыс одағына» кіру жөнінде қаулы қабылдады. Ресейдің еуропалық бөлігіндегі жағдайға байланысты олардың ұлттық негіздегі басқа да ұйымдарға кіруі ықтимал» [14, 42.] деген мәлімдеме түскен еді.

Түркістан мұхтарияты Уақытша үкіметінің жергілікті халық мүддесін қорғаудағы әрекетіне қарамастан С.Лашин оны әрекетсіздігі үшін сынап, 1918 ж. қаңтарынан бастап «Шуро-и-уламо» Түркістан мұхтариятын қолдаудан бас тартады деген мәлімдеме таратты. Ол Уақытша үкімет мүшелерін атаққұмар деп айыптап, «Шуро-и ислам» ұйымының саяси ұстанымдарымен келіспейтіндігін 5 қаңтар күні өзінің жетекшілігімен өткен Ташкенттегі Жұма мешітінде «Шуро-и-уламо» ұйымының жиналысында [15] білдірді және 10 қаңтарда Ташкентте мұсылмандар митингісінде ұйымдастырып, Өлкедегі кеңестік билік пен Түркістан мұхтарияты арасындағы текетірес қантөгіске әкеліп соқтырады, одан халық зардап шегетіндігін мәлімдеп, қиындықтан шығудың жолы ретінде Ташкентте Түркістан мұхтарияты мен Өлкелік халық комиссарлары кеңесі бірігіп халықтық автономия құруы керек деген ұсыныс жасады [16].

С.Лашиннің өлкеде саяси билікті әлжуметтік және ұлтаралық қақтығыстарсыз орнату жайындағы осындай ұсыныстарын жинақтап, 1918 ж. 17 қаңтарда «Орыс социалистеріне «Улеманың» Ташкент ұйымы атынан» деп аталатын мәлімдеме жолдады [11, 3-10 ш.]. Т.Котюкова осы мәлімдеменің авторы С.Лашин болуы мүмкін деген болжам жасайды [17, 23]. Лашиннің түрлі саяси параларда сөйлеген сөздері мен жасаған мәлімдемелерінің мәтінін салыстыра талдау арқылы аталған мәлімдеменің авторы С.Лашин деген қорытындыға келдік. Мәлімдемедегі көтерілген идеялардың сабақтастығы, ұсыныстардың бірізділігі және жазу стилінің бірегейлігі біздің осындай тұжырым жасауымызға негіз болды.

Өлкелік халық комиссарлары кеңесінде социал-революционерлер билеуші партия болғандықтан мәлімдеме орыс социалистеріне арналды. Аталған құжаттан С.Лашиннің өлкедегі билікке қатысты саяси көзқарастары барынша толық көрініс тапқан. Қайраткер мәлімдемесінде «Ислам мен социализмнің арасында өзара үйлесімділік барын» діни қағидаларды салыстыра талдай отырып негіздейді және «ислам, өмірлік жаратылым туралы ғылым ретінде қалыптасып, сүреңсіз христиандық кертартпалықты алмастырды және өзінің негізіне адам табиғаты мен адами қатынастарды тануды алып, әлемді парасатты ғылыми жолға түсірді» дей отырып, «европалық империализм өз кезегінде еркін ислам әлемін өзіне бағындыру үшін аяусыз да белсенді күрес жүргізіп жатқанда, Еуропаның өзегінде қазіргі

Ресейден көрініс ташқан социализм туралы ілім қалыптасып, мұсылмандық Шығыспен бетпе-бет келді» деген тұжырым жасайды. Өз мәлімдемесінде ислам мен социализмнің бірлесіп өмір сүруі үшін Кеңестер билігін Түркістан мұхтариятымен ымыраға келіп, «халықтық өкімет құруға» шақырды. С.Лапиннің исламдық социализм идеясы осы екі қоғамдық құрылымдардың ұқсастықтарын, ортақ ұстанымдарын іздестіруінен де көренеді. Ислам діні мен социалистік ілім еңбекші бұқараның мүддесін көздейтінің, екеуінің де империализмнің қас жауы ретінде адамды адамның қанауына, ұлтшылдыққа, яғни бір ұлттың екінші ұлтқа үстемдік етуіне қарсы тұратынын, социализм «Барлық жер еңбекшілердікі» десе, исламда «Жерді Алла жаратқан, оны кім өңдеп, тер төксе ол соныкі» дейтін қағидаларын алға тартады.

Оның «Ресейдегі саяси-әлжуметтік революцияның қысымы нәтижесінде Түркістан мұсылмандарының қасіретті жағдайға душар болуы мені социалистерге қалыптасқан ахуалдан шығудың, өзара түсініспеушіліктерді шешудің жолдарын көрсетуге итермелеп отыр» деген сөздері мәлімдеменің жазылу мақсатын танытады. Ол «Мұсылмандық Шығысқа еуропалық елдердің ішінде бұрынғы патшалық Ресей полициялық-миссионерлік әрекетімен орасан зардап әкелді» деп отарлық биліктің пынайы бейнесін әшкерелейді. С.Лапин Түркістанда бірінші дүниежүзілік соғыстан туындаған мәселелерді де назардан тыс қалдырмады. «Әлемдік соғыстан туындаған Ресейдің ішіндегі оқиғалар мұсылмандар санасына еуропалық арам пиғылдың сейілетіні жайлы сенім ұялатты. Еуропалық арам пиғыл революциялық демократияның «Анексиясыз, контрибуциясыз бейбітшілік және халықтардың өзін-өзі бижуі қамтамасыз етілсін» деген ұран бойынша күйреуі тиіс. Мұсылмандар сіздердің бұл ұрандарыңызды зор қуанышпен, өздерінің пайғамбарларының бұдан 1336 жыл бұрын «Әлемде құлдық, адамды адам қанау болмасын, жер бетінде Алла атымен әділдік орнасын» деп жазылған жасыл туын көтеріп қарсы алды» деген тұжырым жасай отырып, «Түркістан мұхтариятын жариялауда өлке мұсылмандары Ислам қағидалары негізінде өзін өзі басқаруға үміттенді. Осы уақытқа дейін орыс қоғамының буржуазиялық пиғылдағы тобының ойында Түркістан мұсылмандары автономиялы бола алады деген пікір болмады» деген саяси бағамен сабақтастырады. Осыған байланысты оның социализмдегі таштық ұстанымдарының мұсылмандық ұғымдағы баламалары туралы салыстырулары да қызықты болып келеді. «Естеріңізде болсын - мұсылмандар арасынан сіздер жұмысшыларды немесе кедейлерді табарсыздар. Шынында, олар сіздермен көп жағдайда келіскенімен шариғаттан ешқашан бас тартпайды, өйткені ол ең алдымен мұсылман және ислам ілімінің дұрыстығына сенеді. Бұдан шығатын қорытынды біреу: пындығында, Сіздердің үміттеріңізге негізделген идеяларыңыз ислам елдерінің әлдебірінде жылдам әрі жеңіл іске асуы мүмкін, тек бір ғана жағдайда, егер олар сіздердің мәзірлеріңіз бойынша емес, шариғаттың

ұстанымдарына негізделген мұсылмандардың дегені бойынша атқарылса ғана» деген тұжырым жасайды.

Ендігі мәселе, өлкедегі саяси-әлеуметтік текетіресті болдырмау үшін не істеу керек? Лапин бұл мәселеге қатысты мынадай ұсыныс жасайды: «Қантөгіске жол бермеу үшін өлкеде таза мұсылмандық автономия құру қажет. Бұл автономия үкіметімен қатар өлкеде Ресей республикасының органы – Халық комиссарлар кеңесі болсын, оған өлкедегі мұсылман емес тұрғындарды басқару жүктелсін. Мұсылмандық автономияның басқармасы Исламдық социализм принциптері негізінде құрылып, өлкедегі сауда мен өнеркәсіпті бақыласын, еңбекші бұқараны өсімқорлардан, мүлікті таптан қорғасын» дей келіп, «Бірақ бұл жағдай барлық Ресей республикасы социалистік болғанда ғана мүмкін» болатындығын атап көрсетеді.

Сол сияқты ол болашақ «Мұсылман автономиясын басқару қатаң исламдық социализм негізінде құрылуы керек, яғни өлкеде капиталдың өсуіне жол бермеу, сауда мен өнеркәсіпке бақылау орнату, жұмысшы тапты өсімқорлық қанаудан қорғау үшін күштеу арқылы ауқатты топтардан «зекет» пен «ұшыр» алып, ол табысты шарифат талаптарына сай жұмысшылар мен кедейлердің мұқтаждарына жарату» керектігін алға тартады. Демек, осыған байланысты С.Лапиннің шарифаттың экономикалық құндылықтарын нарықтық қатынастардағы «қосымша құн» теориясы мен кеңестік жоспарлы экономиканың негіздеріне балама ретінде ұсынғандығын көрміз. Сол сияқты Түркістан автономиясының федерациясының әлеуметтік-экономикалық құрылымында шарифаттың ұстанымдарына сай жұмысшылардың тұрмысын жақсартуға және жұмысшы еңбегін реттеуге қатысты арнайы заң қабылдануы керек екендігін де алға тартты.

Осы құжатта С.Лапин Түркістан ұлт-азаттық қозғалысының беделді саяси ұйымының атынан өлкедегі саяси билікті қайта құрудың модулін ұсынып, оны ұйымдастырудың негізгі қағидаларын 14 тармаққа жіктеп көрсетеді. Атап айтқанда, Түркістандағы басқару формасын айқындау мақсатында Ташкент қаласында Құрылтай жиналысын шақыру ұсынылады (1 тармақ).

Осы Түркістан құрылтай жиналысы өлкедегі саяси басқару формасын айқындағанға дейін Сырдария, Ферғана, Самарқанд және Закаспий облыстары Ресей Федерациясының бір бөлігі ретінде қалып, бұл облыстарды қоныстанған мұсылмандардың ішкі өмірі шарифаттың әлеуметтік принциптері мен ережелерін басшылыққа алатын, Ресей республикасының Түркістан мұсылман федерациясы басқарсын (3 тармақ). Осылайша С.Лапин өлкенің болашақ саяси құрылымын біртұтас ұлттық бірлік емес, көпұлтты Түркістан мұсылман федерациясы түрінде қарастырады және ол федерацияның Уақытша халықтық үкіметі құрылып, ол мемлекеттік меншікке, бюджетке иелік жасайтын болады (10, 11, 12 тармақтар).

Ол Түркістан мұсылман федерациясының Уақытша үкіметі Ресей республикасының федерацияларымен бірге көрші елдермен де сауда-

экономикалық келісімдер мен шарттар жасауға, сол сияқты бірінші дүниежүзілік соғыста соғысушы мемлекеттер арасында бітім жасауға байланысты өткізілетін халықаралық конференцияларға өз делегаттарын жіберуге құқылы екендігін де атап көрсетті (13, 14 тармақтар).

Осы мәлімдемеде ұсынылған қағидалардың кейбірі сол кезеңдегі қалыптасқан саяси ахуалда түркістандықтардың ұлттық мүддесіне сай келе бермегендігі айқын еді. Мысалы, осы мәлімдеменің 9-бабында «Патша өкіметінің жергілікті халықтан саяси әрекеттері үшін күшпен тәркілеп алған жерлерден басқалары, орыс қалалары мен қоныстары орналасқан жерлер және орыс шаруаларының жер үлестері орыс азаматтарының игілігі болып табылып, Ресей республикасы үкіметінің қарауына өтеді» деген қағиданы ымырашылдықты - қазіргі саяси терминологиямен айтсақ толеранттықты басшылыққа алғандық деп қабылдауға болады. Лашиннің бұл әрекеті ұлттық мүддеден бір адым кейінге шегіну болғанымен, стратегиялық жағынан қоғамды жаңғыртуды әлжуметтік сілкіністерсіз іске асыру тұрғысында бір адым алға жылжығандық болды.

Осы мәлімдемедегі тұжырымдардан түркістандық элитаның көшбасшыларының бірі ретіндегі С.Лашиннің саяси көрегендігі анық байқалады. Ол социалистердің идеялары мұсылман елдерінде шарифат қағидаларымен үйлесімділік тапса, онда биліктің террорлық жолға түсуі ықтимал. Бұндай жағдайда ондаған миллион мұсылмандар патша өкіметі кезінде де болып көрмеген қасиетті соғыс «ғазуат» жариялауы мүмкін дегенді айтқан еді. Түркістан мұхтариятының қуып таратылуы мен одан соңғы кезде кең өріс алған азамат соғысы, басмашылық қозғалыстардың шынайы себебін Лашин алдын-ала болжай алды. Сол сияқты, қайраткердің саяси көрегендігі ретінде Түркістан өлкесінің унитарлы мемлекет бола алмайтындығын анық сезініп, оның болашағын федерациялық құрылым ретінде көре алғандығы. Бұл идея түркістандық ұлттық элитаның Лашиннен кейінгі көрнекті өкілдері Т.Рысқұловтың саяси көзқарастарында «Түркі республикасын» құру түрінде, С.Қожановта Түркістанды Ортаазиялық федерацияға айналдыру түрінде көрініс тапқанымен түшкілікті шешімді кеңестік билік ұлттық-территориялық межелеу арқылы іске асырды.

Түркістанда шексіз билікке ұмтылған орыс социалистеріне жолданған мәлімдемедегі улемашылардың ұстанған басты концепциясы отарланғанға дейінгі Түркістанның «исламдық басқару түрін» жаңа жағдайда қалпына келтіру болды. Мемлекеттік басқару аппаратын ұйымдастыру қағидасынан орын алған бұл ерекшеліктің мәні - «Махкама-и-шария» институтын енгізіп, оған жалпы мемлекеттік заңдардың жасалуы мен орындалуын шарифат тұрғысынан қадағалайтын өкілеттік беруден туындады.

Түркістан ұлт-азаттық қозғалысында елжүзі саяси күшке айналған бұл саяси ағым – жеке дара құбылыс емес еді. XX ғ. бас кезінде Түркияда (Кіші Азияда деген дұрыс бола ма?) кең өріс алған жастүріктердің саяси ұстанымдарына «Мұсылмандар лигасын» қолдаған, басқару органдары

шейхтар мен улемдардың қолында болған «Бауырлас мұсылмандар» («Альахай» аль-мухамедди) партиясы ашық қарсы шықты. Олар мемлекеттік құрылымды қалыптастыруда «барлық заңдар мен қаулыларды жойып, шариғат заңдарын қалшына келтіруді мақсат етті» [18, л.19]. Ал жастүріктер қозғалысы идеологтарының бірі Ахмед Ризаның өзі «ислам әлеуметтік тұрғыда қарағанда прогреске қолайлы негіз болады», «исламда халифтың сайланбалығы қағидасы орныққан» және «халиф халықтың алдында жауапты» деген тұжырымдары арқылы ислам құндылықтарын қоғамды модернизациялау тетігі ретінде қарастыруға ұмтылады [19, 263.]. Негізінен жастүріктер «мұсылмандық құқықты европалық институттармен үйлестірудің мүмкіндігіне үлкен үміт артты және осы бағытты іске асыру әрекетін жалғастырумен болды» [20, 178]. Сол сияқты олардың бір бөлігі «прогреске тез және елеулі жетістіктермен қол жеткізу үшін европалық институттарды және Батыс елдері қоғамдық өмірінің нормаларын осмаңдық негізге көшіру» жеткілікті деп есептеді. [21, 203]. Демек, Кіші Азия жерінде пайда болған бұл идея Түркістанда одан әрі өріс алып, сунниттік басқару түрінің негізгі қағидаларының бірі – кеңесушілік қағидасын (аш-шұра) басшылыққа алуға ұласты. Демократиялық сипатымен ерекшеленген осы исламдық кеңесушілік қағидасы ХХ ғасырдың 50-80 жылдары бірқатар мұсылман елдерінің мемлекеттік құрылысында қолданыс тапты. Мысалы, Ливияда республикалық басқарудың ерекше түрі – жамахирия құруда осы қағида басшылыққа алынған. Жамахирияның өкіметтік билігінде сайланбалы халықтық конгресс пен комитеттер маңызды қызмет атқарған [22, 113-114].

ХХ ғасырдағы үлкен саяси-әлеуметтік сілкіністерге негіз болған ағымдардың арасында қоғамдық өмірде берік орныға алмағанымен қоғамдық-саяси ойдың жаңа белесі болып танылған Сералы Лашиннің «исламдық социализм» концепциясы оны Түркістан ұлттық элитасы ойшылдарының алдыңғы қатарына қояды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Рүстемов С. «Шуро-и Улема» ұйымының құрылуы мен қызметі //Қазақ тарихы. 2004. №6 (47-52 б)
2. Улуғ Туркистон. 1917. 25 сәуір.
3. Улуғ Туркистон. 1917. 29 сәуір.
4. Улуғ Туркистон. 1917. 23 шілде.
5. РГАСПИ. Ф.71, опись 34, д.1745
6. РГАСПИ. Ф.71, опись 34, д. 1600
7. Бірлік туы. 1917. 20 қазан.
8. Улуғ Туркистон. 1917. 4 тамыз.
9. Туркестанский курьер. 1917. 11 ноября.
10. Шоқай М. Таңдамалы. 2 т. – Алматы, «Қайнар», 1999. –520 б.
11. ӨРООМ. 39-қ., 1-т., 11-іс
12. Улуғ Туркистон. 1917. 16 желтоқсан.
13. РГАСПИ. Ф.71, опись 34, д. 1632
14. Победа Октябрьской революции в Узбекистане. Сборник документов. Т.2. –Ташкент, 1963.
15. Бірлік туы. 1918. 18 қаңтар.

Х.М.Турсун, Қ.Базарбаев. Серали Лапиннің көзқарастарындағы...

16. Улуғ Туркестон. 1918. 19 қаңтар.
17. Котюкова Т. «Жалобу оставить без последствий» или как Серали Лапин не стал депутатом Государственной думы от Туркестанского края //Қазақстан мұрағаттары №1(5) 2008. 21-28 бб.
18. Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ). ф. Политархив, Оп. 482, д.862. л.19.
19. Петросян Ю.А.. Младотурецкое движение. М., 1971. С. 263.
20. Дулина Н.А. Реформы танзимата и шариат // Ислам в истории народов Востока. М., 1981. Cohen А. Op. cit. С. 178.
21. Фадеева И.Л. Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи (Османизм-панисламизм) XIX-начало XX в. М., 1980. С. 203.
22. Сюкияйнен А.Р. Мусульманское право. Вопросы теории и практики. –М.: Наука, 1986. - 254 с.

REZUME

H.TURSUN, K.BAZARBAYEV (Turkistan)
MODULE OF “ISLAMIC SOCIALISM” IN POLITICAL VIEWS OF SERALI
LAPIN

The article is about political views of Serali Lapin, well-known representative of national elite of Turkestan region in the beginning of 20th century in fighting against colonization. Causes of alternative offers of his “Islamic Socialism” concept in modernization of Turkistan society of Bolshevik rule are disclosed.

A. KAFKASYALI*

KAZAKİSTAN KARAPAPAKLARI:

Dünün Ahıska-Ahılkelek, Bugünün Kazakistan Terekeme/Karapapakları

Туркияның Кавказ елдеріне шығатын негізгі жолдарының бірі болған Ахалкалак қаласының жергілікті тұрғындары Терекеме Карапapakтар патшалық Ресейдің қылышымен, одан бертін келе Кеңес одағы үкіметінің бұйрығымен 1813 жылдан 1944 жылға дейінгі уақыт аралығында әртүрлі қанды майдандар мен Сібірдегі қуғын-сүргінге айдалған. Алғалымдар, діндарлар және ел қаймағы болған зиялы қауым өкілдері оққа тізіліп, онсызда санаулы саны бар халықты одан әрі кеміттекті болған. Екінші жағынан сол аймаққа Туркиядан, Ресейден келген христиан армяндарды, грузиндерды және т.б. ұлттарды көшіре отырып, осылайша Туркияның Кавказ елдеріне ашылған «есігін» жабуға тырысқан. Екінші Дүниежүзілік соғысының қанды майданын көзге ілмеген Мәскеу 1944 жылдың 4-ші қараша күні небәрі 2 сағат ішінде Ахыска өкілдерінің барлығын, соның ішінде Терекеме Карапapakтарды Орта Азияға қуғындаған. Уақыт өте Терекеме Карапapakтар Қазақстанның түрлі ұлт өкілдерінен құралған мекендеріне қоныстандырылған. Қазіргі кезде Қазақстанда 65 мыңға жуық Терекеме Карапapak өкілдері өмір сүруде.

Кілт сөздер: Терекеме, Карапapakтар, Ахыска, Қазақстандық Карапapakтар

Древние жители «города» Ахалкалака, открывшего Кавказ для Турции - Терекеме Карапapakхи, с 1918 по 1944 год отправлялись царской Россией и Советским правительством на различные фронты и в Сибирь, просветители, ученые и религиозные деятели этого народа расстреливались, значительно сокращая и без того немногочисленное население. С другой стороны в этот регион свозились христиане армянской, грузинской и т.д. национальностей из Турции и России, таким образом запирая «двери» Кавказа для Турции. Не обращая внимания на происходящую Вторую Мировую войну, 14 ноября 1944 года Советское правительство согнало всех представителей Ахыска, в том числе и Терекеме Карапapakхов, и отправило их в ссылку в Среднюю Азию. Со временем Терекеме Карапapakхи расселились по разным регионам Казахстана. В настоящий момент в Казахстане насчитывается 65 тыс. Терекеме Карапapakхов.

Ключевые слова: Терекеме, Карапapakхи, Ахыска, Казахские Карапapakхи

Ø Giriş

Türkistan'ın Kafkasya üzerinden Türkiye'ye açılan en önemli kapılarından biri olan Ahıska, Ahılkelek bölgesi, Sakaların, Hunların vatan yaptığı en kadim Türk coğrafyalarından biridir. Bu bölge, stratejik ve jeopolitik önemi ile birlikte çok büyük yer üstü ve yer altı zenginliklerine sahiptir. Bu özelliklerinden dolayı Bizanslılardan İranlılara, Araplardan Ruslara kadar pek çok millet ona sahip olmak için büyük mücadele vermiştir. 1068'de Sultan Alpaslan'ın eliyle Selçuklu Devleti'ne dahil olan Borçalı Ahılkelek bölgesi, yüzyıllarca Kafkasya'nın tarihini paylaşmıştır. 1267'de Moğolların istilasını savdıktan sonra Atabeylerin merkezî yurdu olmuştur. İlhanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevî devletlerine bağlı kalmıştır (1268-1578). 1578'de Osmanlı yönetimine katılmıştır. Defalarca Safevî, Osmanlı, Afşar, Kaçar gibi Türk devlet ve hanedanları arasında el değiştirmiştir. Son iki yüz yıl içerisinde sık sık Rus, Gürcü ve Ermenilerin işgaline uğramıştır. 1813-1944 yıllarında ise tarihinin en felaketli yıllarını yaşamıştır. Komünist

* Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Türkoloji Fakültesi Öğretim Üyesi, Türkistan - Kazakistan. akafkasyali@hotmail.com

A.Kafkasyali. Kazakistan karapapaklari: Dünün Ahıska-Ahılkelek...

Moskova Yönetimi, halkın taşınır, taşınmaz bütün mal varlığını elinden alıp kendilerini Orta Asya'ya sürgün etmiştir.

1944 yılında sürgün edilen Ahıska ve Ahılkelek Karapapaklarının tamamı Kazakistan sınırları dahilindeki yerleşim yerlerine yerleştirilir. Sürgün sırasında ve yerleştirildikleri muhitlerde binlercesi hayatını kaybeder. Geride kalanlar ise bin bir zorluğa katlanarak hayatlarını devam ettirirler. 2012 yılı itibariyle Kazakistan'da 65 bin civarında Terekeme/Karapapak bulunmaktadır¹.

Kazakistan Karapapakları, yüzyıllar öncesinden Kazak, Borçalı bölgesinden beraberlerinde getirdikleri ve Ahıska, Ahılkelek muhitinde yaşatıp geliştirdikleri dil, edebiyat ve kültür değerlerini bu defa buradan Kazakistan götürürler. Ahıska ve Ahılkelek'ten götürdükleri dil ve edebiyatları ile maddî ve manevî kültür değerlerini koruyup, canlı bir şekilde yaşatmaktadırlar. Dil, edebiyat, müzik ve oyunlarının özgün kalmasında büyük rolü olan âşıklık geleneği, Hasta Hasan ve Âşık Şenlik'in takipçileri Âşık Oruç, Âşık Mevlit, Âşık Göygöz, Âşık Seyfet, Âşık Sedir, Âşık Piloş, Âşık Mahmut gibi üstat âşıklar tarafından devam ettirilmektedir.

Ahıska ve Ahılkelek Karapapakları siyasî ve sosyal arenada haklarını arama konusunda daha etkili olmak ve birliktelik oluşturmak için aynı talihi paylaşıp, kader birliği yaptıkları diğer Ahıska Türkleri ile birlikte "Ahıska Türkleri" adı altında örgütlenmişlerdir.

Bu çalışma, Ahıska, Ahılkelek Terekeme/Karapapakları² hakkında daha fazla bilgi edinmek, unutulmaya yüz tutan olayları aydınlatmak, bilinmezleri azaltmak için Azerbaycan, Gürcistan, İran ve Kazakistan'da alan araştırması ve görüşme yöntemiyle hazırlanmıştır.

1. Dünün Ahıska- Ahılkelek Terekeme / Karapapakları

Geçmişte bölgenin iki önemli merkezî kenti olmuştur. Bunlardan büyüğü, tarihî kaynaklarda Més{ét/A{alsı{/Ahıska diye geçen ve bölgeye adını veren Ahıska şehridir. Ahıska, Kura Nehri'nin kıyısında Türkiye sınırına 15 km. uzaklıktadır. İkincisi ise tarihî kaynaklarda, Cava{et/Cava{/Ahılkelek adları ile anılan Ahılkelek'tir. Ahılkelek de aynı nehrin kıyısında olup Türkiye sınırına 32 km. uzaklıktadır. Ahıska ve köyleri tarih boyunca Türklerle yerleşik olmuştur.

¹ 15 Nisan-15 Mayıs 2012, Çimkent/Türkistan, Cemiyet Başkanı Dosmuhan Arzumanoğlu, Tarihçi Allahverdi Piriyeve, Âşık Şair Kâmal Garaev anlatımı, özel arşivimiz.

² Karapapaklar, siyah kuzu derisinden papak/kalpak giydikleri için bu ad ile anılmışlardır.

"Karakalpak", "Karapapak" veya "Karabörklü" isimleri aynı anlama gelmektedir [1, 330].

Karapapakların bir kısmına "Terekeme" de denilmektedir. Terekeme kelimesi yapı olarak "Türkmen" sözünün Arapça çoğul şekli olan "Terâkime"nin halk ağzıyla söyleniş biçimidir. "Türkmen" kelimesi ise "Türk/iman" sözlerinin birleşmesinden meydana gelmiştir Müslüman Türk, inanan Türk demektir [25, 79]. Türkler, Müslüman olmaya başlayınca, Müslüman olan Türkleri, Müslüman olmayanlardan ayırt etmek için "Müslüman Türk" anlamına gelen "Türkman/Türkmen" sözü kullanılmıştır [2, 74]. Terekeme sözünün terim anlamı ise, genellikle göçebe hâlinde kara çadırlarda yaşayan ve hayvancılıkla uğraşan Borçalı/Kazak/Ahılkelek Karapapak köylülerine verilen addır. "Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti"nde Terekeme sözü, "kış aylarını aranda/kışlakta, yaz aylarını yaylakta geçiren ve göçeri hayvancılık yapanlara verilen ad" şeklinde tarif edilmektedir [3].

İkinci merkez olan Ahılkelek ve köylerinde ise vaktiyle iki nesil Karapapak Türkünün yaşadığı bilinmektedir. Biri Emirhasan/İmirhesen Karapapakları/Terekemeleri, diğeri ise sadece Karapapaklar diye anılan Türkler³. Emirhesenli veya İmirhesenli denilen Terekeme/Karapapaklar, Türk Hakanlarından Şah İsmail, 16. yüzyılın başlarında Ahıska'yı fethettikten sonra, şehrin ilk kurucusu olan Hüsrev Anuşşirvan gibi burayı yaylak yapmıştır [5, II/162 vd.]. Şah İsmail'in bu bölgeye itibar etmesi ile kısa sürede, bazı Terekeme (göçeri) Karapapaklar, buraya yerleşmişlerdir. İkinci nesil Karapapaklar ise Rus kaynaklarına göre 18. asrın sonunda ve 19. asrın başlarında Borçalı, Kazak ve Şemşeddin bölgelerinden gelip buraya yerleşmişlerdir.

1812 yılında Çar Rusyası ile Kaçar Türkleri yönetimindeki İran arasında yapılan savaşta Şehzade Abbas Mirza ağır yenilgiye uğrayıp Gülistan Antlaşması'nı imzalamak mecburiyetinde kalınca (1813) Gence ve Karabağ dahil Kafkasya'nın tamamı Rusların eline geçer [6, 401].

Abbas Mirza, I. Aleksandr'ın ölümünden sonra başlayan taht kavgasından faydalanarak Rusları Güney Kafkasya'dan atma düşüncesiyle 1826 yılında Rusya'ya harp ilan eder. Abbas Mirza, Karapapakları da yardıma çağırır. Yermolov'un komutasındaki Rus ordusu yenilmek üzere iken imdadına güçlü bir ordu ile Paskeviç ulaşır. Abbas Mirza, Paskeviç'in büyük ve taze güçleri karşısında tutunamaz. Ruslar, Revan ve Naheivan Hanlıklarını da alarak Tebriz'e kadar ilerler. Şah Kaçar, Ruslarla Şubat 1828'de Türkmençay Antlaşması'nı imzalamak mecburiyetinde kalır [7, 323]. Bu antlaşmanın 15. maddesine göre Ruslar, İran coğrafyasında yaşayan Ermenileri toplu hâlde getirip Kafkasya'ya yerleştirecektir [8, 253].

Paskeviç, Kars'ı ele geçirdikten sonra (15.07.1828), Ahılkelek üzerine yürür. Ahılkelek Kalesi'ni 1.000 kişilik Terekeme/Karapapak gönüllü milis kuvveti savunmaktadır. Paskeviç'in teslim olun çağrısına "Biz Revanlı veya Karşlı değiliz. Bin kişiyiz, kalemizin surlarında öleceğiz, teslim olmayacağız." diye cevap verirler. Paskeviç, iki top ve 25.000 kişilik takviye kuvveti de aldıktan sonra yaklaşık 30 bin kişilik bir ordu ile Ahılkelek Kalesi'ne saldırır [9, 723]. Harp

³ Rus Harp Tarihçisi Nikolay Uşakov, 1836'da Sen Petersburg'da "1828-1829 Tarihlerinde Türkiye'nin Asya Bölgelerinde Askeri Harekât ve Savaşlar Tarihi" eserinde, Ahıska ve Ahılkelek Karapapakları hakkında pek çok bilgi verir. Karapapakların sınırda yerleşik olduklarını, yarı göçebe hâlinde yaşadıklarını, akın, baskın ve soygun yaptıklarını, onların, ataklık, dayılık, efelik, binicilik ile ün yaptıklarını, hafif süvari birlikleri şeklinde, gerilla savaşlarında çok yetenekli ve başarılı olduklarını, ancak aynı başarıyı nizamî ordu içinde gösteremediklerini yazar. Uşakov, 1. kitabın 61. sayfasında verdiği bu bilgileri yeterli görmez ve dipnotta verdiği ilave bilgilerle destekler. Ahıska Paşalığı'nda iki tayfa Karapapak bulunduğunu, bunlardan birinin çok önceleri Kazak, Şemşeddin, Borçalı bölgesinden buraya geldiğini ve Emirhasan/İmirhesen Karapapakları veya Terekemeleri diye anıldıklarını, diğlerinin ise sadece Karapapaklar diye anıldığını ve bunların da aynı bölgeden 18. asrın sonu ve 19. asrın başlarında gelip yerleştiklerini, bunların önceleri göçeri olduklarını, fakat zamanla yerleşik hayata geçtiklerini, Türk idaresinde olunca hiç vergi vermediklerini, lâkin Paşalığa az bir vergi ödedikleri yazar [4, I/61].

A.Kafkasyali. Kazakistan karapapaklari: Dünün Ahıska-Ahılkelek...

tarihçisi Uşakov, bin kişilik bu Karapapak gönüllüsünün verdiği mücadeleyi hayret ve hayranlıkla anlatır: “Kalenin reisi, Ferhat Paşa mertçe helâk oldu. Akhilkelek’in cesur müdafileri örnek kahramanlık destanı yazdılar. Kendilerini gönüllü olarak ölüme adayan bu bir avuç insan, haklı olarak herkesi hayrette bıraktılar. Ölümlerini tamamı beyaz gömleli idiler. Bu, Müslüman adetine göre en yüksek inanç işaretidir.” [4, I/262]. Fedailerin tamamı şehit olur. Ahılkelek Kalesi Rusların eline geçer (24 Haziran 1828).

Paskeviç komutasındaki Rus ordusu 10 Ağustos’ta Ahıska Kalesi’ni kuşatır. Ahıskalılar da teslim olmazlar. Ahıska Kalesi’nin komutanı “Ay’ı gök yüzünden indiremediğiniz gibi Ahıska Camisi’nin üzerindeki hilâli de indiremeyeceksiniz” diyerek teslim olmaz. Hepsisi şehit olur. Ne hazindir ki Paskeviç’in ilk saldırı için görevlendirdiği alay Müslüman Şirvan alayıdır [9, 12/723]. Baltanın sapı Müslümandır! Ahıska da 15.08.1828’de Rusların eline geçer (10, 113).

Ruslar bütün Ahıska bölgesini ele geçirdince, onlara karşı savaşan bazı Karapapak tayfaları burada duramaz olur. Kars ve Erzurum’a sığınır. Bu Karapapak/Terekeme tayfalarından bir kısmı Çıldır’ın Kenarbel, Göldalı (Urta), Terekeme Çayı (Goçgüden), Yıldırımtepe (Rabat), Köğas, Meredis kentlerine yerleşir. Bu Terekeme/Karapapaklar 1828-1829 Türk-Rus Savaşında Osmanlı Devleti lehine çok büyük işler yaparlar. Paskeviç’in orduları Türkiye’ye saldırıya hazırlanırken onun geçeceği Arpaçayı sahilindeki geçit, Şerif Ağa’nın liderliğinde onlar tarafından tutulur [10, 109].

Osmanlı Devleti’nin Yeniçeri Ocağını kapatmasını ve donanmasının Navarin’de yakılmasını fırsat bilen Ruslar doğudan ve batıdan çok büyük güçlerle saldırır. Osmanlı Devleti, bağımsızlığına ve varlığına ölümcül darbe vuran “Edirne Antlaşması”nı imzalamak zorunda kalır (14 Eylül 1829), [11, 12/715; 12, 58]. Bu antlaşmanın 13. maddesine göre Ruslar, bu defa Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan Ermenileri toplu hâlde Kafkasya’ya götüreceklerdir [8, 253].

Edirne Antlaşması ile Tuna boylarından Batum’a kadar Karadeniz’in kuzeyi ile birlikte Ahıska ve Ahılkelek⁴ Ruslara bırakılır. Rusya, Kafkasya’yı ele geçirmekle kalmaz, Kafkasya Türklüğü ile Türkiye Türklüğü arasına çoğunluğu Ermenilerden olmak üzere Hristiyan halklardan oluşan bir tampon bölge oluşturmaya başlar. Kars’tan götürülen 70.220 Ermeni ile Erzurum’dan göçürülen 36.440 ve Ardahan’dan göçürülen 335 Ermeni’nin bir kısmını Ahılkelek⁵ ve Ahıska’ya yerleştirir [8, 265]. Bu olaylarla ilgili 20 ciltlik eser yazan

⁴ 1887 istatistiklerine göre Ahıska bölgesinde, nüfusunun tamamı Terekeme Karapapak olan köylerden bazıları şunlardır: Ablaç, Artaç, Azmana, Baralet, Batçana, Boğdanovka, Bölük ¼osbiye, Büyük ¼ançalı, Büyük Arakal, Buzmaret, Çivtlik, Dangal, Davniya, Dırgına, Erince, Gandza, Garata, Garzamet, Göyye, Gulalis, Ğurbanoğlu, ¼avet (Müellifinin ulu dedesi Mehemed ile ulu ninesi Çeşi Nine ve kızları Gülperi Nine Kaçakaça ¼avet’den Kars’ın merkez Mağarıcık köyüne gelmiştir. Müellif, Gülperi Nine’nin torunur.), ¼ızabavra, ¼umris, Karsep, Kikiç ¼ançalı, Kikiç Arakal, Karsep, Kilda, Koteliya, Lebis, Modaka, Murakvel, Murcaçet, Niyal, Okam, Oracalar, Oskoriya, Sağamoy, Tok, Van, Varevan ... [10, 61-62].

⁵ Türkiye’den götürülen ve 1830 yılında Ahılkelek merkezi ile köylerine yerleştirilen Ermeniler, yerleştirildikleri köylerin sakinlerine karşı düşmanca tavır içine girerler. Misafir geldikleri hâlde ev sahiplerini kovmaya kalkışır. Rus yöneticilerinin göz yumması ile Ermenilerin saldırganlığı daha da artar. Neticede Terekeme/Karapapakların bir kısmı 1831 yılında Rusların idaresinde olan “Niyal Düzü”ne göçürülür. Bu bölgede bulunan Lebis, Van, Garzamet, Kiondra, Daşlıgışla, Elence köylerine yerleştirilirler. İmirhesenli tayfasından olan bu Terekeme/Karapapaklar burada “Lebis Cemiyeti”ni meydana getirirler. Bu göçenler arasında ünlü Aşık Hasta Hasan da vardır. O da Ermenilerin saldırganlığı yüzünden kendi köyü Dırgına’dan Lebis’e köçer [13, 24].

İ. Şopen'in verdiği bilgilere göre Türkiye'den götürülen Yezidî Kürtlerden 67 aile de bu bölgeye yerleştirilmiştir. 20 bin Ermeni de Rusya içlerinden getirilmiştir. Gürcü ilim adamlarından Şota ve Otar Tedvadze kardeşlerin arşiv belgelerine dayanarak verdikleri bilgilere göre 1800 yılında Gürcistan'da Ermeni sayısı 47 bin, Ahıska, Ahılkelek'te 37 bin iken 1832 yılında bu sayı Gürcistan'da 84 bine, diğerinde ise 65 bine yükselmiştir [14, 13]. Ruslar, yeri geldiğinde bu Ermenileri, Müslüman Türklerin aleyhine bir vasıta gibi kullanacaktır [8, 442].

1853-1856 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne yardım eden Ahılkelek ve Ahıska Türklerinden bir kısmı savaş sonrasında Rus katliamından kurtulmak için Erzurum'a sığınır. 1918'e gelindiğinde Mondros Mütarekesi üzerine Ahıska ve Ahılkelek sancakları, merkezi Kars olan "Millî Şûra Hükümeti"ne katılırlar. Haziran 1918'de imzalanan Trabzon Antlaşması ile Gürcistan bu iki sancağı resmen Türkiye'ye bırakır. Ancak 13 Nisan 1919'da İngilizlerin Kars'ı işgal edip, Millî Şûra Hükümeti'ni dağıtması ile Gürcüler, Ahıska ve Ahılkelek'i işgal eder. 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması ile de bu iki sancak Gürcistan'ın başkenti Tiflis vilayetine bağlanır [15, 526].

Ahılkelek ve Ahıska Türkleri komünist rejimin şiddetli zulmüne maruz kalır. 1924'te Lenin'in ölüp yerine Gürcü asıllı Stalin'in geçmesi ile zulmün şiddeti daha da artar. 1927 yılına gelindiğinde bu iki şehrin arazisi ve köyleri, Stalin yönetimindeki Moskova tarafından Adıgün, Ahıska, Aspinza, Ahılkelek ve Bogdanovka (Hocabey) diye beş şehircik hâlinde yapılandırılır.

1935 yılından itibaren önce Ahılkelek ve Ahıska'nın liderler insanları tutuklanıp hapsedilir. Arkasından yiğit, gözü pek, cesur, nüfuzlu, itibarlı insanları toplanıp Sibiry'a, çalışma kamplarına gönderilir. Moskova yönetimi bununla da yetinmez; diğer Türk topluluklarında yaptığı gibi halkın gözü, kulağı, beyni olan aydınları, âlimleri, din adamlarını, sanatkârları hiçbir sebep göstermeksizin halkın gözleri önünde kurşuna dizdirir.

Defalarca işgal ve istilâya uğrayan Ahılkelek ve Ahıska Türkleri en vahim günlerini 20. yüzyılın ikinci çeyreğinde yaşar. 1941 yılında daha savaş başlamadan eli silah tutan bütün Türkler askere alınır. Kayıtlara göre Ahılkelek ve Ahıska Türklerinden 47 binden fazla kişi cepheye gönderilir. Onlardan çok azı yaralı ve sakat olarak sağ kalır. Onlar cephede Sovyetler Birliği namına savaşırken geride kalan 14 yaşından 70 yaşına kadar çocuk, ihtiyar, kadın, kız, kolhozlarda, demiryolu inşaatlarında çalıştırılır. Borjomi demiryolu onların emeği ile hayata geçirilir. Ne hazindir ki bu demiryolu ile Tiflis'e gezmeye gideceklerini hayâl eden Ahılkelek, Ahıska Türkleri bu demiryolunun ilk yolcuları olarak sürgüne gönderileceklerdir.

Seher saat yéddide işe gédirdik,
Aşşam saat onda işden gelirdik.
Yorğunluğ bilmirdik, sévinir gülürdük,
Arş'a cebhede vetene şidmet édirdik.
İşleyenler on beş, on altı yaşında,

İftiyarlar dururdu onların başında.

Bıstro! Bıstro! Déyir naçalnik maşında⁶,

Telesdik gatar minmeye Borjom başında [16, 35].

Demiryolu yapımı biter bitmez bütün bölge insanı, savaşın sisli havasından faydalanarak yok edilmek istenir. Herhâlde bu katliamı saklamanın mümkün olamayacağı ve bir gün hesabının sorulacağı düşünülerek sürgün edilmelerine karar verilir. Savaş bütün şiddetiyle devam ederken, yıllardır cephede olan gençler köylerine, evlerine dönmeden Moskova yönetimi, 31 Temmuz 1944 günü toplanıp, Gürcistan'ın Türkiye sınırındaki Ahıska- Ahılkelek Türklerinin tamamının Orta Asya'ya sürgün edilmelerine karar verir [2, 110]. 14 Kasım 1944 gecesi iki saat içerisinde Ahılkelek, Ahıska merkez ve köylerinde yaşayan bütün Türkler vagonlara doldurulup, kendi yaptıkları demiryolu ile Orta Asya'ya sürgün edilir.

Moskova'dan gönderilen emirde Adigün, Ahıska, Aspinza, Ahılkelek ve Bogdanovka adlı beş kent ve bu kentlere bağlı 219 köyde sakin bulunan Türklerin tamamı sürgün edilecektir [2, 123]. Bu beş kentin toplam nüfusu 119.820'dir. Stalin'in imzasını taşıyan emirde, sadece Türklerin sürgün edilmesi istenmektedir. Sonradan getirilip bu bölgeye yerleştirilen Gürcü ve Ermenilere dokunulmayacaktır. Ahılkelek ve Ahıska Türklerinin 86 bin olan toplam nüfusunun 40 bini Kazakistan'a, 30 bini Özbekistan'a ve 16 bini de Kırgızistan'a sürgün edilecektir [2, 111]. Arşiv kayıtlarına göre sürgün sonrası dağılım, Özbekistan 53.163; Kazakistan 28.598; Kırgızistan 10.546 olmak üzere toplam 92.307'dir. Sürgün boyunca açlıktan, soğuktan ölenlerin sayısı ise 14.895'tir [17, 22]. Sürgün edilen Ahıska Türklerinden yaklaşık 10-15 bin kadarı Terekeme/Karapapak Türküdür. Aspinza ve ona bağlı Ağara, Alanza, Ardaş, Bezirşana, Buzmaret, Damala, Daşlışılaş, Donet, Gavét, Goyundere, Karzemel, Marğıstan, Ota, Peneket, Tezeköy, Üsküre, Van ve Yukarı Varnet adlı 18; Ahılkelek kentinin Azmana, Dabaniya, Damkal, Garta, Göğaşen, ¾avét, Kersef, Miraşşan, Murakval, Yeniye adlı 10 ve Bagdanovka kentinin Hoğam, Sağamoy adlı köylerinin tamamı Terekeme / Karapapak Türkleri ile meskûndü⁷.

Sürgün edilen bu Türkler, siyasî ve sosyal arenada güç birliği yapıp haklarını elde etmek için Kafkasya'nın tarihî ve kültürel merkezlerinden olan Ahıska şehrinin adından yola çıkarak "Ahıska Türkleri" adı altında örgütlenmişlerdir. Bu durum tabii ki maksada uygun bir yaklaşımdır. Ancak mevzu Karapapak Türkleri olduğu için bahsi geçen Türkler içerisindeki Karapapak/Terekeme Türklerinin tespitini yapıp değerlendirmek durumundayız.

Sürgün hazırlıkları Moskova'nın plânladığı şekilde 14 Kasım akşamına kadar büyük bir gizlilik içinde yapılır. 20 bin silahlı asker, 900 yük kamyonu ve onlarca vagonluk 57 yük treni hazırlanır. Gece saat 24.00 sularında köyler kuşatılır. Her aileden birer kişi alınarak toplantı yapılır. Burada onlara halka iletilecek mesajlar

⁶ Arabada oturan şef, Çabuk! Çabuk! diye ikaz ediyor.

⁷ 15.04.2012, Çimkent/Kazakistan, Allahverdi Piriyeve, Kamal Garayev ve Dosmuhan İbrahimov anlatımı, özel arşivimiz.

öğretilir. Bu temsilciler vasıtasıyla bütün halk aldatılır. Güya askerî tatbikat ve manevra yapılacaktır. Bundan zarar görmemeleri için geçici olarak bölgeden uzaklaştırılacaklardır. 15 Kasım günü sabahın ilk saatlerinde kamyonlar evlerin önüne yanaştırılır ve çocuk, yaşlı, kadın, kız demeden gelişi güzel kamyonlara doldurulup Borjom tren istasyonunda hazır bekleyen yük trenlerine aktarılır. Hadisenin tanıkları olayı şöyle anlatır:

“14 Kasım 1944 gecesi her evden bir kişiyi toplantıya çağırdılar. Sabaha kadar onları orada tuttular. Sabah saat 06.00’da haber verdiler ki bu bölgede manevra yapılacak. Size zararı dokunabilir. Onun için üç haftalığına geçici olarak başka yere göçürüleceksiniz. Manevra bittikten sonra evinize barkınıza dönecek, malınıza eşyanıza sahip olacaksınız. Şimdilik, yorgan, yatak, kalın elbise ve biraz da erzak alın, bir koyun da kesip götürebilirsiniz, dediler. Halkı böyle yalanlarla aldattılar. Aynı saatte hiç seslerini bile duymadığımız kamyonların sesi etrafı sardı. Sanki köye düşman askerî dolmuştu. Üç dört aileyi bir kamyonu gelişi güzel doldurdular. Duyduk ki Adıgün, Ahıska, Aspinza, Ahılkelek, Bogdanovka (Hocabey) kentlerinde yaşayan Türklerin tamamını oradan sürgün etmişler. Böylece 220 köyden 126 binden çok ahali sürgün edildi. İki saatte beş şehirden Türkler boşaltıldı.” [16, 37 vd.].

2. Bugünün Kazakistan Terekeme/Karapapakları

Adıgün, Ahıska, Aspinza, Ahılkelek ve Bogdanovka merkezlerinde ve köylerinde yaşayan bütün Türk ahali kış mevsiminin başladığı günlerde Orta Asya’ya doğru yola çıkarılır. 57 trenle Ahıska’dan başlayan ve Kasım-Aralık aylarının soğuk günlerinde 35 gün süren yolculuk, Borjom, Tiflis, Rustavi, Gence, Bakü, $\frac{3}{4}$ açmaz, Derbent, Mahaçkala, Heşterhan, Saratov, Ural, Aktöbe, Aral, Gızılorda, Türkistan, Arıs, Çimkent, Tülkübas, Taraz, Merke, Çu, Almatı, Taldıkorğan, Bişkek, Sariağaç, Taşkent, Semerkant, Andican, Namangan, Buhara, Yangiyol, Fergana, Çizak, Sırderya, Oş ve Çamalğan güzergâmanı takip eder. Binlercesi yollarda açlıktan ve soğuktan ölür. Sağ kalanlar Kazakistan’ın Ural, Aktöbe’den, Kırgızistan Taşkent’te, Özbekistan Buhara, Fergana’ya kadar onlarca yerleşim yerine dağıtılırlar. Terekeme/Karapapaklarının tamamı, Kazakistan’ın - Kentav, Türkistan, Çimkent’ten başlayarak Almatı’ya kadar olan- muhtelif il, ilçe ve köylerine yerleştirilir.

Ahıska ve Ahılkelek Türklerinden boşalan il, ilçe ve köylere çevre yerleşim yerlerinden getirilen Rus, Ermeni, Gürcü ve Acarlar [18, 144]. ile Birinci Dünya Savaşı ve tehcir sırasında Suriye, Yunanistan, Livan (Arnavutluk), Bulgaristan, Romanya gibi ülkelere giden Ermeniler getirilip yerleştirilir [8, 442].

Stalin, tarihin hiçbir döneminde Gürcülere karşı hasmane hareket içinde bulunmayan Ahıska ve Ahılkelek Türklerini sürgün ederek hem Türklere hem de Gürcülere büyük yanlış yapmıştır. Ahıska ve Ahılkelek Türklerinin yerine getirip yerleştirdiği Ermeniler, bugün Gürcistan için büyük tehdit ve tehlike arz etmektedir. Ermenilerin Ahılkelek’te kurduğu “Sava{” örgütü, bu kadim Türk yurdunu, Adıgün, Ahıska, Aspinza, Ahılkelek ve Bogdanovka şehir ve köylerini, Gürcistan’dan ayırarak Ermenistan’a katmak için açıktan açığa hem ülke içinde

A.Kafkasyali. Kazakistan karapapaklari: Dünün Ahıska-Ahılkelek...

hem de uluslar arası platformlarda çalışmaktadırlar. Muradyan'ın lideri olduğu "Krunk" terör örgütü, kadim Türk abidelerini tahrif etmekle kalmamış, Gürcülere ait abidelerin, kiliselerin kitabelerini de kazıyıp Ermeni dilinde yazmıştır [18, 150]. Bahsi geçen örgüt bugün bölgeye Gürcüleri bile sokmamaktadır.

Ruslar adına Faşist Almanlara karşı savaşan ve göğüslerine takılan kahramanlık madalyaları ile Ahıska'ya, Ahılkelek'e dönen askerler ailelerini, eşlerini, çocuklarını, nişanlılarını değil, karşılarında Faşist Ermenileri bulurlar. Terekeme/Karapapak Türklerinden Daşdemir Ehmedov Yusufoglu ve Hetem Orucoğlu gibi bazı askerler ne zorluklarla ve aylardan sonra Kazakistan'ın Şimkent şehrinin Kızıloktyabr kasabesindeki ailelerine kavuşurlar [2, 151]. Niceleri ise geride bıraktıklarına ulaşamazlar.

Alan araştırması ile yapılan tespitlere göre bugün, Kazakistan'ın şu yerleşim yerlerinde Ahıska-Ahılkelek Terekeme/Karapapakları yaşamaktadır: Sürgün güzergâhına göre, Batıdan doğuya, Kentav'da 300; Türkistan'da 15, Çimkent'te (Telman, Kubişev, Lenin, Karl Marks, Bozarık, Kayıtbas, Komünizm, Kirov) 30 bin, Sayram'da 1.500, Ordabas (Temirland, Badam) 2 bin, Sarağaç'ta 6 bin, Tülkübas'ta 6 bin, Lenger'de 10 bin, Almatı ve Dalgar'da 6 bin olmak üzere, 2012 yılı itibarıyla Kazakistan'da yaklaşık olarak 65 bin civarında Ahıska-Ahılkelek Karapapak/Terekeme Türkü bulunmaktadır⁸.

Kazakistan Terekeme/Karapapakları, başta ana dilleri olmak üzere, bütün örf, âdet ve geleneklerini canlı bir şekilde yaşatmaktadırlar. Onlarca âşık/ozanları, şairleri, yazarları, müzik grupları, toyları dernekleri vardır. Gayet seviyeli örgütlü vaziyettedirler. Ancak daha önce de işaret edildiği gibi, siyasî ve sosyal arenada güçlü, etkili olmak için tamamı "Ahıska Türkleri" adı altında örgütlenmişlerdir.

Sonuç olarak denilebilir ki, Türkiye'nin Kafkasya'ya, aynı zamanda Türkistan'a açılan kapısı olan Ardahan'ın Posof ve Hanak ilçeleri ile sınır olan Ahıska ile yine Ardahan'ın Çıldır ilçesi ile sınır olan Ahılkelek şehirleri 120 civarındaki köyleri ile birlikte kadim zamanlardan beri Türk yerleşim yerleri idi. Moskova hükümetleri, Türkiye'nin Kafkasya'ya açılan en önemli yolu olan bu kapıyı kapatmak için önce İran ve Osmanlı coğrafyasından getirdikleri yüz binlerce Ermeni ve başka Hıristiyan halkları bu bölgeye yerleştirip, Türkleri azınlık durumuna düşürmeye çalışırlar. Sonra binlerce Ahıska ve Ahılkelek Türkünü 1813-27 Rus İran; 1828 Osmanlı-Rus; 1853-55; 1877-78 Osmanlı Rus; 1. Dünya savaşlarında ve nihayet 47 bin genci 2. Dünya Savaşı'nda Ruslar tarafından cepheye sürülür. Bunların ekseriyeti geri dönemez. Bütün bu savaşlarda Hıristiyan unsurlar korunur. Bir kısmına kayıp vermeyecekleri geri hizmetlerde görev verilir. 1935-37 yıllarında Stalin'in emri ile toplumun önderleri, aydınları, din adamları, ilim adamları halkın gözü önünde kurşuna dizilir. 14 yaşlarındaki çocuklar dahil, kadın, kız, ihtiyar genç herkes kolhozlarda ve demiryolu inşaatlarında çalıştırılır. Ahıska ve Ahılkelek Türklerinin varlığına tahammül edemeyen Stalin, bütün bu

⁸ 15.04.2012, Çimkent/Kazakistan, Allahverdi Piriyeve, Kamal Garayev ve Dosmuhan İbrahimov anlatımı, özel arşivimiz.

yapılanları yeterli görmez ve İkinci Dünya Savaşı bütün şiddetiyle devam ederken ve harp malulleri cepheden dönmeden 14 Kasım 1944 gecesi Ahıska ve Ahılkelek'in birer parçası olan Adıgün, Aspinza ve Bogdanovka şehirlerinin sahibi Türkleri, Orta Asya'ya sürgün ettirir. Onlardan boşalan il, ilçe ve köylere çevre yerleşim yerlerinden getirilen Rus, Ermeni, Gürcü ve Acarlar ile Birinci Dünya Savaşı ve tehcir sırasında Suriye, Yunanistan, Arnavutluk (Livan), Bulgaristan, Romanya gibi ülkelere giden Ermeniler getirilip yerleştirilir.

Ahıska ve Ahılkelek Karapapakları, diğer Ahıska Türkleri ile birlikte çocuklarını, kardeşlerini, eşlerini, anne ve babalarını cephede, sürgünde ve yerleştirildikleri yerlerde kaybederler. Geride kalanlar ise bin bir zorluğa katlanarak hayatlarını devam ettirmektedirler.

Ahıska ve Ahılkelek Karapapaklarının tamamı Kazakistan sınırları dahilindeki yerleşim yerlerine yerleştirilmiştir. 2012 yılı itibariyle Kazakistan'da 65 bin civarında Terekeme/Karapapak bulunmaktadır.

Ahıska ve Ahılkelek Karapapakları siyasi ve sosyal arenada haklarını arama konusunda daha etkili olmak ve birliktelik oluşturmak için aynı talihi paylaşıp, kader birliği yaptıkları diğer Ahıska Türkleri ile birlikte "Ahıska Türkleri" adı altında örgütlenmişlerdir. Bütün Ahıska Türkleri ile birlikte Karapapaklar da vatanlarına dönecekleri, Türksüz kalan Ahıska ve Ahılkelek'i şenlendirecekleri günü beklemektedirler.

Kazakistan Karapapakları, Ahıska ve Ahılkelek'ten göturdükleri dil ve edebiyatları ile maddî ve manevî kültür değerlerini koruyup, canlı bir şekilde yaşatmaktadırlar.

KAYNAKÇA

1. BALA, Mirza, "Karapapak", İslâm Ansiklopedisi, MEB Yay., C. 6, 1977, İstanbul.
2. KASANOV, Ziyaeddin - HASANOV, Sedir - KURBANOV, Hetem, Ahıska Türkleri, O Cümleden Terekemelir Tarihi ve Örf-Âdetleri, "Kitap" Baspası, 2007, Şimkent.
3. Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti, Elm Neşriyyeti, 1987, Bakı.
4. UŞAKOV, Nikolay İvanoviç, 1828-1829 Tarihlerinde Türkiye'nin Asya Bölgelerinde Askerî Harekât ve Savaşlar Tarihi, Kısmî Tercüme: M. S. Kafkasyalı, Eduard Prats - K^o Yayınevi, C. 1-2, 1836, Sankt Petersburg.
5. Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, Hazırlayanlar: Z. Kurşun, - S. A. Kahraman - Y. Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, 2006, İstanbul.
6. ÜSTÜN, İsmail Safa, İran, DİA, C. 22, 2000, İstanbul.
7. KURAT, Akdes Nimet, Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'e Kadar, Türk Tarih Kurumu Yay., 1987, Ankara.
8. MAHMUDOV, Yakub - MUSTAFAZÂDE, T. - MEMMEDOV, S. vd., İrevan Hanlığı, Millî Elimler Akademisi Yay., 2010, Bakı.
9. AYKUN, İbrahim, Paskeviç ve Şark Seraskerliği ile İlişkileri, Türkler 12, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, Ankara.
10. VALEHOĞLU, Fahri, Garapapağlar ve Onların XIX Esr Herb Tarihi Seda Neşriyyati, 2005, Bakı.

A.Kafkasyali. Kazakistan karapapaklari: Dünün Ahıska-Ahilkelek...

11. BITİS, Alexander, 1828-1829 Türk-Rus Savaşı ve Edirne Antlaşması, çev.: Nasuh Uslu, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, Ankara.
12. KURAT, Akdes Nimet, Türkiye ve Rusya, Kültür Bakanlığı Yay., 1990, Ankara.
13. HACIYEV, Valeh, Folklorumuzun Üfûğleri (Azerbaycan-Gürcü Folklor Elâğeleri Tiri{inden), Yazıcı Neşriyatı, 1991, Bakı.
14. TEDVADZE, Şota ve Otar, XIX Əsrin Birinci Yarısında Ermənilərin Kvemo Kartli Və Samtsxe Bölgələrinə Kütləvi Şəkildə Köçürülmələri, Tercüme eden: Mirze Mehemedoğlu, Garapapaglar Dergisi, S. 13, 2008, Tiflis.
15. BOSTAN, İdris, Ahıska, Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, C. 1, 1988, İstanbul.
16. PİRİYEVA, Allahverdi - PİRİYEVA, Sevil, Türksüz Kalan Ahıskam, Vektor Neşrlər Evi, 2007, Bakı.
17. TÜRKİ, İbrahim - PİRİYEVA, Sevil (2009), Ahıska Türklerinin Tarihi, İslam ve Aile Durumu Ansitlopedisi, "Kitap" Baspası, 2009, Şimkent.
18. PİRİYEVA, Sevil - PİRİYEV, Allahverdi, Türk Dünyası ve Ata Yurdum Ahıska, Tuna Yay., 2003, Bakı.
19. KAFKASYALI, Ali, Kafkaslar'dan Gelen Ezan Sesleri, Eser Ofset, 1991, Erzurum.
20. KAFKASYALI, Ali, İran Türkleri, Bilgeoğuz Yayınları, 2010, İstanbul.
21. HALHALI, Ali, "Azerbaycan'ın Sulduz Vilâyetinde (Nağadey Şehristanında) Meskûnlaşan Borçalılar (Karapapaklar)", Nevidi Azerbaycan gazetesi, 11 Behmen 1382, Urmiye.
22. KAHRAMANPUR, Yusuf, Ferheng-e Âme-ye El Garapapa€, Yaz Neşriyyatı, 1385, Urmiye.
23. VELİLİ-BAHARLI, M. Hasan, "Azerbaycan", 1921, Bakı.
24. YEGANE, İsa, İl Garapapa{, Şems Neşriyyatı, 1369, Urmiye.
25. TÜRKMENBAŞI, Saparmurat, Ruhnâme, 2001, Aşgabat.

REZUME

A. KAFKASYALI (Turkistan) KAZAKHSTAN: KARAPAPAKS

Ahıska Turks in the old days are Terekeme/Karapapaks of today in Kazakhstan

Terekeme/Karapapaks are local livers in the city of Ahilkelek, one of the main gateways of Turkey to Caucasus. Terekeme/Karapapaks were sent to battlefield, repressed to Siberia between 1813-1944 years by Tsarist Russia and Soviet Union. Tsarists tried to rule the population and decreas them as far as possible by fusillading intellegentsia, scientists and faithfulls. From other hand, they tried to close this gateway of Turkey to Caucasus by settling christians as Armenians, Georgians from Iran, Turkey and Russia to these territories. Moscow gave order to repress Ahıska Turks, i.e. Ahilkelek Terekeme/Karapapaks to the Central Asia during two hours of 14th November, 1944 using the hazy advantage of the World War II. All of Terekeme/Karapapaks were settled to the territories of Kazakhstan where lived different nations. Now about 65 thousands of Terekeme/Karapapak Turks are living in Kazakhstan.

Key words: Terekeme's, Karapapaks, Ahıska Turks, Karapapaks in Kazakhstan.

Қ.ЕРАЛИН
Ж.БАЙДАУЛЕТОВ

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ ТЕРМИНДЕРІН ҚОЛДАНУДАҒЫ
ӘРТҮРЛІКТЕРДІ ЖОЮ МӘСЕЛЕЛЕРІ

В статье раскрывается содержание некоторых терминов изобразительного искусства на казахском языке как средство общения педагога со студентами а также анализируются вопросы упорядочения и унификации некоторых терминов. Определяются принципы создания новых терминов на базе определенного языка.

В мақаладе, тасвир санаті аламында қолланылған Қазақ Діліндегі bazı терімлерін аламылары берілмекте олуп, бунларын ортақ қолланым адрлары іле уені терімлері олұştırma prensipleri teklif edilmekteдір.

Өнер туындыларын тануда, терминдерді қолданудың орны ерекше. Бұл әсіресе жастар тәрбиесіндегі қарым-қатынас құралы ретінде танылады. Бейнелеу өнері терминдерін оқушылардың меңгеруі оларға эстетикалық тәрбие беру ісінде, таным қабілетін дамытуда, теориялық білімдерді меңгеру мен бейнелеу дағдыларын қалыптастыруда аса маңызды рөл атқарады. Соңғы жылдардағы бейнелеу өнері тарихы мен бейнелеу өнерін оқыту әдістемесі мәселелері бойынша баспадан шыққан әдістемелік нұсқаулар мен оқу бағдарламаларына, кітаптарға, журналдар мен газеттерде қолданылған бейнелеу өнерінің терминдеріне талдау жасадық. Талдау қорытындысында, бейнелеу өнері терминдерін қолданылуында әртүрлілік байқалды. Толығырақ айтсақ, орыс тіліндегі бір терминнің орнына қазақ тіліндегі бірнеше терминдердің қолданылатындығы анықталды. Бұл жағдай бейнелеу өнерінің қазақ тіліндегі терминологиясында бірізділік жоқ екендігін, қолданыста әртүрліліктің орын алғандығын көрсетті. Бұл жағдай тәжірибе мен оқыту үдерісінде термин мағынасын жансақ түсінуге әкеліп соғады, оқыту процесіне белгілі дәрежеде қиындық туғызады. Мектептегі бейнелеу өнерінің сабағын өткізуге байланысты қазақ тіліндегі әдебиеттер терминдерін орыс тілінен аударма жасалған әдебиеттерден, әдістемелік журналдар мен газеттерден алып қолданылатыны анықталды.

Бейнелеу өнерінің қазақ тіліндегі терминологиясында бірізділік жоқ екендігін, қолданыста әртүрліліктің орын алғандығының ең алдымен өнерге байланысты терминдерге қатысы бар. Осы орайда тіл зерттеуші, порколог, академик І. Кеңесбаев "Тілдің сөз байлығынан дәл сөйлеу сөз тұрпатымен барабар семантикасына келіп ойысады" - деген. Міне осылардың баршасы мектепте қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімдерінің ғана емес, барлық пән мұғалімдерінің алдына ерекше талап қояды. Сондықтан бейнелеу өнерін оқыту барысында терминдердің мағынасын оқушыларға түсіндіру бейнелеу өнері пәнін оқыту сапасын арттыра түседі. Терминдерді қолданудағы әртүрлілікті жою, болдырмау мақсатын көздейді. Бұл әртүрлілік тек қана

бейнелеу өнері төңірегінде емес, жалпы өнер саласында бар екенін байқауға болады.

Академик жазушы Ғ.Мүсірепов "Біраздан бері жалпы мағынасында искусство дегенді өнер деп атап келеміз. Ана тілінде сақина, білезік соғуды да өнер дейміз. Туындысы өнерші искусствоны басқа өнерлерден айырып көркемөнерге кіретін болсын, көркем әдебиет деген сияқты көркем өнердің де өзінің асыл тегін білдіретін, көрсетіп тұратын атауы болған дұрыс шығар», – дейді. Шын мәнінде бұл өте орынды ой. Сақина, білезік соғу, арба мен шана істеу өнері дегендердің орнына «қолөнер» деп айтқан орынды болар еді. Осындай терминдердің мағынасының өзгеруі бейнелеу өнері саласында көптеп кездеседі. Күнделікті тәжірибеде қолданатын «бейнелеу өнері» деген сөздің орнына терминологиялық комитет («рисунок» деген сөзді ғана) сурет деп қолдануды бекіткен. Осыған қарамастан «репродукция», «графика», «картина» терминдерінің ішкі мағынасына көңіл бөліндейді. Сондай-ақ белгілі жазықтық бетіндегі нұсқаның көрінісінің бәрін сурет деп атаймыз.

Шын мәнінде бейнелеу өнері орындалу мүмкіндіктеріне байланысты, «кескіндеме», «графика», «мүсін», «сәндік өнер» болып бірнеше түрге бөлінеді. Осылардың жиынтығын "бейнелеу өнері" деп, кескіндеме, графика, мүсін және сәндік өнер туындыларын бейнелеу өнерінің түрлері деп атаған жөн.

Қазақ тіліндегі баспасөз беттеріндегі бейнелеу өнері пәнінің кейбір терминдерінің қолданылуы мен аударылуында әртүрлілік орын алуда. Мәселен, бейнелеу өнері сабақтарының бір түрінің атауы «рисование с натуры» деп аталады. Бұл сөз тіркесі «затқа қарап отырып сурет салу» болып, «натурасына қарап сурет салу» болып, «нәрсенің өзіне қарап» (натура бойынша) сурет салу және «нұсқауға қарап сурет салу» болып әр түрлі аударылған. Осы термин сөздер бір кітапша ішінде «натура бойынша сурет салғанда» және «нәрсенің өзіне қарап отырып салу» болып екі түрлі қолданылған. Бұл сөйлем бастауыш мектеп бағдарламасында «затқа қарап сурет салу» болып аударылған. Ал кейде практикада мұғалімдер «тұлғаға қарап сурет салу» деп қолданады. Сабақ барысында «натура» деген термин бейнеленетін нысанды білдіреді. Ал «изображение» - «бейне» яғни, нұсқаның қағаз бетіндегі көрінісі. Негізінде «натураны» оқытудың мақсат, міндеттеріне сай «нұсқа» деп аудару орынды. Затқа немесе нәрсеге қарап сурет салу деген сөз жансыз нысанға қатысты айтылады да, тұлға жанды нысанға қатысты айтылады. Біз сабақта жанды заттармен қатар жансыз заттарды да бейнелейміз. Осы сөз аудармалардың ішінен «нұсқа» деген сөзді жанды объектіні бейнелеуге байланысты да, жансыз нысанды бейнелеуге байланысты да қолдануға болады. Сондықтан бейнелеу өнері сабақтарының ішінде мұндай сабақты «нұсқаға қарап сурет салу» деп атау орынды.

Көркем үйірмелер өткізу жөніндегі мектептен тыс мекемелерге жалпы білім беретін мектептерге арналған бағдарламалар жинағында «длительный рисунок» деген сөз тіркесі кездеседі. Бұл сөздер де әр түрлі аударылған.

Мысалы: «суретті ұзақ салу», «созылыңқы сурет», «созылмалы сурет», «ұзақ отырып сурет салу» деп әртүрлі қолданылған. Бұл аудармалардың мағынасы «длительный рисунок» деген сөздің мағынасымен сәйкес келмейді. «Длительный рисунок» деген сөз ұзақ уақыт отырып салынатын сурет деген мағынаны білдіреді. Сондықтан бұл сөзді «ұзақ салынатын сурет» деп мағынасына сәйкес қолданыс жасау қажет.

Сондай-ақ «декоративно-прикладное искусство» деген терминнің баламасы «сәндік қолданбалы өнер» деп аталып та, жазылып та жүр. «Декоративное» деген терминге «сәндік» деп қазақ тілінде орынды балама жасалған. Ал «Декоративное искусство» термині кейде «қолданбалы өнер», «қосалқы өнер», «безендіру өнері» деп те қолданылады. Сондықтан мұндай әртүрліліктерді болдырмау үшін бұл өнер түрін «сәндік өнер» деп алу қажеттігі туындайды.

«Изображение» мен «образ» деген терминдердің қазақ тіліндегі қолданылуында бір-бірімен көп шатастырылып жаңсақтыққа орын беріледі. Мысалы: Абай бейнесі, Шәкәрім бейнесі т.б. Шын мәніндегі «изображение» дегеніміз нұсқаның қағаз бетіндегі көрінісі. Ал «образ» дегеніміз белгілі кейіпкердің әдебиеттегі немесе бейнелеу өнеріндегі көркем бейнесі. Жалпы бейнелеу өнерінің қазақ тіліндегі терминологиясы бойынша мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады.

Термин дегеніміз белгілі бір ұғымды білдіретін сөз. Қазіргі кезге дейін бейнелеу өнері бойынша белгілі бір ұғымды білдіретін, бірақ терминологиялық жүйеге кірмеген іс жүзінде қолданылып жүрген терминдер көп. Қазақтың әдеби тілі өте бай, сөз қоры көп, бір сөздің бірнеше баламалары болуы мүмкін. Бірақ бұл баламалардың бәрі белгілі бір ұғымды білдіретін термин бола алмайды. Сондықтан осылардың ішінен біреуін ғана термин ретінде таңдап алу қажет. Яғни бір сөзбен балама табу керек. Мысалы: «компоновка» терминінің мағынасы, нұсқа көрінісін қағаз бетіне дұрыс орналастыру деген мағынаны білдіреді. Бұл мағынаны қысқаша «орналастыру» деп термин ретінде алатын болсақ бұл компоновка ұғымының мәнін ашып көрсете алмайды. Сондықтан термин жасаудың ұстанымдарына сай «компоновка» терминінің түпнұсқасына сай қазақ тілінде де «компоновка» деп қалдыру орынды. Барлық терминді қатарынан аударма беру міндет емес.

Көптеген термин сөздерді мағынасына қарай бейнелеу өнері шығармаларының композициялық құрылысын талдап түсіндіруде қолданады. Кейбір әдебиеттерде кездесетін «передний план», «средний план», «дальний план» деген сөздер орыс тіліндегі әдебиеттерден қазақ тіліне әртүрлі аударылған. «Ірі планда», «бірінші планда», «алдыңғы планда» «екінші планда», «үшінші планда», «ортаңғы жоспарда» «ірі жоспарда», «орта жоспарда», «арттағы жоспарда» деп әр түрлі аударма жасалған. Сөз тіркестерінің бұлай аударылуы сөздердің ішкі мағынасын, өнертанымдық мәнін толық ашпайды. Сондықтан бұл сөздерді мағынасы жағынан

композиция заңдылығына сәйкес келетін «алдыңғы көрініс», «орталық көрініс», «ұзақтағы көрініс» деп алу орынды.

Бейнелеу өнерінің орыс тіліндегі әдебиеттерінде живопись (кескіндеме) шығармаларына байланысты «живописное письмо» деген сөз қолданылады. Осы письмо (жазу) деп аталатын сөзді қазақ тілінде «салу» деген мағынада қолданамыз. Кейбір жағдайда бұл сөз «бояу» деген мағынада аударылған. Мысалы: «Сурет салуға, сызуға үйрету» деген кітапта «акварельмен жазу» деп аударудың орнына, «акварельмен жаққан бояу», «акварельмен бояу» деп қолданылған. Шын мәнінде живопись деген сөз «тіршілік» және «жазу» деген ұғымды береді. Біз живопись жұмысын орындағанда шығармашылық және логикалық бағытта ойлануымыз қажет. Сондықтан «салу» дегенге қарағанда живописітік жұмыстарды «жазу» деп атау орынды. Мысалы: «живопись жұмыстарын жазу үшін, живописітік сауат керек», т.б. Егер мәселе живописке қатысты болса «жазу жұмыстары» деп аталуы тиіс. Сондықтан да «салу деген» сөзді тек қана графикалық жұмыстарды орындауға байланысты қолдану қажет.

Бейнелеу өнеріндегі «античное искусство» термині қазақ тіліне «көне өнер», «ежелгі дүние өнері» болып аударылып, кейде тәжірибеде «антикалық өнер» деп қолданылып жүр. Бұлардың ішінде «Ежелгі дүние өнері» деген аудармасын алу орынды. Себебі ежелгі дүние тарихы деген ұғым бізге бұрыннан, яғни тарих сабағынан да таныс. Осы сияқты «Построение» деген сөз тәжірибеде термин ретінде жиі қолданылады, бірақ мұны аударуға мүмкіндік болса да аудармай сол күйінде алып жүрміз. Шын мәнінде бұл нұсқа көрінісін қағаз бетіндегі бейнесінің құрылысын салу деген ұғымды білдіреді. Сондықтан мұны «құрастыру» деп алған орынды.

Қазақ тіліндегі бейнелеу өнері әдебиеттерінің ішінде белгілі терминнің екі тілдегі бірдей атауы қатар қолданылады. Бірінші қазақ тіліндегі атауы, онан соң жақша ішіндегі орысша атауы немесе осыған керісінше бірінші орыс тілінде атауы, мұнан соң жақша ішінде қазақша атауы беріледі. Мысалы: кескіндеме (живопись) немесе живопись (кескіндеме), скульптура (мүсін) немесе мүсін (скульптура), сәулет өнері (архитектура) немесе архитектура (сәулет өнері) т.б. болып беріледі. Мұндай формада терминдердің мәтіндер ішінде берілуі, олардың қолданысында әлі де тұрақтылығы жоқ екендігін білдіреді.

Көптеген терминдердің қазақ тіліндегі баламалары анықталмай келеді. Бұл құбылыстың сәндік өнер терминдеріне қатысы бар. Көптеген терминдерді қазақ тіліне аударып қолдануға мүмкіндік болса да бұл мүмкіндік іске аспай келеді. Мысалы: «горельеф», «барельеф», «рельеф» деген терминдерді қазақ тіліне жаңа терминдер ретінде толық аударуға мүмкіндік табылады.

Кейбір бейнелеу өнері шығармаларының атауы орыс тіліндегі мағынасына сай аударма жасау мүмкіндіктері болса да сол нұсқасы тура сөзбе-сөз алынып жүр. Дұрысында бұл сөзді мағынасына сай аударма жасау қажет. Мысалы: «Бульжник оружие пролетариата», «Қара тас пролетариат

қаруы», «Мамаев курган» - «Мамаев қорғаны», «Родина - мать зовет» - «Отан ана шақырады» т.б. құсқаларында аударып қолдану ұтымды.

Көптеген қиындық жағдайлар бейнелеу өнерін оқыту бағытында көптеп кездеседі. Оларды төмендегідей бағыттарға бөлуге болады. Қазіргі кезде бейнелеу өнерін оқытуға арналған әдістемелік құралдар аз. Бұл оқу үдерісінде елеулі кемшіліктер кедергі жасайды. Бейнелеу өнерін оқыту үдерісінде, әдістемесінде терминдерді оқытудың белгілі анықталған жүйесі қалыптаспаған.

Оқыту бағдарламасында негізінен тақырыптар оқытудың мақсаты мен міндеттері берілген. Жиі қолданылатын кейбір терминдердің өзі толық мағынасын білдірмейді, терминнің қандай ұғымды білдіретіндігін айтып жеткізуге қиындық туғызады. Бұл деректерден мынадай қорытынды шығаруға болады: сурет маманы емес аудармашыларының жасаған аудармаларында терминнің ішкі формасын сақтау ұстанымы бұзылған; белгілі бір ұғымда бірнеше атаулар қолданылады; бейнелеу өнері терминдерінің қазақ тіліндегі түсіндірме сөздігі жоқ болу себепті терминдерді қолдануда әртүрлілік пайда болған; синонимдік терминдері оқыту тәжірибеде көп жансақтық туғызады; қазақ тіліндегі бейнелеу өнері терминдері әлі де болса бірізділік жоқ.

Жалпы терминдерді ретке келтіру мектеп көлемінде де шешілген жоқ. Педагогикалық жоғары оқу орындарындағы көркем сурет факультеттерінде, педагогикалық оқу процесінде орыс тіліндегі термин сөздерді пайдаланады. Студенттердің сөздік қоры орыс тіліндегі терминдермен толығады. Сондықтан қазақ мектептерінде сабақ беруге келген жас мамандардың оқушыларға термин сөздерді түсіндіру үшін өзінше аударып қолдануына тура келеді. Осыдан келіп әр мұғалімнің аудармасы әртүрлі болып шығады. Осы сияқты жоғарғы оқу орнында оқытушы студентке әрқайсысы өз терминдерін қолдануы арқылы олардың сөз қорының ретсіздігін көбейтеді, әртүрлілігін арттырады.

Бейнелеу өнерін оқыту саласындағы адамдардың саны өскен сайын қазақ тіліндегі терминдердің әртүрлілігі көбейіп келеді. Сондықтан қазіргі кездегі бейнелеу өнерінің қазақ тіліндегі терминологиясының ең көкейкесті мәселелері мыналар болып анықталады: бейнелеу өнері терминдерін шет тілінен қазақ тіліне аудару ұстанымдарын айқындау; бейнелеу өнері жаңа терминдерінің жасалу ұстанымдарын анықтау; бейнелеу өнерінің қазақ тіліндегі түсіндірме сөздігін жасау; бейнелеу өнері терминдерін оқытудың бағдарламасын жасап, әдістерін айқындау болып табылады.

Қорыта айтқанда, қазақ бейнелеу өнерің терминдерінің қолданысындағы әртүрлілікті жою мен ретке келтірудің бұл ұсынылып отырған жобасы, басқа да түрік дүниесі елдерінің мәдениетінің дамуына өзіндік ықпалы болатындығы айқын.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Искусство Казахстана. Ежегодник. Алматы: Өнер, 1980.
2. Қазақстан өнері. Жылнама. Алматы: Өнер, 1984.

Қ.Ералин, Ж.Байдаулетов. Қазақ тіліндегі бейнелеу өнері...

3. Тәжімұратов Ә. Шебердің қолы ортақ. Алматы: Қазақстан, 1977.
4. Мұқанов К. Жүннен жасалатын бұйымдар. Алматы: Қайнар, 1990.
5. Аманжолұлы Қасым. Дарига сол қыз. Алматы: Атамұра, 2002.
6. Айбергенов Төлеген. Бір тойым бар. Алматы: Атамұра, 2003.
7. Ергалиева Р.А., Труспекова Х.Х., Каргабекова Р.И. и др. Мастера изобразительного искусства Казахстана. 3-й выпуск. Алматы, 2004.
8. Tahsin Parlak. Дәстүрлі қазақ қалы өнері және ТІКА-Арал аймағы қалы тоқу өнерін дамыту жобасы. Анкара, 2002.
9. Қасиманов С. «Қазақ халқының колөнері». Алматы: Қазақстан, 1995.
10. Кишкамбаева Т.А. История искусств Казахстана.
11. Қазақ өнері энциклопедиясы. Алматы, 2002.
12. Қалиев С., Оразаев М., Смайлова М. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. Алматы: Рауан, 1994.
13. Ералин Қ., Айменов Ж. Сәндік қолданбалы өнер. Түркістан, 2005.
14. Бібыраев М., Әуесбаева П. Қазақтың мифтік әңгімелері. Алматы: Ғылым, 2001.

REZUME

K.ERALIN, J.BAYDAULETOV (Turkistan) TO DELETE THE DIFFERENCES OF USING ART DESCRIPTION TERMS IN KAZAKH LANGUAGE

The article reveals the contents of some of the terms of fine art in the Kazakh language as a means of communicating with students and teachers also examines issues uporyadotekheniya and unification of certain terms. Determined by the principles of the creation of new terms on the basis of a language.

Б.ЖОЛДАСОВА
Д.ҚҰРЫМБАЙ

САҚ (СКИФ) МӘДЕНИЕТІНДЕГІ АҢ СТИЛІ

Автор мақалада бүгінгі Орта Азия, Сібір, Еуропа халықтарының бейнелеу өнерінің негізін қалаған сақтардың «аң стилі» туралы ойын ортаға салады

Bu makalede, Orta Asya, Sibirya ve Avrupa halklarının tasvir sanatının temelini atan İskitlerin hayvan süline ilişkin görüşleri ele alınmaktadır.

Көшпенділер мәдениеті мен өнері өзінің жаулары мен жақтастарын таңдандырып, құндылығымен жарты әлемге мәшһүр болды.

Әсіресе «аң бейнелі» әдіспен әсемделіп соғылған нәзік те нақышты дүниелері басқа елдердің құрметпен қарауына мойынсындырды, ертедегі эллиндік және қытай шеберлері көшпенділер өнеріне тәнті болып, оны өз бойларына сіңіруге тырысты. Сақ – скифтер қолынан туындаған өнер ықпалы ежелгі шығысқа да, батысқа да үлкен әсер етті. «Аң стилі» дегеніміз ыдыс-аяққа, киімге, тұрмыс заттарына, қару-жараққа әшекей ретінде салынған түрлі жануарлардың бейнелері [2].

Сақ-скиф мәдениеті қазіргі замандағы мүсіндеу – бедерлеме өнерінің кез келгенімен тайталаса алады, тіпті ықшамдап жасалу шеберлігімен, ойлылығымен, әсемдігімен олардан оқшау, алда тұра алады. Ерекше, қайталанбас сақ-скиф өнері тек алтыннан ғана жасалынған жоқ, сонымен қатар қола құйма өнерінің тамаша мектептерін қалыптастырды. Құйма және тастан қашау тәсілімен домалақ мүсіндер сомдады, күнделікті өмірге қажетті ыдыстар, ат әбзелдерін жасады, әсіресе қоладан неше түрлі қазандар құю ерекше дамыды. Қазанның құлақтарында, ернеулерінде неше түрлі жыртқыш аңдардың кішкене мүсіндері қолданылатын, ал аяқтары скифке тән аңдар бейнесінде безендірілді.

Сақ-скиф тайпаларының қолтумалары массагет, алан, үйсіндер арқылы ежелгі Қытай патшалықтарымен қызу қарым-қатынаста өмір сүрді. Қытай шеберлері сомдаған аңдардың (қанатты, қабылан т.б.) жасалу, құю тәсілі скиф өнерін еске түсіреді. Олар көшпенділердің аң бейнелі ағымын әрі қарай дамытып, таңғажайып өнер туындыларын өмірге әкелді. Әлемнің жартысына жайылған өркенді өнерімен табындырған скиф – сақтар уақыт өте әшекей безендіру полихромдық (қоспалы әдіс) өнерімен де аты шықты.

Б.з.д. III-II ғасырларда «аң бейнелі» ағымға ерекше оң беріп толықтырылды. Ырғақты бедерлеме айшықтар енді түрлі асыл тастармен көмкеріліп сән-салтанатты кейіпке енді. Барған жерлерінде билік құрып, орныққан кезде ішкі-сыртқы құрылысы қазақ үйге ұқсас етіп күмбезді әсем сарай, ғибадатханалар салдырып отырған. Шаңырақ тәрізді төбесінде жарық түсетін тесік – ойық көптеген елде үлгі ретінде тарап, сәулет өнерінің ең бір ұлы жетістігіне, стиліне айналды [1].

Сақтар өздерінің өлген патшаларына алтын киімін киіндіріп, кең лақатқа қойған, ал олардың үстіне зәулім архитектуралық ескерткіш - алып оба тұрғызған. Қоғамның басқа мүшелерін жерлеу ғұрпы иерархиялық басқыш сатыларының төмендеуіне қарай оңайлатылып отырған. Ғұрыптың әлеуметтік жағдайға қарай саралануына ата-баба рухтарына, әсіресе патшаларға - күн бейнелі күшті қамқоршыларға табыну үлкен рөл атқарған. Далалық өркениет Күнге, табиғат күштері мен көсемге, яғни әскери жолбасшыға табынуға негізделген өз идеологиясын жасады. Осының барлығы «аң стиліндегі» олардың қайталанбас өнерінде көрініс тапты. Ерте темір дәуірі көшпелілердің идеологиясымен танысу үшін «Есік» қорғаны бірегей мүмкіндік береді. Сақтардың өз мифологиясы болған, ол «Алтын адамның» киім композициясында, оны жерлеу жоралғысында көрініс тапты. Оның басында тымақ тәріздес желкелігі бар, төбесі шошақ, биік бөркі болған. Бас киіміндегі бейнелер символикалық мәнге ие болды. Жауынгердің бас киімінде «алтын таулар» мен «ағаштар» қоршаған дүниені көз алдына елестететіндей айналдыра тігілген. Бас киімнің жоғары жағында Митра Құдайының кеңінен таралған рәмізі - алтын қойдың бейнесі бар. «Алтын адам» Күн Құдайымен теңестірілгендіктен шаншылған алтын жебелер күннің сәулесі деп есептелінеді. Көшпенділердің түсінігінше «мәңгілік өмір сүретін» адамдардың қатарына тек патшалар мен көсемдер жатады, олардың тайпа көсемдері туралы «күнде өмір сүреді» деген ұғым қалыптасқан. Бас киімнің беткі жағындағы алтын жебе, ешкі мүйізді, алтын қанатты пар ат эмблемасы «патшалықтың белгісін» білдіреді. Егер осы бейнелерді зерделер болсақ құс - жоғарғы әлем, аспан; ат - ортаңғы әлем, жер; ешкі - төменгі жақ, жер асты әлемі; қанатты жебелер - Жердің төрт тарабы. Бұл рәміз көсемнің билігі туралы және оған бағынышты қоғам құрылымы туралы түсінікті бейнелейді. Сақтарда жоғары билікті осылайша негіздеу тұжырымдамасы қалыптасты [3].

Бас киімдегі қанаттар «Алтын адамның» абыз болғандығын көрсетеді. Құстар бейнесі жоғары әлем рухына, аспанға ұшумен байланыстырылады. Әскери жасаулардағы жыртқыштардың яки барыстың, арыстанның, жолбарыстың, қасқырдың бейнеленуі осы аңдардың жауынгер мен оның қару-жарағына дем беруші күш деп есептелді. Сондай-ақ жолбарыстың бейнесі отқа табынушылықпен байланысты болды. Нақ солардың бейнелері мен табыну бұйымдары алтарь және темекі тартатын бөлмеге хош иісті түтін шығаратын аспапты қорғайды.

Белгілі бір түс және олардың туғызған әсері дүниені мифологиялық түрде пайымдаудың маңызды элементі деп табылатындықтан түс ерекше ақпараттық құндылыққа ие болды. Киімдегі қызыл түс және оның алтын жасауы - Күннің буырқанған қуаты мен құдіреттілігін бейнелеген түстері, күміс түс - Айдың, көгілдір түс - аспанның түсі деп есептелді.

«Аң стилі» белгілі бір діни наным-сенімге байланысты ұғымды білдіргендіктен жыртқыш жануарлар мен құстардың бейнелері қару-

жарақтарға немесе атқа ерекше күш беретін тұмар ретінде қолданылды. Жануарлардың жекелеген бейнелері киелі, рәміздік мағына береді. Есік қорғанынан табылған «Алтын адамның» бас киімі жылқы, құс, таутеке, барыс, т.б. топтасқан бейнесінде алтын қапсырмалармен әшекейленген. Осындай топтасқан бейнелерді зерттеу темір дәуірі көшпелілерінің идеологиясы мен діни түсініктері туралы мағлұмат береді.

Сақ (скиф) мәдениеті Карапат, Дунай, Батыс Тянь-Шань, Таулы Алтайдан бастап Памирге дейінгі аймақтарда қалыптасты. Мәдениеттің мұндай тұтастығын сақ шеберлерінің бейнелеу өнеріндегі «аң стилімен» байланыстырамыз. Сақ (скиф) «аң стилі» сақ мәдениетінің синониміне айналды. Сақ (скиф) шеберлері кескіндеме, қолөнер бұйымдарында «аң стилін» талғаммен үйлесімді қолданып, қияли бейнені ұтымды бере білген. Сақ (скиф) жәдігерлері эстетикалық, сапалық жағынан қазіргі мүсін, кескіндеме, бейнелеу өнеріне қарағанда жоғарғы деңгейде өзіндік мәнермен жасалған. Қола, темір, алтыннан ойып, құйып сақтар жасаған аң, жануарлардың шынайы, қияли образын түрлі көріністерде бейнелеу сақтардан бастау алды. Олар ішкі рухани танымдарын өнертануларында әсерлеп бере білген. Аңның мінезін, қимыл-әрекетін асқан нәзіктікпен келтіреді. Аузы ақсиып, жемтігіне атылған жыртқыш аңның қимылы асқан нәзіктікпен берілген. «Аң стиліндегі» арыстанның текені немесе елікті жеу көрінісі күзді тұспалдаса, арыстанның өгізді жеу көрінісі – көшпелілердің көктемде наурызда тойланатын жаңа жылдың нышаны.

Сақтардың «зооморфтық стилі» түрлі мәнерде қолданылып, белгілі рәміздік ұғымды білдірген. Аңдардың жануарларға атылған сәті немесе аң аузында бейнелеу көрінісі сақтардың көркемөнерінде негізгі орын алады. Сақ (скиф) бейнелеу өнеріндегі аң мен жануарлардың, құстардың арпалысы мезгілдің ауысуының нышанын білдіреді. Ал, бейнелеу мәнерінде сақтар көп қолданған арыстан, теке, елік, бұқа аспандағы жұлдыздарды тұспалдайды. Ежелгі адамдар астрологиялық жыл санауды аң, жануарлардың атымен атап қоятын. Сақтардың (скиф) бейнелеу өнерінде «аң стилінің» магиялық күшіне табынушылық б.з.б. 1 мыңжылдықта қалыптасқан. Олардың композициясында аң мен жануарлардың арпалысы мен бір-біріне атылу сәттері бейнеленген. Ежелгі адамдар аң, құс пен жануарлардың арпалысу көрінісін «адамгершілік» пен «зұлымдықтың» күресі деп түсінген. Сақ (скиф) шеберлері бейнелеген аң, құс, жануарлар адамға эмоциялық ерекше әсер етеді. Олар бейнелеу мәнерінде аң, құс, жануарлардың өзіндік ерекшеліктерін дәлдікпен бере білді. «Бейнелеу өнеріндегі «аң стилі» ежелгі адамдардың табиғатпен жақындығын, олардың эмоциялық әсері мен ішкі рухани жағдайының айнасы іспеттес болды [5].

Сақтар аң мен жануарлардың арпалысындағы көріністі жыл мезгілінің ауысуымен байланыстырған. Ежелгі адамдар төрт мезгілді «жаз», «қыс» деп екіге бөліп, өз бейнелеу тәсілдеріне қысты жамандық, жазды жақсылық рәміздік ұғымында бейнелеген. Ежелгі сақтардың (скиф) бейнелеу өнерінде

«аң стилінің» қалыптасуының басты себебі, адамдар аңдар мен жануарлардан пайда болды деген қиялдан туған болу керек. Ежелгі адамдар табиғаттың тылсым күштері мен түсініксіз құбылыстарын мифке айналдырып отырған. Сондықтан сақтардың тотемдері аң, құс, жануарлар болған (бұғы, бұлан, қасқыр, таутеке, жолбарыс, бүркіт), мұндай аң, құс, жануарлар бейнеленген заттар қасиетті болып саналған. Олар тырнақ, сүйектерден тұмар жасап, ал тотемдерді қару-жараққа бейнелеген. Тотем таңба жауынгерлеріне жеңіспен оралуға магиялық әсер етеді деп ұққан. «Аң стилі» сақ шеберлерінің арасында б.з.б. III-I ғ.ғ. бейнелеу өнерінің биік деңгейіне жетіп, кейіннен өзгерістерге ұшырады. Сақ қолөнерінде «аң стилінен» стилизацияланған мәнерге өту Новочерск обасынан табылған сармат ханшасының тәжінде қарғалы мәнері қайталанған. Сақ (скиф) мәнеріндегі тәжде (диадема) аңдардың бірте-бірте стилизацияланып шырмақтануы басқа елдердің бейнелеу өнерінде кездеспейтін мәнер.

Ежелгі өркениетті мемлекетте өмір сүрген сақ шеберлерінің қолөнерді мұндай тәсілмен бейнелеуі, сол кезеңдегі өнердің өте жоғары деңгейде болғандығын көрсетеді. Жануарлар мәнерінде мыңдаған жылдар болса да бұл өнер бүгінгі күні өзекті мәселелердің біріне айналды. Сақ (скиф) «аң стилі» мен андрондықтардың геометриялық ою-өрнек түрлері бүгінгі күні кеңінен қолданылады. Сақтардың бейнелеу өнерінде қолданылған ою-өрнек түрлерін қазақ қолөнерінде бірен-саран кездестіреміз. Сақ шеберлері аң, жануарлар, құстарды «аң стилінде» бейнелегенде денелеріде таңбаларды қоса салған. Сақтардың (скиф) тотем мен космогониялық таңбаны бірге беруі, олардың діни дүниетанымынан туған ұғым. Орта ғасырда бұл таңбалар рулық таңбаға айналады. Ғасырлар өткенімен сақ «аң стилі» жаңа образдармен толыққан жоқ. Керісінше сол ежелгі баға жетпес жәдігерлер біздің ата-бабаларымыздың өмірінен сыр шертетін шежіре ретінде өмірімізге еніп отыр. Археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған сақтардың (скиф) көне ескерткіштерінде бейнеленген «аң стиліндегі» мәнер мынадай топтан тұрады: қиялдаудан туған жануарлардың бейнесі; жануарлар бейнесінің шартты түрде берілуі; мүйізді жануарларды бейнелеу; аңдардың жануарларға атылған бейнелері; аңдардың аузындағы жануарлардың бейнесі; арқар, таутеке бұғы, елік, ақбөкен бейнеленген композиция; мысық, қораз бейнеленген заттар [4].

Сақтардың «аң стилі» бүгінгі Орта Азия, Сібір, Еуропа халықтарының бейнелеу өнерінің негізін қалаған. Ежелгі көшпенділер кезінде бір шеті Қытай, екінші шеті Солтүстік мұзды мұхит, бір жағы батыс Европаны басып өтіп, Мысырға дейін көшіп-қонып, әр дәуірде билік құрып үстемдік еткен. Олардың түрлі елдің мәдениетіне, өнеріне тигізген әсері ұшан теңіз. Бүкіл әлем халықтарының өнерінде тайға таңба басқандай көшпенділер ықпалының табы, стилі, сезіледі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ақишев К. Архитеуралық аса бағалы ескерткіштер. Ежелгі мәдениет куәлары. А., 1966, 57 б.
2. Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: “Аруна Ltd.” ЖШС, 2005.
3. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. А., Т.1., 1996. 1-2-бөлімдер.
4. Кадырбаев А.Ш. История Казахстана: первобытный мир и древность. А., 1998.
5. Әмірбекова М.Ш. Сақ (скиф) тарихы мен мәдениеті. Оқу құралы – Алматы: «Зият Пресс», 2004.

REZUME

**B.ZHOLDASOVA, D.KURYMBAY (Turkistan)
THE STYLE OF THE BEAST IN THE SAKA (SCYTHIAN) CULTURE**

The author of the article shares his thoughts about the "animal style" Saks, which became the foundation of modern art of the peoples of Central Asia, Siberia and Europe.

ТҮРКОЛОГИЯНЫҢ АЛЫП БӘЙТЕРЕГІ ЕДІ...

Қазақ ғылымы оның ішінде түркология саласы өзінің алып бәйтерегінен айрылды. ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор Рахманқұл Бердібай 85 жасқа қараған шағында дүниеден өтті. Бар өмірін халқының мәдениетін дамыту жолына арнаған ғалымның халықтың арын жоқтаудағы азаматтық келбетінің өзі ерекше болатын. Кешегі Кеңестік режим кезінде қазақ мәдениетін жою үшін орталықтан ұйымдастырылған неше түрлі қитұрқы әрекеттер белең алып тұрған кезеңде қазақтың нағыз патриоты ретінде өз елінің намысын қорғап, тілінің тағдырына араша түсіп, шындықты қаймықпай айтқаны үшін талай рет режимнің қыспағына да түсті, жұмыстан да қуылды. Алайда, бәрінен халқын жоғары қойған ұлшыл азаматтың рухын сындыра алмады. Алматыда жүрген кезінде саяси додаға да түсті, әдебиет майданына да араласты. Отыз жылдан астам уақыт М.Әуезов музей үйінде Халық университетін ашып дәріс оқыды, жастарға түркі халқының, қазақ әдебиеті мен мәдениетінің бастаулары туралы терең тәлімді тағылым беріп келді. Қазақ мәдениетін қайта жандандыру үшін Қызыл империяның қарсылығына қарамастан Алматы сияқты орыстанудың салдарынан рухани дүниесі жұтаңдап бара жатқан қалада бір топ зиялы қауыммен біріге отырып, қазақтың айтыс жанрын сахнаға алып шықты. Қазақ тілді мектептерді көбейту туралы өзекті мәселені төтесінен қойды. Қазақ әдебиетінің дамуы, әсіресе проза саласының өсу тарихы туралы іргелі зерттеулер жазды. Ел ішін аралап көптеген өнер адамдарын тауып, шығармаларын халыққа таныстырды.

Қазақстан өзінің тәуелсіздігін алған тұста да мәдениет пен қазақ тілінің мәртебесін көтеру туралы өзінің азаматтық ұстанымдарын баспасөз бетінде жариялап отырды. Өмірінің аяғына дейін халқының тағдырына алаңдап, әрбір түйткілді мәселесіне сергек қараған абыздың қолынан қаламы түспей кетті. Тәуелсіздік алған соң ғалым өзінің туған жеріне қайта оралып, қасиетті Түркістан қаласынан ашылған Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінде ұстаздық етті. Әсіресе түркология саласында өнімді еңбектер жазды. Бірқатар еңбектері Түркиядан жарық көрді. Өз жерінде жас ұрпақты ғылым мен білімге баулу жолында бар күшін сарқа жұмсаумен болды. Түркістаннан түлеп ұшқан ақиық, кіндігін кескен жері Түркістанға қайта оралды, туған жерінің топырағы бұйырды.

Рахманқұл Бердібай 1927 жылы 2 желтоқсанда Оңтүстік Қазақстан облысы, Түркістан ауданының Ихан кентіне жақын Көкіш деген ауылда туған. Ащысай кентіндегі орта мектепте оқып, 1943-1944 оқу жылында Түркістан педагогикалық училищесін бітірген. Ол 1944-1945 жылдарда Ащысай кентінде жұмыс істейді, кеншілердің ауыр да абыройлы еңбегімен танысады, өлең, очерк жазумен шұғылдана бастайды. Оның «Жас кенші» деген алғашқы өлеңі 1945 жылы «Оңтүстік Қазақстан» газетінде басылады.

1945 жылғы қыркүйекте Р.Бердібай қазақтың С.М.Киров атындағы мемлекеттік университетінің филология факультетіне оқуға түседі. Ол кезде университеттің филология факультетінде қазақтың ең танымал ғалымдары сабақ береді. Әсіресе қазақ әдебиетінің классигі әрі ғұлама М.Әуезовтің ауыз әдебиетінен дәрістері білімнің кәусар бұлағындай болатын. Орыс әдебиетінің жаһанға даңқы кеткен шығармаларымен танысу, әдебиет үйірмесінде өлеңдер оқып, талқылауға қатысу Р.Бердібайдың көркем әдебиет сырларын тереңдеп үйренуіне жол ашқан еді... Р.Бердібай университетті үш семестр үздік бағамен оқып, тұрмыс жағдайына байланысты сырттай оқу бөліміне ауысады. Сырттай оқыған жылдарда (1947-1948) ол Ащысай кентіндегі орта мектепте қазақ әдебиетінен сабақ береді. Р.Бердібай 1948-1949 оқу жылында Қызылорда мемлекеттік педагогикалық институтының қазақ тілі мен әдебиеті факультетін бітіріп шығады.

1949-1953 жылдарда Р.Бердібай Оңтүстік Қазақстанның Ильич, Мақтарал, Фрунзе аудандарында қазақ орта мектептерінде директор, аудандық оқу бөлімінде инспектор болып қызмет істейді. Әдеби, ғылыми ортаға жақындауды арман еткен Р.Бердібай 1953 жылы күзде Алматыға келіп, Қазақ мемлекеттік университетінің филология факультетіне аспирантураға қабылданады. 1953-1954 жылдарда ол әдебиет пен сын тарихынан, философиядан білімін толықтырады, аспирантураның теориялық курсына тәмамдайды... «Қазақ әдебиеті» газетінде қызмет істеген жылдар (1955-1959) Р.Бердібайдың әдебиетшілік тағдырына елеулі із қалдырады; ол сыншы-публицист ретінде осында қалыптасты. Бұл жылдарда сыншының әдебиет тарихы, мәдени мұра, қазақ тілінің тағдыры туралы («Ең үлкен мәдени байлық», «Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері», «Музыка

мұқтажы», «Әдебиет пәні және оқулық», «Шығыс қазынасы», «Қазақша энциклопедия қажет» т.б.) жазған проблемалық мақалалары жұртшылықтан қолдау тауып, Қазақстан үкіметінің ұлт мәдениетін көркейтуге бағытталған үш бірдей қаулысының алынуына себепкер болды. 1955-1959 жылдар Р.Бердібайдың әдебиет сыншысы ретінде өнімді еңбек еткен кезеңі болса, ол 1960-1972 жылдар арасында әдебиеттің тарихы және теориясы мәселелерімен тереңірек айналысады. Сыншы ғалымның осы тұстағы ізденістерінің нәтижесі «Әдебиет және өмір», «Роман және заман», «Қазақ прозасындағы замандас бейнесі», «Қазақ совет әдебиетінің қалыптасуы», «Дәстүр тағылымы» тәрізді кітаптардан көрініс тапты. Р.Бердібай 1961 жылы филология ғылымдары бойынша кандидаттық («Қазіргі қазақ романындағы сюжет проблемасы»), 1971 жылы докторлық («Қазақ романдарының теориялық мәселелері») диссертация қорғайды.

Өзінің еңбектерінде қазақ әдебиетінің әр дәуірдегі туындыларын білгір талдаған Р.Бердібай қомақты да көпқырлы жанр - романның қалыптасу жолдары, шеберлік деңгейі, көркемдік жаңалықтар жөнінде маңызды монографиялар («Роман және заман», «Қазақ романы», «От легенды к роману», «Қазақ тарихи романы», «Тарихи роман», «Мұхтар пыңы») жариялады... 1968 - 1970 жылдарда ол жаңадан ашылған Қазақ Совет энциклопедиясы Бас редакциясының жауапты секретары болып, 70 мыңға жуық терминнен тұратын 13 томдық әмбебап энциклопедияның сөз тізбегін саралауға басшылық етті. Ол — алты томдық «Қазақ әдебиетінің тарихы» (1960-1967 ж.ж.), «Көпұлтты совет әдебиеті тарихы» (1970-1974 ж.ж.) авторларының бірі...

Р.Бердібай 1973-1995 жылдарда Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясы М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында фольклор бөлімінің меңгерушісі болды. Сонымен бірге Алматыдағы әл-Фараби және Абай атындағы мемлекеттік университеттерде ауыз әдебиетінен лекция оқыды. Бұл кезде оның басшылығымен «Қазақ фольклорының типологиясы», «Қазақ тарихи жырларының мәселелері», «Фольклор пыңдығы», «Фольклордың тарихилығы», «Ауыз әдебиетінің архаикалық жанрлары», «Фольклордың поэтикасы» секілді коллективтік монографиялар жазылды. Ал «Қазақ фольклористикасының тарихы» деген еңбегі үшін Р.Бердібайға және бірнеше фольклоршыға Ш.Уәлиханов атындағы бірінші дәрежелі сыйлық берілді. Оның көне, қаһармандық, ғапықтық, нақтылы тарихи жырларды жанрлық-стадиялық сипаты жағынан зерттеу жөніндегі концепциясы эпостануда жаңа бағыттың негізін салды. Бұл жырларда ғалымның қаламынан «Қазақ эпосы», «Сарқылмас қазына», «Кәусар бұлақ», «Эпос - ел қазынасы», «Жыршылық дәстүр», «Айтыс әлемі» секілді күрделі еңбектер туды. Оның ғылыми жетекшілігімен отыздан артық докторлық және кандидаттық диссертация қорғалды. Бұл және басқа еңбектері оны қазақ фольклоршыларының көшбасшысы деңгейіне көтерді. Р.Бердібаевтың қатысуымен қазақ фольклорын филология факультеттерінде оқытудың бағдарламасы жасалды.

Ғалым Рахманқұл Бердібайдың зерттеушілік қызметінің тағы бір саласы түбі бірге туысқан түркі халықтары әдебиетінің өзара байланысына арналған. Бұл мәселе оның «Гүлстанның бұлбұлдары», «Достық кемесінде», «Сарқылмас қазына» деген кітаптарынан бастау алып, «Байкалдан Балқанға дейін», «Жұлдыздар жарығы», «Ел боламыз десек», «Түбі бір түрікшіз», «Дәстүр қуаты» атты жинақтарда жалғастық тапты. «Байкалдан Балқанға дейін» (1997) атты кітапта зерттеуші саха (якут), алтай, тува, хакас, ұйғыр, қырғыз, өзбек, түркімен, татар, башқұрт, әзірбайжан, түрік, құмық, қарашай-балқар, ноғай, қырымтатар, қарайым халықтарының этникалық тарихы, фольклоры, әдебиеті, мәдени дәстүрі жөнінде қызғылықты мағлұматтар береді. Ал «Жұлдыздар жарығы» (2000) монографиясында түрік халықтары әдебиетінің классиктері Ж.Баласағұн, А.Ясауи, А.Йүгінеки, Ю.Эмре, Ә.Науаи, Мақтымқұлы, Сеиди, Б.Назым, Бердақ, Тоқтағұл, Тоқай, жыршы Қазақ (құмық ақыны) т.б. өмірі мен шығармашылығы сөз етілген. Бұл еңбектердің түрік халықтары арасындағы ертеден келе жатқан тамыры терең байланыстарды, рухани бірлікті таныстыруда тағылымы мол. «Байкалдан Балқанға дейін» түрік тіліне аударылып, Анкарада (1997) басылып шықты. Осы кітаптағы «Көзқамандар» деген мақала орыс, өзбек, ұйғыр, татар тілдерінде жарияланды... Қырғыз халқының ұлы эпосы - «Манастың» даңқын әлемге әйгілеп, өпшес еңбек сіңірген қазақ ғұламалары Ш.Уәлихановтың, М.Әуезовтің, Ә.Марғұланнның игі өнегесін жалғастырып жүрген қазіргі манастанушылардың бірі Р.Бердібай екенін айту парыз... Оның парсы-тәжік поэзиясының жұлдыздары: Рудаки, Фирдоуси, Омар Хаям, Сағди, Хафиз, Жәми жайындағы зерттеулері өз алдына бір төбе...

«Түбі бір түрікшіз» (2002) деген күрделі еңбегінде автор түрік халықтарының рухани бірлігін бұдан былайғы дамұмыздың маңызды шарты деп қарайды. Осы көрсетілген еңбектерімен қатар Р.Бердібай туыс халықтар фольклорының әлі де шешімін тауып болмаған күрделі проблемаларын («Түрік халықтары эпосының тарихи-генетикалық типологиясы» т.б.) методологиялық тұрғыдан көтерді. Оның сыншылық, әдебиетшілік, фольклоршылық, түркітанушылық, публицистік саласындағы ізденістері 45 кітап, 1500 мақала түрінде жарыққа шықты.

Публицист жазушының ана тілі, мәдени мұра, ұлттық дәстүр тағдыры туралы мақалалары мәселені өткір қоюымен, талдауларының нақтышығымен және батылдығымен ерекшеленеді, Қазақ жерінің эрозияға ұшырауы, ядролық сынақтар салдарынан өмір сүретін органың, ауаның ластануы, мыңдаған гектар жердің құмдауытқа айналуы, Қазақстанның өсімдік және жан-жануарлар дүниесіне келтірілген зардаптар қаламгер еңбектерінде ұдайы көтеріліп келеді. Соңдай-ақ оның шет елдердегі бес миллионнан артық қаңдастарымызды отанына оралтудың кезек күттірмейтін мәселе екендігі, дүние жүзінің діни конфессияларының Қазақстанға дендеп кіріп, ұлтымыздың рухани бірлігіне зиян келтіріп отырғандығы, басқа елдерден қайтып оралғандарға қамқорлықтың жеткіліксіздігі, қазақ тілінің мемлекеттік

мәртебесін жүзеге асыру жөнінде басшы ұйымдардың дәрменсіздік көрсетіп келе жатқаны, тастанды бала сатудың сорақылығы, республика өңірінің экологиялық апат аймағына айналуы туралы жарияланымдары ел тағдырына перзенттік жанашырлықтың жарқын мысалдары. Мұның бәрі Р.Бердібайдың ұлт мұраты мен намысына қатысты мәселенің епқайсысына бейтарап қалмай, сұмдық пен зұлымдық атаулыны ұдайы әшкерелеп, халық санасын оятуға дарыны мен қайратын сарқа жұмсап келе жатқанын сипаттайды.

Ғалымның бұлардан тыс атқарған игілікті ісі - М.Әуезов Музей-үйінде 35 жыл бойында Алматы қалалық қазақ әдебиеті мен өнер Халық университетін басқарып, қазақ халқының соңғы 1500-2000 жыл бойындағы тарихы мен мәдениеті тақырыбына 500 дәріс өткізуі. Бұл еңбегі үшін ол Бүкілодақтық «Білім» қоғамының ең үлкен сыйлығы - Вавилов медалімен наградталды...

Р.Бердібай басқарған Халық университеті көптеген «жабық» тақырыптарды қайта көтерумен қатар, кейбір ұмытылған немесе жоғалған әдеби-музыкалық дәстүрлерді де жандандыруға ат салысты, ұзақ жылдар бойында толастап қалған ақындар айтысын, жыраулық-жыршылық өнерді көркейтуге тікелей үлес қосты. Қазақ домбырашылық өнерінің бір саласы — шерпше күйлерді «тірілтуге» де осы қоғамдық университеттің қызметі зор.

Әдебиет сыны, тарихы, фольклорға саласындағы көрнекті еңбектерін жоғары бағалап, Қазақстан үкіметі оған «Қазақстан ғылымына еңбек сіңірген қайраткері» (1983), «Қазақстанның еңбегі сіңген мәдениет қызметкері» (1992) атағын берді. Р.Бердібай - Қазақстан Ұлттық Ғылым академиясының академигі, Түрік тілі құрымының (Түркия), Халықаралық Шыңғыс Айтматов қоғамдық академиясының, Ресейдің халықаралық психология академиясының мүшесі, Ш.Уәлиханов атындағы, «Түрік дүниесіне қызмет сыйлықтарының» иегері. Ол «Парасат» орденімен, «Еңбектегі ерлігі үшін», «Еңбек» ардагері», «Тәуелсіз Қазақстанның 10 жылдығы», «Ана тілі», Қырғызстан республикасының «Даңқ» медальдарымен, Қазақ ССР Жоғары советінің құрмет грамотасымен ардақталған.

Р.Бердібай Қазан, Уфа, Ташкент, Баку, Мәскеу, Петербург, Вильнюс, Таллин, Минск, Киев, Кишинев, Тбилиси, Ашхабад, Душанбе, Бішкек, Нөкіс, Элиста қалаларында халықаралық, регионалдық, республикалық конференцияларда фольклор мен әдебиеттің маңызды мәселелері бойынша баяндамалар жасады. Ғалым Түркияның Анкара, Измир, Анталия, Конья, Караман, Қырыққала шаһарларында түркологиялық конгрестерге қатысты; Сиэтл (Америка Құрама Штаттары) қаласында қазақ фольклоры мен әдебиетін үйренушілерге бағдарлама жасады, дәрістер оқыды.

Соңғы жылдарда Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Түркология ғылыми-зерттеу институтының бас ғылыми қызметкері Рахманқұл Бердібайдың бес томдық шығармалар топтамасына (2005) оның жарты ғасырлық таңдамалы шығармалары енген. Оның әдебиет, фольклор, музыкаға, түркологияға арналған ғылыми-публицистикалық

шығармаларының бұған дейін кітап көлемінде жарияланбағандары (80 б.т.) екі том көлемінде жарық көрді. Одан бөлек 2010 жылы түркі тілдерінде сөйлейтін отызға жуық ұлттар мен ұлыстардың тарихи-этникалық және мәдени байланыстарының тамырластығын қамтыған, сондай-ақ қазақ тілі мен мәдениетінің бүгінгі өзекті мәселелерін көтерген «Қазақ-түркі эпостарының мәселелері» атты кітабы жарық көрді.

Рахманқұл Бердібай қазақ әдебиеті мен өнерінің, ғылымы мен мәдениетінің дамуына, қоғамдық сананың жаңғыруына аса зор еңбек сіңірген, қазақ ғылымының асқаралы тұлғасы ретінде танылған ғұлама ғалым, ұлағатты ұстаз еді. Өмірде сыпайы қалшынан айнымаған, өресі биік ғалым, ұлағатты ұстаз, ұлтын шын сүйген қайраткер тұлғаның асыл бейнесі ел жадында әрдайым сақталады. Өз ұлтының ұстыны, ұлыстың ұйытқысы бола білген ғалымның есімі әрқашанда ел есінде болары хақ.

Түркология ғылыми-зерттеу институтының ұжымы

МАЗМҰНЫ, СОДЕРЖАНИЕ, İÇERİK, CONTENTS

ТІЛ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМЫ		
<i>Уртегешев Н.С.</i> (Новосибирск)	Вокальные настройки калмакского языка по данным МРТ Қалмақ тіліндегі дауыстылардың МРТ бойынша анықталған жасалымдық қалыптары	3-7
<i>Urtyegyeshev N.S.</i> (Novosibirsk)	Kazak Dilindeki Sesli Harflerin MRT Bilgilerine Göre Yapılış Formları Vocal setting kalmaksk language on MRT	
<i>Микаелян Т.</i> (Ереван)	Обзор арабoписьменных (тюркоязычных) эпитафических памятников на территории Республики Армения Армения Республикасы аумағындағы араб жазуымен сақталып жеткен эпитафиялық ескерткіштерге шолу	8-16
<i>Mikaelyan T.</i> (Erevan)	Ermenistan Cumhuriyeti Topraklarında Arap Yazisiyla Yazılan ve Günümüze Kadar Muhafaza Edilen Yazıtlar Hakkında Review Arabopismennyh (Turkic) Epigraphic monuments in the Republic of Armenia	
<i>Bazytkhan N.</i> (Astana)	Eski түрük bitiktaş yazıtlarındaki etnonim adları ve göçebe түрük boylarının «tergek, tereg, qankli, alash, kazakh» arabaları hakkında Көне түрік бітіктас ескерткіштеріндегі этноним атаулары мен көшпелі тайпалардың «терек, терек, қанлы, алаш, қазақ» арбалары жайында	16-20
<i>Базылхан Н.</i> (Астана)	Древнетюркские кочевники в повозках «тергек,терек, канклы, алаш, казах» и этнонимы в древнетюркских письменных памятниках Ancient nomads in carts «tergek, terek, kankly, alash, kazakh» and ethnonyms in ancient turkic inscription monuments	
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОР		
<i>Ижбаева Г.</i> (Уфа)	Заглавие повести М. Карима "Долгое-долгое детство" в его концептуальном значении М.Каримнің «Долгое-долгое детство» атты концептуалды мағынадағы әңгімесінің тақырыбы	24-29
<i>Ijbaeva G.</i> (Ufa)	M.Karim'in "Uzun Çocukluk Dönemi" Eseri Başlığının Anlamı Title of story "The long-long childhood" by M.Karim in their conceptual meaning	
<i>Кафкасыяли А.</i> (Түркістан)	Allahverdi Piriyeve ve "Ahıska Türksüz kaldı" Destanı Аллахверді Пириев және «Түріксіз қалған ахыскам» дастаны Аллахверди Пириев и его произведение «Оставшийся без турок мой ахисха»	30-48
<i>Кафкасиялы А.</i> (Туркестан)	Allahverdi Piriyeve and his poem "My Ahıska without Turks"	
<i>Мәмбетов Қ.</i> (Түркістан)	Түрік Қағанаты дәуіріндегі қаһармандық дастандар – бабалар дәуірінен жеткен інжу-маржандарымыз Героические эпосы времен тюркского каганата – сокровища наших предков	49-57
<i>Mambetov K.</i> (Turkistan)	Türk Kağanlığı Dönemine Ait Kahramanlık Destanları, Ecdadımızın Bizlere Bıraktığı En Kıymetli Miraslar The heroic epic era of Turkic Khanate - Pearl, come down from the ancestors of the era	

<i>Максұтова С.</i> (Бішкек) <i>Maksutova S.</i> (Bishkek)	Касым Тыныстановдун “Жаңыл Мырза” поэмасы Поэма “Жаңыл Мырза” Касыма Тыныстанова Kasım Tınıstanov’un “Janıl Mirza” Destanı The poem ‘Zhanyl Myrza’ by Kasim Tynystanov	58-66
<i>Тапауова Ж.</i> (Түркістан)	Салыстырмалы-тарихи әдіс – фольклорлық мұралардың өзіндік ерекшелігін анықтауға қажет тәсіл Сравнительно-исторический метод – важный способ в исследовании особенностей фольклорных наследий	67-71
<i>Тапауова Ж.</i> (Turkistan)	Карşıлаштурмалы Тарихи Yöntem, Folklorik Miraslara Özgü Özelliklerin Tespit Edilmesi İçin Gerekli Yöntem The comparative-historical method - a necessary way to determine the properties of the folk heritage	
ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОГРАФИЯ		
<i>Түрсүн Х.М.</i> <i>Базарбаев Қ.</i> (Түркістан) <i>Tursun H.M.,</i> <i>Bazarbayev K.</i> (Turkistan)	Сералы Лапиннің көзқарастарындағы «исламдық социализм» модулі Модуль «Исламского социализма» в политических взглядах Серали Лапина Seralı Lapin’in Görüşlerinde İslam Sosyalizmi Modülü Module of “Islamic Socialism” in Political Views of Seralı Lapin	72-81
<i>Кафқасиялы А.</i> (Түркістан) <i>Kafkasyalı A.</i> (Türkistan)	Kazakistan Karapapakları: Dünüñ Ahıska- Ahılkelek, Bugünüñ Kazakistan Terekeme/Karapapakları Қазақстандағы қарапапахтар: Ахалкалакта (Ахылкелек) өмір сүрген кешегі Ахыскалар - Қазақстандағы қазіргі Карапапахтар Казахстанские Карапапахи: Наследие вчерашних Ахыска в Ахалкалаке - казахстанские Терекеме Карапапахи Kazakhstan Karapapaks: Ahıska Turks in the old days are Terekeme/Karapapaks of today in Kazakhstan	82-91
АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ӨНЕР		
<i>Ералин Қ.</i> <i>Байдаулетов Ж.</i> (Түркістан) <i>Eralin K.</i> <i>Baydauletov J.</i> (Turkistan)	Қазақ тіліндегі бейнелеу өнері терминдерін қолданудағы әртүрліліктерді жою мәселелері Вопросы устранения разнообразностей терминов изобразительного искусства в казахском языке Kazak Dilinde Tasvir Sanatı Terimlerinin Farklı Kullanımına Çözümler To delete the differences of using art description terms in Kazakh language	92-97
<i>Жолдасова Б.</i> <i>Құрымбай Д.</i> (Түркістан) <i>B.Zholdasova</i> <i>D.Kurymbay</i> (Turkistan)	Сақ (скиф) мәдениетіндегі аң стилі Звериный стиль в культуре саков (скифов) İskit Kültüründeki Hayvan Stili The style of the beast in the Saka (Scythian) culture	98-102
	Түркологияның алып бәйтерегі еді...	103-108

Редакцияның мекен-жайы:
487010, Қазақстан Республикасы, Түркістан қаласы
Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Ғылым Орталығы, Н.Назарбаев көшесі, 8^ә
“Түркология” журналының редакциясы, 4-бөлме.
Тел.: (8-32533) 6-38-01,
Факс: (8-32533) 6-38-01
Е-mail: turkologi@mail.ru

Журналдың электрондық нұсқасын www.turkistan.kz сайтынан оқуға болады.

Журнал Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің “Тұран” баспаханасында көбейтілді.

Қолжазба қайтарылмайды.
Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның
көзқарасын білдірмейді.

Техникалық редактор Ж.Танауова

Көлемі 70x100 1/16. Қағазы офсеттік.
Шартты баспа табағы 11,5.
Таралымы 500 дана. Тапсырыс.